ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԱՐՇԱԿ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԱՐՍԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ա. ՀԱՏՈՐ

1919

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի ՏՊԱՐԱՆ

Բ Օ Ս Տ Օ Ն

Ն Ո Ւ Է Ր

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ

ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԻՑ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՍ

Ձեզի կը նուիրեմ իմ այս աշխատութիւնը, որովհետեւ դուք արժանի էք անոր: Չորս տարիներու ընթացքին ես, իբրեւ գործիչ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի շրջանի, ապրեցայ ձեր մէջ, աշխատեցի ձեզ հետ միասին, ծանօթացայ ձեր ազնիւ եւ հայրենասէր զգացմունքներուն եւ տեսայ ձեր լիառատ զոհաբերութիւնները՝ Հայ Ազատագրութեան համար:

Չորս տարուայ ընթացքին միասին պաշտպանեցինք յեղափոխական գաղափարը, վեր բարձրացըրինք հայ քաղաքական ազատութեան դրօշը եւ պատնէշ հանդիսացանք պահպանողական-յետադիմական տարրերուն, որոնց միակ նպատակն էր վարկաբեկել Հայ Յեղափոխութիւնը եւ անոր համար իրենց կեանքը տուած նահատակները:

Դուք ամուր մնացիք այդ պայքարի առեն եւ ցոյց տուիք աւելի լուրջ գիտակցութիւն եւ անձնազոհութիւն քան մեր հակառակորդները:

Ձեզի հետ միասին, սիրելի ընկերներ, լացինք մեր ազգի խորունկ վիշտն ու ցաւը, միասին պաշտպան կանգնեցինք մեր բոլոր ըմբոստներուն, կուռներուն եւ նահատակներուն: Դուք ցոյց տուիք որ երեսուն տարուայ յեղափոխական գաղափարի հաւատարիմ եւ ուխտուած զինուորներն էք եւ պատրաստ՝ շարունակելու նախնիքներու սկսած սուրբ գործը: Այդ պատճառով ալ համեստ աշխատանքս՝ «ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ» վերնագիրը կրող՝ ձեզի կը նուիրեմ, գաղափարակից եւ ազնիւ ընկերներ:

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հրատարակութեան տալով «ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ» սոյն գիրքը, ես նպատակ ունեցած եմ ուսումնասիրութեան փորձ *մը ընել եւ ապա քաղաքական դէպքերու համառօտ ուրուագիծ մը ներկայացնել հայ ընթերցող հասարակութեան՝ անոր ուշադրութիւնն հրաւիրելով այդ կողմի վրայ:*

Մեր պատմութիւնն ուսումնասիրուած չէ: Մենք ունինք քանի մը հրատարակութիւններ, որոնք առաւել կամ նուազ ճշգրտութեամբ կը պատկերացնեն հայ ժողովրդի պատմութեան ընթացքը, ընդհանուր առմամբ: Այդ հատորներու մէջ մենք կը տեսնենք մեր թագաւորներու եւ արքաներու աշխարհակալական ձգտումները, անոնց պատերազմական եւ կուլտուրական կատարած գործերը, կրօնի եւ պետութեան խաղցած դերը, մեր գրի եւ գրականութեան ծաղկումը, մեր աւանդութիւններու եւ ժողովրդական առասպելներու չարահիւսութիւնը, մեր ստրկութիւնն ու կրած նեղութիւնները, ամէն ինչ, որ կարելի է ընդհանուր պատմութեան մէջ առնել: Կան քանի մը այլ հրատարակութիւններ ալ, որոնց մէջ գլխաւորապէս եւ յատուկէն ուշադրութիւն դարձըրած են մեր պատմութեան քննական մասին վրայ՝ պարզել եւ ճշդել պատմական դէպքերը եւ զտուած դրութեամբ ներկայացնել հասարակութեան: Կան եւ այլ հրատարակութիւններ՝ մեր եկեղեցու, կրօնքի, հին հաւատքի, երդումներու, նախարարական կազմի վերաբերեալ, որոնք մասնագիտական բընոյթ կը կրեն եւ իբրեւ անհրաժեշտ ատաղձներ ար-

ժանի են գնահատութեան : Այդ բոլոր տեսակի գրութիւններն ալ եւ կամ հրատարակութիւնները իրենց օգտակարութիւնն ունին եւ ես չէ որ պիտի ժըխտեմ անոնց անհրաժեշտութիւնը :

Իմ համեստ կարծիքով մեր պատմութիւնը շատ քիչ է ուսումնասիրուած՝ իբրեւ քաղաքական դէպքերու կապակցութիւն : Մենք ուսումնասիրութիւններ չ'ունինք որ յատկապէս ուշադրութիւն դարձնէր ապստամբական շարժումներու, քաղաքական ազատութեան ձգտումներու, ներքին դաւերու եւ մատնութիւններու, ինչպէս նաեւ արտաքին դիւանագիտական յարաբերութիւններու վրայ : Ասոր պատճառներէն մէկն ալ այն եղած է, որ բռնակալ Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ հայ բանասէրներն անկարող էին նման քաղաքական խնդիրներով հետաքըրքըրւիլ եւ ապա ուրեմն յատուկ ուշադրութիւն ալ դարձուցած չեն : Պատճառներու շարքին մէջ կարելի է յիշատակել նաեւ որ Հայոց Պատմութիւնն ուսումնասիրողներու մեծ մասը կրօնականներ եղած են եւ կամ անոնց մթնոլորտի մէջ մեծցած : Ատոնցմէ դուրս պարտաւոր եմ շեշտել որ տասնեակ տարիներ առաջ հայ ժողովուրդը քաղաքականապէս այնքան յառաջդիմած չէր, որքան այսօր, երբ եւ նման ուսումնասիրութեան պէտքն աւելի կը զգացւի : Քաղաքական կեանքի զարգացման հետ իբր անմիջական կապակցութիւն ունեցող երեւոյթ առաջ եկաւ զօրեղ քննադատութիւն մը, դատապարտող հայ ժողովրդի ծոցէն ելած յեղափոխական կազմակերպութիւնները : Այդ քննադատներն սկզբնական շրջանին կը յայտարարէին թէ Յեղափոխական Շարժումները սխալ

են, ազգավնաս եւ ազգակործան, իսկ աւելի յետոյ անոնք պատճառաբանել սկսան թէ Ազատութիւնը լաւ է, միայն անոր հասնելու միջոցները լաւ ձեւով կազմակերպուած չեն։

Պատերազմի այս չորս տարւայ ընթացքին Հայ Յեղափոխական կազմակերպութիւնները խոշոր եւ ուժեղ քննադատութիւններու ենթարկւեցան եւ հակայեղափոխական-պահպանողական տարրերը աւանց կարմրելու յայտարարեցին թէ հայկական կոտորածներու պատճառներէն մէկն ալ Հայ Յեղափոխութիւնն ու անոր հարազատ զաւակ Հայ Կամաւորութիւնն էր։ Անոնք կ՚ըսեն թէ Յեղափոխութիւնը մեր ժողովրդէն շատ արիւն է տարել եւ ապա ուրեմն յեղափոխական կուսակցութեան չ՚պէտք է պատկանիլ։

Իբրեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի շըրջանի գործիչ, որ չորս տարւայ ընթացքին այցելած է բոլոր հայ գաղութները, խօսակցած է հասարակական զանազան խաւերու հետ եւ մտքերու փոխանակութիւն ունեցած կուսակցութիւններու բազմաթիւ անդամներու եւ ներկայացուցիչներու հետ, զգացի պակաս մը մեր քաղաքական կեանքի պատմութեան մէջ՝ մեր պատմութեան քաղաքական մասի համառօտ եւ ամփոփ ուրուագիծը, որով կարող ըլլանք գիտնալ մեր նախահայրերու գործունէութիւնը՝ այդ ասպարէզին մէջ։

Այդ եւ վերոյիշեալ նպատակներով է որ, ընկերներու եւ համակիրներու պնդումներէն վերջ, համաձայնեցայ ուսումնասիրութեան փորձ մը կատարել եւ ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրներով միայն ամփոփ

եւ համառօտ քաղաքական պատմութեան ուրուագիծ մը հրատարակութեան տալ ամերիկահայ աշխատաւոր ժողովուրդին հասկնալի լեզուով։ Ես նպատակ ունեցած չեմ վերջնական եւ ամբողջական գործ մը արտադրել։ Ատոր համար աւելի երկար ժամանակ եւ աւելի աղբիւրներու կարիքը կար։

Իմ գլխաւոր նպատակս եղած է ցոյց տալ որ վերջին երեսուն տարուայ ապստամբական շարժումներն ու ըմբոստութիւնները, քաղաքական ձգտումներն ու պահանջները քանի մը «տղերց» գլխէն ելած գաղափարներ չեն, այլ մեր պատմութեան ընթացքի անհրաժեշտ շարունակութիւնը։

Որ յեղափոխական բոլոր շարժումներն ալ կապւած են եղել արեան, կախաղաններու, բանտերու եւ հալածանքներու հետ եւ որ վերջին շրջանն ատկէ տարբեր չէր կրնար ըլլալ։

Որ Քրիստոնէութիւնը, իբրեւ նոր, գաղափարական շարժում մը՝ ըմբոստութիւն մ'էր հին հեթանոսական կրօնքի դէմ եւ որ այդ ըմբոստ շարժումն ալ կապւած է եղել արեան, կոտորածներու եւ հալածանքներու հետ։

Որ Հայ Յեղափոխութենէն աւելի հայ կրօնը եղած է որ հայ ժողովուրդէն աւելի արիւն տարած է, կոտորածներու եւ հալածանքներու պատճառ եղած է եւ մեր քաղաքական կեանքի վրայ թողած իր ազդեցութեամբ՝ պատերազմներու ալ առիթ ծառայած է և

Որ եթէ հայ ժողովուրդը տոկունութեամբ, գաղափարական գիտակցութեամբ արիւն թափել է հայ եկեղեցին եւ կրօնը պաշտպանելու համար, նոյնպէս

տոկունութեամբ ալ պատրաստ պիտի ըլլայ արիւն թափելու՝ իր քաղաքական ազատութեան համար:

Իմ պատմութիւնն սկսած եմ շատ հնէն եւ արագաբար ալ անցած դէպի Թագաւորներու, արքաներու, նախարարներու եւ իշխանութիւններու շրջանը, մինչեւ Լեւոն Ե-ի, Լուսինեան վերջին Թագաւորի մահը (նոյ. 29, 1393 թիւ), երբ եւ կը կործանւի հայկական անկախութեան վերջին բոյնը: Վերջին շրջանը, որ 500 տարիէն աւելի տեւեց եւ որի ընթացքին մեր ժողովուրդը ենթարկուած է պարսից, տաճիկներու եւ ռուսներու տիրապետութեան, առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է: Նախնական շրջաններու ուսումնասիրութիւնն աւելի անկատար է եւ դասաւորման կարիքն ունի, քան վերջինը, որի համար բաւականաչափ նիւթ եւ աղբիւրներ կան եւ որոնց կարգաւորումը, երկրորդ հատորի մը մէջ, կ'ըլլայ խոստումս՝ ընթերցող հասարակութեան:

Ներկայացնելով այս աշխատանքը ընթերցողներուս եւ գրագէտներուն, ես յոյս ունիմ, որ բարեխիղճ եւ անկողմնակալ քննադատութիւնները նպատակ պիտի ունենան այս գործն աւելի դէպի կատարելութիւն տանելու եւ իրականութեան աւելի մօտեցընելու:

Այդ յոյսով է որ հրատարակութեան տուած եմ այս գիրքը:

Լեզուիս եւ ոճիս վերաբերեալ նոր բան մը չպիտի ըսեմ, այլ աւելի եւս պիտի շեշտեմ այն՝ ինչ որ գրած էի իմ նախորդ հրատարակութեան՝ «ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ» մէջ, ապրելով երկար տարիներ տաճկահայ

շրջանակի մէջ, ես ռուսահայի եւ տաճկահայի խառնուրդ *լեզու եւ կամ ոճ մը ընդունած եմ եւ ատոր համար ալ յատուկ ջանք թափած չեմ չտկումներ մտցնելու։*

Վերջացնելէ առաջ «Յառաջաբան»ս, ես պարտաւորւած եմ հրապարակաւ շնորհակալութիւններ յայտնել քանի մը հաստատութիւններու եւ անհատներու, որոնք մեծապէս նպաստեցին այս գործը հըրատարակութեան տալու համար — «Հայրենիք» օրաթերթը, որի գրադարանի գրքերէն օգտուած եմ, Ամերիկահայ Հրատարակչական Ընկերութիւնն եւ իր գրական-գեղարւեստական ամսաթերթ «Փիւնիկ»-ը, պ. Վահան Թօփալեան, որի ճոխ եւ փառաւոր գրադարանէն բաւականաչափ օգտւեցայ՝ ունենալով մեր հին մատենագրերը, ընկերներ Շահան Նաթալի, Վահան Աճէմեան, Յովակիմ Դարբինեան եւ Յ. Կոբոյեան, որոնց օժանդակութեամբ եւ մօտ մասնակցութեամբ միայն այս հատորը կըրցայ լոյս ընծայել—։

Կը յայտնեմ վերոյիշեալներուն եւ ուրիշ օգնողներուն խորին շնորհակալութիւնս։

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

1919, Յունվար 21
Բոստոն

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Էջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ 1–13

Հայաստան իբրեւ կամուրջ, իբրեւ պահակ Եւրոպայի Քրիստոնէութեան, իբրեւ ռազմական յարմար վայր, իբրեւ ներքին երկպառակութիւններուն նպաստող բնակավայր, եւ իբրեւ ազատութեան համար պայքարող միջավայր 1–13

ԳԼՈՒԽ Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ 14–30

Հայերն իբրեւ Եւրոպական գաղթականութիւն: Ստրաբոնի կարծիքը: Հայերն եւ ուրիշ խառնուրդ. Հիտտիտներ, Սկիւթացիներ, Կիմմեր, Մօսկուներ: Ուրարտուն եւ իր ցեղերը (Ուրարտացի, Խալդեր եւ Պարօղցիներ): 14–21

Հայ թագաւորներու ծագումը

Աւանդական շրջան. 21–22

Հնդկա–Եւրոպական գաղթականութիւն. 22

Պարթեւներ, Արտաշիսեան հարստութիւն. 22

Բագրատունեաց թագաւորութիւն 22

Ռուբինեաց թագաւորութիւն. 23

Նախարարներու ծագումը

Ցեղային 23
Պաշտօնեայ-նախարարներ 25
Անձնական քաջագործութիւններ 28-30

ԳԼՈՒԽ Գ

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ 31-72

Նախարարներու քանակութիւն եւ դասաւորում․

Բարձերու եւ գահերու հարց 31-36
Պատմական Գահնամակի պատճէնը 36
եւ նախարարական տներու ցանկը 36-37
Նախարարներու զինուորական ուժն եւ անոր քանակը 37-45

Երկրամասային (Տէրրիտորիալ) բաժանում․

Ո՞ր նախարարները Հայաստանի ո՞ր շրջաններուն կը տիրէին․ Այրարատի, Վասպուրականի, Տուրուբերանի, Ծոփաց Աշխարհի եւ այլ շրջաններու նախարարական տներու տարածութիւնները․ 45-51

Նախարարութեան աւատապետական (փէօտալ) հիմունքները․

Հայ նախարարներու աւատապետական կազմութիւնը․

Ազնուական եւ ռամիկ.
Սատրապութիւն եւ ցեղային տոհմական տիրապետութիւն 51–54
Իշխանութիւն եւ գործակալութիւն.
Բդեշխներ, սահմանապահներ, դատական մարմիններ. 54–56
Հայ նախարարներու աւատապետական իրաւասութիւնները.
Թագաւորի եւ նախարարներու իրաւական փոխ–յարաբերութիւնները.
Դղեակներու եւ զինուորական ուժի հարց. 56–59

Նախարարներու անկումը.

Բազմատիրութիւն.
Ներքին երկպառակութիւններ.
Արտաքին պետութիւններ. 59–63
Յուստինիանոս կայսեր բարենորոգումները: Անոր եւ Անաստաս կայսեր տուած հրովարտակներու պատճէններու թարգմանութիւնը. 63–70
Հայ նախարարներու կոտորածն արաբներու կողմէ. 70–72

ԳԼՈՒԽ Դ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ 73–77

Իր ընդհարումները, ինքնապաշտպանութիւններն ու ըմբոստութիւնները. 73–77

ԳԼՈՒԽ Ե

ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ 78–83

Հայկ Նահապետ.
Արամ Նահապետ.
Արա Գեղեցիկ.
Տիգրան Ա. 78–83

ԳԼՈՒԽ Զ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ 84–100

Մարաց տիրապետութիւն եւ Երուանդ Ա. 84–85
Հայերու ապստամբութիւնը Դարեհի դէմ 85–86
Եւրոպա եւ Ասիա 86–88
Մակեդոնական տիրապետութիւն եւ Արտաւազդի ապստամբութիւնը 88–90

Հայկական կայսրութիւն.

Մեծն Տիգրան.
Շարժումներ Հռոմի դէմ. 90–92
Չորս դաւադրութիւններ Տիգրան Մեծի կեանքի դէմ. 92–93
Արտաւազդ Գ. 93–94
Արտաշէս Բ. 94–96

Օտար տիրապետութիւն.

Երկւորակ քաղաքականութիւն արտաքին յարաբերութիւններու մէջ.
Աղոն նախարարի տեռորը. 96–100

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՇՐՋԱՆ 101–166

Ապստամբութիւն Հռոմի դէմ․
Ինքնապաշտպանութիւն Ալաններու դէմ․ 101–109
Գրիգոր Լուսաւորիչ իբր ապստամբ․
Քրիստոնէութեան գաղափարը կը տիրէ արիւնով․
Քրիստոնեայ նահատակներ․ 109–114
Մազքթաց պատերազմ 115–116
Պատերազմ Պարսից դէմ 117–119
Բակուրի դաւադրութիւնը 119–121

Տիրանի թագաւորութեան օրերը

Զօրայ Նահապետի ապստամբութիւնը․
Հայր Մարդ Պետի դերը․ 121–126

Արշակ Բ․ի թագաւորութիւնը․

Ներքին ապստամբութիւններ․
Հայր Մարդ Պետի վրայ տէռօր 126–132
Տիգրանակերտի ապստամբութիւնը․ 132–134
Մերուժանի դաւադրութիւնը․ 134–135
Հայ Պարսկական ընդհարումներ 135–156
Բատ Նահապետի վատ դերը Մուշեղ սպարապետի մահուան մէջ․ 156–158
Քաղաքացիական պատերազմ 158–161
Վերջին Արշակունիք․ 161–164
Մովսէս Խորենացու «Ողբ»ը 164–166

ԳԼՈՒԽ Ը

ԿՐՕՆԱ-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 167-186

Առաջին ապստամբութիւն. Վարդան Մամիկոնեան. Վարդանանց պատերազմ. 167-178
Վահան Մամիկոնեանի դիմադրութիւնները. 178-182
Նուարսակի Դաշնագրութիւնը. 182-183
Այլ կրօնա-հայրենասիրական պատերազմներու թւականներն ու ղեկավարները. 183-185
Մուշի շրջանի ապստամբութիւնը. 185-186

ԳԼՈՒԽ Թ

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ 187-200

Տիրան եւ Համազասպ Մամիկոնեաններու ապստամբութիւնները. 187-190
Սմբատ Բագրատունիին ապստամբութիւնը
Եղիա կաթուղիկոսը կը միջամտէ.
Ցունաւէր եւ արաբասէր կուսակցութիւններ. 191-195
Մուշեղ Մամիկոնեանի ապստամբութիւնները. 195-198
Բուղան եւ իր չահատակութիւնները. 198-200

ԳԼՈՒԽ Ժ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ 201-229

Հայ կառավարութեան կազմութիւնը․
Դաշինք արաբներու հետ․
Երկւորակ քաղաքականութիւն․
Խաղաղութեան եւ բարեկամութեան սկըզբունքներ․ 201-204
Աբաս հայ սպարապետի դաւադրութիւնը․ 204-206
Աշոտ Արծրունու ըմբոստութիւնը․ 206
Ներքին դաւեր 206
Գագիկի դաւաճանութիւնը 206-209
Կապոյտ եւ Երնջակ բերդերու ինքնապաշտպանութիւնը․ 209-210
Աշոտ Երկաթ եւ իր բազմաթիւ կռիւները․ 210-223
Անի քաղաքն եւ իր վերջին դիմադրութիւնները․ 224-228
Ազատագրութեան մեր հաւատամքը․ 229

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՕՏԱՐ ՏԻՐԵՐ ։ ՍՏՐԿՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ 230-240

Յոյներն ու անոնց տիրապետութիւնը․

Հարպիկ իշխանի ապստամբութիւնը․ 230-231
Սելճուկներու եւ Տուղրիլի ասպատակութիւնները․
Թաթուլ սպարապետի յանդգնութիւնը․ 231-232
Գագիկ Բ․ի միջադէպը 232-233
Մանազկերտի Դիմադրութիւնը․ 233-234

Արծկէի աւերումը․ 234
Անի քաղաքի կրկնակի ինքնապաշտպանութիւնը․ 234-236
Թաթարական շրջան 236-237
Զարմաղանն ու իր կոտորածները․ 237-240

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ԿԻԼԻԿԻԱ․ ՌՈՒԲԻՆԵԱՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ․ 241-285

Ռուբինեանց տիրապետութիւն․

Անոր հաստատումը․
Անոր աշխարհագրական դիրքը․
Հայոց իշխաններու բունը․
Արտաքին յարաբերութիւններ․
Խաչակրաց արշաւանքներն ու հայերը․ 241-250
Գող Վասիլի դիմադրութիւնները․ 250-251
Գագիկի վրէժը 251-252
Լեւոնի (Տաւրոսի Առիւծ) դիմադրութիւնները․ 253
Անարզաբայի դիմադրութիւնը․ 253-254
Վահկաբերդի ինքնապաշտպանութիւնն եւ Կոստանդին իշխանի փախուստը․ 254-255
Թորոս իշխանի յաղթանակները․ 255-257
Մլեհի դաւադրութիւնները․ 257-258
Արտաքին դաւադրութիւն Ռուբէն Գ․ի դէմ․ 258-259

Լեւոն Թագաւորի ինքնապաշտպանութիւն-
ները․ 259–263
Քաղաքական սպանութիւն մը․ 263
Հեթում Ա․ի Թագաւորութիւնը․ 264
Դաշինք Թաթարներու հետ․ 264–265
Տարպէսակ դղեակի դիմադրութիւնը․ 265–266
Ներքին դաւեր․ 266–267
Կիրճերու ճակատամարտը․ 267–268
Դաշնագրութիւն Մամլուքներու հետ 268
Հեթում Բ․ի Թագաւորութիւնը․ 269
Ներքին դաւ․ 269–271
Հեթումի վերջին օրերը։ Յաղթանակ եւ
դաւ․ 271–273
Փոխ վրէժ 273
Կրօնական վէճեր 274
Արտաքին յարաբերութիւններ 274–276
Լուսինեաններ․ 277–280
Վերջին օրեր․
Հայկական Անկախութեան անկումը․
Նոր շրջան եւ իր քաղաքական ուղղու-
թիւնը․ 280–285

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ԱՐԴԻ ԿԻԼԻԿԻԱՆ	286–307
Բնական դիրքը	286–288
Կիլիկիոյ Նահանգը	288–289
Տնտեսական կեանք	289–297
Քաղաքական	297–298
Կիլիկիան մեր քաղաքական ամբողջութեան մէկ մասը	298–299
Վաճառականական	299–302
Տնտեսական	302–306
Եզրակացութիւն	306–307

ՎՐԻՊԱԿ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Երկրի մը քաղաքական կեանքը, անոր սկզբնաւորութիւնն ու զարգացումը ,մեծապէս կախում ունի իր աշխարհագրական դիրքէն եւ միւս երկիրներու հետ ունեցած իր տարածական կեցուածքէն։ Առանց սկզբունքի մանրամասնութիւններուն մէջ մտնելու մենք կրնանք ապահովապէս ըսել որ ժողովուրդի մը բնաւորութիւնը, իր հոգեկան եւ մարմնական կազմըւածքը, իր աշխարհակալական եւ քաղաքական ազատագրութեան ձգտումներն ու յաջողութիւնները, ինչպէս նաեւ իր ռազմական–զինւորական ընդունակութիւնները համեմատական զարգացման մէջ են՝ աշխարհագրական–բնական դիրքին հետ։ Այս սկզբունքն առաւելապէս ճշմարիտ է Հայաստանի վերաբերեալ եւ իր պատմութեան ընթացքը բազմաթիւ փաստեր կուտայ ատոր համար։

Հայաստանն աշխարհագրականօրէն ընկած է եղել մարդկային պատմութեան մէջ առաջնակարգ դեր խաղցած երկու երկրամասերու՝ Եւրոպայի եւ

Ասիայի միջեւ: Այն կամուրջ մը եղած է Արեւմուտքէն Արեւելք եւ ընդհակառակը:

Դարեր առաջ, եւ մինչեւ այսօր ալ, հսկայական պայքար մղուած է Ասիոյ խորքերէն եկած վայրենիներու եւ Եւրոպայի մէջ բնակւող քաղաքակիրթ ազգութիւններու միջեւ: Ատոնք մշտական պատերազմական վիճակի մէջ գտնուած են եւ իրենց յարձակման, ինչպէս նաեւ նահանջի ատեն՝ անցած են Հայաստանի վրայով: Շատ անգամ մեր երկիրն հանդիսացած է իբրեւ ռազմադաշտ, ուր երկու պատերազմիկ կողմերն իրենց բովանդակ ուժով իրար վրայ յարձակուած են եւ յաճախակի ալ Հայաստանը եղած է իբրեւ թումբ մը, միջնաբերդ մը եւ կամ սահմանագծային տարածութիւն մը՝ երկու կողմերն իրարմէ բաժնելու եւ կամ երկու պետութիւններու մէջ բաժնելու համար:

Մեր երկիրն իր սկզբնական օրերուն իսկ խաղաղ կեանք չկրցաւ վայելել եւ ստիպուած էր յաճախակի պատերազմներու մէջ մտնել հարեւան երկիրներուն հետ՝ անոնց յարձակման դէմ պաշտպանողական դիրք բռնելով: Բաւական է յիշատակել որ Քրիստոսէն դարեր առաջ, դեռ, մենք հարեւանութիւն կ'ընէինք այնպիսի զօրեղ եւ համաշխարհային տիրապետութեան տենչով վարակւած երկիրներու հետ՝ ինչպիսին են Ասորեստանը ,Բաբելոնը, Պարսկաստանը եւ շատ ուրիշներ: Ասոնց անմիջապէս հետեւել են արաբները եւ Ասիայի խորքերէն ելած եւ տարածութիւն ու ապրուստ որոնող ցեղերը՝ սելճուկներ եւ թաթարներ, որոնց յորձանուտ եւ վտանգալից ալեք-

ներն եկան ողողեցին Հայաստանի դաշտերն ու անոր վրայով սահելով անցան ու զարնուեցան Եւրոպայի դռներուն:

Ահա եւ հակառակ հոսանքը — Աղեքսանդր Մակեդոնացի, յոյներ, հռովմէացիներ եւ վերջապէս բիւզանդական կայսրութիւն, որոնք իրենց կանոնաւոր զօրաբանակներով, կազմակերպուած լէգէոններով եկան, հողմի պէս անցան մեր երկրի վրայով եւ, մինչեւ Հնդկաստան տարածուելով՝ նորէն ետ վերադարձան նոյն ճանապարհով:

Այդ մեծ պետութիւններու արշաւանքէն դուրս Հայաստանը շրջապատուած է եղել փոքրիկ երկրորդական ազգութիւններով՝ վրացիներ, ալաններ, աղուաններ հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան կողմը տարածուած, Կապադովկիայի եւ Պոնտոսի շրջաններուն մէջ բնակութիւն հաստատած ցեղերով՝ արեւմըտեան եւ հիւսիս-արեւմտեան մասերուն մէջ բընակուած, որոնք ալ իրենց բազմաթիւ յարձակումներով Հայաստանի ռազմական ուժը թուլացրած են եւ իրենց հարուածներով մեծապէս նպաստած մեր երկրի բաժան-բաժան ըլլալուն եւ քայքայուելուն:

Հայաստանն հանդիսացած է գլխաւոր կայարան մը՝ Եւրոպայէն դէպի Ասիա անցնելու համար եւ այդ քանի մը ճիւղաւորութիւններով:

ա) Սեւ Ծովի կողմէն Տրապիզոնի վրայով դէպի Կարին, Վան եւ ապա Պարսկաստան,

բ) Պօլսոյ եւ կամ Սամսոնի վրայով դէպի Սեբաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ եւ աւելի հարաւ, դէպի Միջագետք, Ասորեստան, Բաբելոն, որոնք ընկած էին Հայաստանի հա-

րաւ—արեւելեան մասի մէջ, Տիգրիս եւ Եփրատ գետերու ներքընթացքն ի վար դէպի Պարսից Ծոց,

գ) Խաչակիրներու արշաւանքի ատեն ալ Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններու զօրաբանակներն իրենց շարժման հետ խառնեցին Կիլիկիան եւ այդ ուղղութեամբ ալ անցան դէպի հարաւ՝ Երուսաղէմը պաշտպանելու համար անհաւատներէն,

դ) Պարսկաստանն ու Տաճկաստանն ալ իրենց մշտական արշաւանքներու վայր դարձրած էին Հայաստանի բազմաթիւ գաւառներն ու նահանգները՝ բուն Հայաստանի եւ Կովկասահայաստանի մէջ տարածուած,

եւ ե) Ռուսական հսկայական կայսրութիւնն ալ իր ուժերը տաճիկներու եւ պարսիկներու հետ չափելու եւ «քրիստոնեայ ժողովուրդներն անոնց լծէն ազատելու» դիտումով իրեն ճամբայ ընտրած էր Հայաստանն ու իր հայաշատ կեդրոնները:

Եթէ նախաքրիստոնէական շրջանին մեր երկիրն իբր ռազմավայր կը նկատուէր եւ զօրաբանակներու մշտական կեդրոնատեղին, Քրիստոնէութեան ժամանակաշրջանի մէջ Հայաստանն իբրեւ պահակ էր՝ պաշտպանելու Եւրոպան՝ արշաւող մահմետականներէն ու բոլոր ծանր, առաջին եւ ուժգին հարուածները՝ եկած Թշնամու կողմէն՝ ինքն ամենէն առաջ իր վրայ փորձած էր եւ ապա թուլցրած դրութեամբ միայն ճամբայ դրած դէպի Եւրոպա, Վրաստան եւ Կովկասի վրայով ալ դէպի Ռուսաստան:

Հայաստանն այսպիսով ներկայացել է իբրեւ տուն մը երկու դռնով եւ կամ դուռ մը՝ երկու բանա-

լիներով, որոնցմով միայն հնարաւոր էր անցնել արեւմտեան եւ արեւելեան ընդարձակ դաշտերը: Այդ է եղել գլխաւոր պատճառներէն մին, որ բոլոր մեծ պետութիւններն ալ հետաքրքրուած են եղել եւ են այդ երկրով: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի մանրամասնութիւններու մասին չէ որ մենք պիտի խօսինք, այլ անոր ընդհանուր գծերուն եւ քաղաքական նշանակութեան: Առանց քաղաքներու եւ գիւղերու անուններու մասին խօսելու, մենք, իբր անհրաժեշտութիւն, պիտի ընդհանրացնենք շեշտելով թէ՝ Հայաստանն իրեն իբր հարեւաններ ունեցած է՝ Ասորեստան, Մարաստան, Պարսկաստան, Քիւրդըստան, Վրաստան, Աղւանից երկիր, Ալլաներ, Կապադովկիա, Պոնտոսի շրջան, Տաճկաստան, Ռուսաստան եւ Պօլսոյ, Սեւ Ծովի եւ Միջերկրականի ճանապարհներով եւրոպական հին եւ նոր պետութիւններ՝ մակեդոնացիք, յոյներ, հռովմէացիներ, Բիւզանդիոն, Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա եւ շատ ուրիշ մանր եւ երկրորդական պետութիւններ, որոնք աւելի կամ պակաս չափով մեր երկրի հետ քաղաքական ընդհարումներու եւ յարաբերութիւններու մէջ գտնուած են:

Արտաքին յարաբերութիւններու տեսն Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը միայն իբր բացասական երեւոյթ հանդիսացած չէ՝ հնարաւորութիւն տալով ասիական եւ կամ եւրոպական պետութիւններուն արշաւել եւ իբր ճամբայ գործածել, այլ եղած է նաեւ իբր պաշտպանութեան համար բնական եւ անառիկ դիրք, որմով մեր ժողովուրդը կրցած է իր

գոյութիւնը պահպանել: Հայ ժողովրդի ներկայ գոյութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ իր բազմաթիւ լեռները եղած են, որովհետեւ անիկա կրցած է ամիսներով, տարիներով ապաստանիլ անոնց մէջ եւ թշնամիներուն բաւականաչափ մնասներ հասցնելով՝ յետ մղել եւ այդպիսով նորէն վերակենդանանալով իր գոյութեան հիմնաքարը գտնել:

Ն. Դօլէնսի իսկ վկայութեամբ, «Հայաստանում ձիւնը շատ առատ է. Բիթլիսում յունուարին ձեան խորութիւնը հինգ մեթրի է հասնում... Կարնում 1902-903-ի ձմրան, հարիւրաստիճան ջերմաչափն իջաւ մինչեւ 39 աստիճան եւ մի քանի ամիս տաքութիւնը մնաց 10-ի եւ 20-ի միջեւ, եւ չնայած արեւը փայլում էր, բայց անկարող էր օդը տաքացնել»: Բոլոր արշաւանքներու ատեն, մանաւանդ Թաթարական վայրենի հօրդաներու կոտորածներու ժամանակ, հայութիւնը կրցած է ապաւինիլ իր լեռներուն, իր ձիւնապատ գագաթներուն եւ իր աշխարհագրական դիրքին եւ այդպիսով մնալ, ապրիլ: Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը մեզի կը ցուցնէ որ Հայաստանի հարաւային եւ արեւելեան դաշտավայրերու մէջ բընակութիւն հաստատած ցեղերը եւ անկէ սկիզբն առած պետութիւնները շատ կարճ ժամանակւայ մը համար միայն հրապարակի, կեանքի թատերաբեմի վրայ մնացած են եւ ապա հնարաւորութիւն չունենալով իրենց գոյութիւնը նոյնպիսի տիրականութեամբ շարունակելու, կամ կորցրած են իրենց գոյութիւնը եւ կամ այնքան թուլացած եւ քայքայուած են, որ պատմութիւնն իրենց աննշաններու թէկնա-

ծուներու շարքին մէջ դրած է ։ Ատոնց քանի մը անուններն են — Ասորեստան, Բաբելոն, Պարսկաստան, եւայլն ։

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը՝ մէջն ունենալով նաեւ ռազմագիտութիւնը, անհրաժեշտութիւնը եւ յարմարութիւնները, ստիպել կուտան եզրակացնելու որ, եթէ զօրեղ պետութիւն մը, սկզբնական օրերէն սկսեալ, կարողանար իմաստութեամբ կառավարել եւ տէր դառնալով Փոքր Ասիայի այդ ցցանկիւնին՝ յենուէր Միջերկրական, Սեւ եւ Կասպից Ծովերու վրայ, տիրականօրէն իշխէր հարեւան դաշտավայրերու բնակչութեան, իր գոյութիւնը երկարօրէն կրնար ապահովել եւ կատարել խոշոր քաղաքակրթական դեր ։

Ինչո՞ւ չկրցաւ հայութիւնն ստանձնել այդ դերը, որ իրեն այնքան կը յարմարէր ի նկատի առնելով իր բնաւորութիւնը, իր տոկունութիւնն ու քաղաքակըրթութեան սիրահար ըլլալը ։ Ինչո՞ւ հայութիւնը, շատ քիչ բացառիկ շրջաններ դուրս հաշուելով, չկըրցաւ հասնիլ այդ զօրութեան եւ պետական կազմութեան պահանջուած բարձրութեան ։ Ինչո՞ւ Ասորեստան մը եւ կամ կրակապաշտ Պարսկաստան մը կըրցան պատմութեան մէջ որոշ դեր խաղալ եւ դիրք գըրաւել, իսկ հայութիւնն անկարող եղաւ իր ըրածէն աւելի առաջ անցնելու ։

Այդ հարցումները շատ երկար եւ լուրջ ուսումնասիրութեան կը կարօտին, եւ մենք ստիպուած ենք բաւականանալ յիշատակելով որ մեր երկրի աշխարհագրական դիրքը խաղցած է առաւելագոյն դեր, որ

այնքան ցայտուն կերպով երեւան կուգայ մեր պատմութեան ներքին կեանքին քաղաքական դէպքերն ուսումնասիրելով ։

Մեր պատմութեան ընթացքին հայ կայսրներն ու թագաւորներն այնքան երկարակեաց եղած չեն եւ ապա ուրեմն հնարաւորութիւն ունեցած չեն, միւս պետութիւններու պէս, խոշոր դեր խաղալու։ Հայկական կայսրութիւնը, որ կը սկսի իրապէս Տիգրան Մեծի օրերէն եւ որ միայն 190 տարուայ տեւողութիւն ունեցաւ, հնարաւորութիւն չունեցաւ հիմնական եւ երկարակեաց պետութեան մը հիմքը դնելու։ Այնուհետեւ Հայաստանը կ'ընկնի կիսահայ եւ օտար տիրապետութիւններու տակ, մինչեւ որ Պարթեւներու տնէն ճիւղ մը բաժնուելով կը կազմէ Արշակունեաց թագաւորութիւնը, որ միայն 376 տարի կրցաւ իր գոյութիւնը պահպանել։ Ատկէ վերջ հայերը կը մնան հայ մարզպաններու իշխանութեան տակ եւ օտար լուծերու տակ տառապելով 472 տարի շարունակաբար կը մնան առանց կազմակերպուած եւ կանոնաւոր պետութեան, մինչեւ որ Հայաստանի Արարատեան Դաշտի սահմաններուն մէջ — Ղարսի, Երւանդակերտի եւ Անիի շրջաններով, երեւան եկաւ Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը, որ փառաւոր ճառագայթ մ'էր մեր ստրկական կեանքի հորիզոնին վրայ եւ որ կրցաւ դիմանալ 160 տարի։ Հայաստանը, ատկէ վերջ, նորէն օտարներու լուծին տակ կ'իյնայ՝ յոյներու, սելճուկներու եւ Թաթարներու, մինչեւ որ մեր երկրի մի այլ բարձրաւանդակի՝ Կիլիկիայի ազատաշունչ լեռներուն մէջ երեւան կու-

գայ Ռուբինեաց Թագաւորութիւնը, որ 313 տարուայ ընթացքին կրցաւ բաւական խոշոր դեր խաղալ: Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ հայկական ընդհանուր բնոյթ կրող իշխանութիւն՝ Հայկազեան շրջան եւ Արշակունիք, ունեցել ենք 566 տարի, իսկ մասնակի թագաւորութիւններ՝ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեաց՝ 473 տարի, որ ըսել է մեր գոյութեան ընթացքին 1039 տարի ունեցել ենք անկախ հայկական կառավարութիւն, իսկ 1460 տարի ալ ապրել ենք օտար լուծերու տակ՝ ստրկութեան մէջ:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը — բազմաթիւ լեռներն ու դաշտերը, նպաստաւոր եղած է նոյնքան եւ աւելի առանձին ցեղերու գոյութեան համար, որոնք ունեցած են իրենց տիրապետութեան եւ ազդեցութեան շրջանները, իրենց ներքին կառավարական մարմինները եւ այդ բոլորէն վերջ իրենց բանակները:

Եթէ մենք ի նկատի առնենք մեր բազմաթիւ լեռները, սկսած Կովկասեան Լեռնաշղթայէն եւ անցնելով դէպի Մասիսն ու Արագածը, Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի լեռնաշղթաները եւ ապա յիշելով Բին-Գեօլի, Հազար-Բաբայի, Սասունի, Մոկաց շրջանի եւ յետոյ Նեմրութն ու Սիպանը եւ այսպէս վար իջնելով հասնենք մինչեւ Ջէյթունի լեռնակատարները, մենք բաւական ընդհանուր պատկեր կ'ունենանք մեր երկրի լեռնային դիրքի մասին: Ատոնց ստորոտներէն սկըսած սփռուած են լայնածաւալ եւ պտղաբեր դաշտեր՝ Շիրակ, Արարատ, Բասեն, Մուշի եւ Կարնոյ Դաշտ, Խարբերդի եւ Մալաթիայի տափարակներ, Քղի,

Տիգրանակերտ, Վասպուրական, Բայազէտ, ինչպէս նաեւ Մնուսի եւ Բաբերդի Դաշտերը, որոնք հնարաւորութիւն կուտան հասկնալու Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ նախարարական եւ տանուտէրական միութիւններու գոյութիւնը։ Այդ նախարարներու թիւն ,ըստ ոմանց 256 է, ըստ այլոց, Արշակունեաց շրջանի մէջ ատոնք 900–ի կը հասնին, ինչպէս Փաւստոս Բիւզանդն ալ իր Դ. Դպրութեան գլուխ Բ–ի մէջ կ՚ըսէ.

«Եւ այլ յայսմ ազգաց եւ ի խոնարհ՝ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին, թող զնահապետս մեծամեծս եւ զտանուտեարս, որք գործակալք միացնէին ինն հարիւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց...»։

Կան պատմագիրներ, որոնք այդ թիւը կը հասցընեն 400–ի, ինչպիսին է 13–րդ դարու գրող Ստեփան Օրբէլեանը, որ իր գրքի 4–րդ գլխի մէջ կը գրէ.

«Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ. որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ ի ժամ ճաշոյն նստել բարձս չորեքհարիւր իշխանաց»։

Հայոց գրականութեան մէջ գոյութիւն ունի մի այլ փաստաթուղթ՝ Գահնամակ անունով, որ Սահակ կաթողիկոսի օրով գրուած է եւ ուղարկուած Տիգրոն՝ Վռամ արքայի օրով, հայ ազատներու եւ տա–

նուտէրներու թիւը 70 *կը հաշուէ։ Այս թուերու ճըշտումը չէ նպատակս, այլ այն, որ Հայաստանի բազմաթիւ դաշտերուն մէջ փռուած են եղել տասնեակներով նախարարներ, որոնք որքան օգտակար եղած են իրենց առանձին անկախութիւնները պահելով եւ դիմադրելով արտաքին թշնամիներուն դէմ, նոյնքան ալ* վտանգաւոր *հանդիսացած են հայկական կեդրոնական կառավարութեան ստեղծման համար, որ այն ատեններն այնքան անհրաժեշտ հասարակական հիմնարկութիւն մ'էր։ Այդ նախարարական տներէն ամէն մէկն ունէր նաեւ իր սեփական զինուորները եւ այդ ռազմական ուժի համեմատութեամբ ալ հայոց թագաւորներու պալատներուն մէջ գահ-երու եւ կամ բարձերու յաջորդականութեան կը տիրանան։ Ատոնցմէ* Սիւնեաց *իշխանը* 19,400 *հեծեալ ունէր*, Ասպետունիները՝ 1000, Արծրունիք՝ 1000, Մամիկոնեանները՝ 1000, Կամսարականները՝ 600, Գնթունիք՝ 300, Ընծայեցիք՝ 4000, Քաջբերունիք՝ 100, Գազրիկաններ՝ 50, *եւ այսպէս* 70 *տներէն միայն* 12-*ի մասին տեղեկութիւն չկայ, եւ միւս* 58-*ը ունէին* 49,100 *հեծեալ զինուորներ, որ ընդհանուր պատերազմի ատեն կը միացնէին եւ փառաւոր յաղթանակներ կը տանէին, իսկ ներքին երկպառակութիւններու ժամանակ՝ իրար դէմ կը հանէին։*

Նախարարական կազմի մասին պիտի խօսինք առանձին եւ այժմ բաւականանանք աշխարհագրական դիրքի վերաբերեալ մեր հաւաքած ակնարկները եւ ընդհանուր դէպքերն ամփոփելով։

Մեր երկրի բնական դիրքը խոշոր քաղաքական

նշանակութիւն ունեցած է, ինչպէս արտաքին պետական յարաբերութիւնները, նոյնպէս նաեւ մեր երկրի ներքին հասարակական-կառավարական կեանքին մէջ: Ան եղած է իբրեւ ռազմավայր բազմաթիւ պատերազմներու համար՝ հին պետութիւններու, ինչպէս նաեւ նորերու կողմէ մղուած, եղած է իբրեւ ռազմադաշտ՝ օտարներու եւ հայերու մէջ մղուած յարձակողական եւ կամ պաշտպանողական կռիւներուն համար: Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով խոշոր քաղաքակրթական եւ քաղաքական ծառայութիւններ մատուցած է Եւրոպային՝ հանդիսանալով իբրեւ ամուր պատուար արեւելքէն արշաւող եւ գազանական յատկութիւններով լեցուն ցեղերուն եւ ազգերուն առջեւ: Այդ բոլորէն վերջ ան եղած է նաեւ իբրեւ ամրոց՝ հայ ժողովրդի ազատութեան եւ անկախութեան, միշտ հնարաւորութիւն գնալով, վտանգի ատեն, իր զաւակներուն շարունակելու պայքարը թշնամիներուն դէմ եւ ինքնապաշտպանութեան յարմարագոյն ու անառիկ դիրքեր հանդիսանալով: Ատոնց հետ կը ծանօթանանք մանրամասնօրէն մեր պատմութեան ընթացքին, երբ կուտանք առանձին ապստամբութիւններու եւ դիմադրութիւններու մանրամասնութիւնները:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, սակայն, հնարաւորութիւն տուած է բազմաթիւ նախարարական տներու գոյութեան, որոնք ամրացած լեռնագագաթներու իրենց ամրոցներուն մէջ եւ տիրապետելով տարածուող դաշտի բնակչութեան եւ տնտեսութեան՝ հնարաւորութիւն տուած չեն հայկական

կեդրոնական իշխանութեան մը երկարակեցութեան եւ միշտ ալ իբր դաւադրութիւններու մասնակիցներ եւ հնարողներ՝ մեծապէս նպաստած են Հայաստանի քայքայման։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մեր ժողովրդի քաղաքական կեանքն ամբողջութեամբ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է համառօտ ակնարկ մը նետել անոր ծագման պատմութեան վրայ։ Այդ խնդիրը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մասնագիտօրէն չէ որ քննութեան պիտի առնենք եւ ոչ ալ գիտական եզրակացութիւններ հանելու դիտումով։ Մեր կեանքի քաղաքական դէպքերու ուսումնասիրութեան համար պէտք է գիտնանք մեր ժողովրդի ո՞ւրկէ գալուն, ո՞ւր հաստատուելուն, որո՞նց հետ ձուլուելու եւ կամ պատերազմելու մասին։ Նախ պէտք է գիտնանք որ մենք միատարր *ազգութիւն չենք, ինչպէս աշխարհի բոլոր ազգութիւններն ու ցեղերը։ Ծառնուրդը, թերեւս, աւելի չեշտուած ըլլայ մեր մէջ ի նկատի առնելով որ մենք հեռաւոր վայրերէ գաղթած եւ դարերու ընթացքին միայն հաստատուած ենք ներկայ Հայաստանի մէջ։*

Մեր նախահայրերը Եւրոպայէն եկած են եւ մասնաւորապէս անոր հարաւ–արեւելեան մասէն՝ Պալքաններէն։

Գիտնականները, որոնց մէջ Գուտշմիտ Գերմանիոյ մէջ, Կարիէր, Ռայնախ՝ Ֆրանսիոյ, Ն. Դոլէնս, Օ. Շրադէր, Ֆ. Ռաւրցէլ եւ ուրիշներ, այն եզրակացութեան եկած են որ նախնական հայերը բնիկ *ասիացիներ չեն, այլ Եւրոպայէն տեղափոխուած գաղթականութեան ճիւղ մը։ Ատոր իբր ապացոյց անոնք կը յենուին լեզուաբանութեան, մարդաբանութեան, սովորութիւններու եւ այլ ցեղային ցայտուն արտայայտութիւններու վրայ, չմոռնալով նաեւ հին յոյն պատմիչներու տուած տեղեկութիւնները (Հերոդոտ, Ստրապոն, Եւդոքս, Դենիս Հալիկարնացին, Քսէնէփոն եւ ուրիշներ)։*

Ստրապոնի ըսելով Արմէնները առաջ եկած են Թէսալիոյ մէջ եւ նոյն իսկ «Արմէնը ծնուած է Արմէնիօնում, Թէսալիայի քաղաքում, որ գտնւում է Լարիսի եւ Պերէի մէջ, Բէօբէ լճի վրա— Եազօնի հետ միասին նաւեց դէպի այն երկիրը, որ յետոյ Արմէնիա կոչւեց իր անունով»։ Մեր ժողովուրդը անուանել է հայեր, *Արմէններ,* Ասքանազեան *եւ* Թորգոմեան: *Այս անուններու գոյութիւն ունենալն անգամ փաստ է որ հին ժամանակները մենք ունեցել ենք ձուլումներ։ Ատոնցմէ* Ասկանաս *անունն ունի իր որոշ բացատրութիւնը եւ դեռ Հոմերոսը կը յիշէ որ «Ասգանացիները... իբրեւ Փռիւգիական մի ցեղ է, որ կազմւած է եղել հին Բռիւգների ամենահռչակաւոր ընտանիքը... եւ իրենց Լէգէնտաներու մէջ*

Անկանխաս հերոսը երգում է իբրեւ Թագաւորական ընտանիքի հայր․ Անկանաան ամբողջ ազգն անւանեց Փուիւգ»։

Ս․ գրքի մէջ ալ Թորգոմայ ցեղը անւանւում է ազգակից Արմէններուն եւ Ասգանացիներուն։ Նախնական հայերը կը պատկանէին Հնդկա–Եւրոպական ցեղին, որին կը պատկանին նաեւ Կելտերը, Գերմանները, Լատինները, Յոները։

Այսպէս թէ այնպէս մեր նախահայրերը, որոնք ծնւել են Բալկաններու մէջ եւ անկարող եղած են իրենց գոյութիւնը քարշ տալ հոն, միանալով՝ մէկ կամ աւելի ցեղեր, անցել են Եգէեան ծովի եւ կամ Դարդանելի–Մարմարայի վրայով՝ փնտռելու արեւի տակ նոր եւ հանգիստ հայրենիք։ Դօլէնսի կարծիքով այդ գաղթականութիւնն սկսւած է Քրիստոսի ծնունդէն մօտ 3000 տարի առաջ։ Անոնք ռազմական տիրապետութեան ետեւէ եղած չեն եւ այդ է պատճառը որ անոնք կամաց–կամաց, հանդարտանալով եւ կամ խաղաղ գրաւումներով կ՚անցնեն դէպի Արեւելք եւ միայն Ք․ Ա․ 7–րդ դարու մէջ երեւան կուգան Արարատի եւ Տաւրոսի միջեւ եղած տարածութեան տէր դառնալով։ Սկզբնական շրջանին անոնք գրաւած են եղել Ալիւս (Ներկայիս Գըզըլ–Ըրմագ) գետի արեւելեան մասը, որ հին ատեններ Կապադովկիայ կը կոչւէր եւ որ այժմ ալ կը բռնէ Եոզղատի եւ Կեսարիոյ շրջանները՝ Էնկարէ Նահանգին մէջ։ Այդ շրջանը կը կոչւէր առաջին Հայք։ Այդ շրջանէն մինչեւ Մասիսի եւ Վանայ Լճի ստորոտներն հասնելը, որ այժմ 3–5 օրւայ տարածու-

թիւն է, մեր նախնիքները 15-20 դար (1500-2000 տարի) են գործ դրել՝ գրաւելու, սպառնալից վըտանգները վերացնելու եւ տիրապետելու համար։

Գաղթականութիւնը, որ եկած էր Եւրոպայէն, չէր կրնար մնալ զտարիւն եւ իր ճամբորդութեան ընթացքին ստիպուած էր խառնուիլ, ձուլել իր մէջ ուրիշ ցեղեր, արիւն, սովորութիւն եւ լեզու։

Անոնք շփման մէջ են եղել Հիտտիտներու հետ, որոնց մի մասը տեղաւորուած է եղել Կապադովկիոյ մէջ։ Ատոնք Ասիայի ամենահին եւ զարգացած ցեղն են եղել եւ որը, ինչպէս Եանցընը կըսէ, «հնդկաեւրոպական բոլոր ցեղերից առաջ կարողացել է գրի գործածութիւն ունենալ»։ Հայ բառն ալ, նրա կարծիքով առաջ կուգայ Հաթիօ, Հիտիտ բառերու ձեւափոխութիւններէն։ Ապա իրենց ճամբորդութեան ընթացքին անոնք գործ կ'ունենան Սքիւթացիներու կամ Սաքաներու հետ, որ 500-428 Ք. Ա. բաւական զօրեղ ցեղ էր եւ 28 տարի անընդհատ կրցաւ սարսափի մէջ պահել Բաբելոնն ու անոր հարեւան երկիրները։ Ատկէ վերջ անոնք կը թուլանան եւ կը ցրւին Հայաստանի զանազան կողմերը։ Հայերն հանդիպած են նաեւ Կիմմերուն, որոնք կը բնակէին եղեր Լուդիայի եւ Տաւրոսի կողմերը։ Եփրատի եւ Ալիսի աւազաններուն մէջ գոյութիւն ունեցած են Մօսկուններ եւ Տաբալներ, որոնք կատաղի կռիւներ կը մղեն եկւոր հայերու դէմ եւ պարտուելով կամ կը տեղափոխուին եւ կամ մնալով կը ձուլւին հայերու հետ։

Հայերը, մինչեւ Կապադովկիա հասնելը, բա-

ւական զտարիւն էին եւ իրենց մէջ պահած նախնական սովորութիւններն ու բնոյթագիծը։ Ալիս եւ Եփրատ գետերու միջին տարածութիւնը գրաւելով անոնք խառնուեցան բաւական ցեղերու եւ նոր տիպերու հետ։ Հետաքրքրութեան համար եւ մեր քաղաքական կեանքի ելեւէջներն ըմբռնելու համար առաջ կը բերենք «Ն․ Դօլենս եւ Ա․ Խաչ–ի Պատմութիւն Հին Հայերի» գրքէն այդ հատուածն ամբողջութեամբ— Այդ ժողովուրդները հետեւեալներն էին— 1․ Գատաօննեըը, որոնք բնակւում էին Եփրատի երկու ճիւղերի միջեւ Ասիլիզէնում (այս նահանգի այժմեան կեդրոնը Երզնկան է)․ 2․ Զօփէնի (այս նահանգն հայերէն կոչւում է Ծոփք, սրա կեդրոնը Խարբերդն է), Օեօմանտիդի, Անզիրէնի (Տիարբեքիրի շրջաններ) եւ Արզամէնի փոփոխական ժողովրդները, 3․ Աստրեստանցինեըը, որոնք գաղութներ էին հաստատել արեւելեան Եփրատի ակունքների հովիտներում— Տարօնիտիտ–Մուշ), 4․ Խալուբները, 5․ Մօսունէսներ, որոնք գաղթեցին Սեւ–Ծովի եզերքները, 6․ Կարեճիտիդ— Կարնոյ եւ այլ շրջաններ, 7․ Իբէրներըը, որոնք բնակւում էին Կուրի վերին հովտում, 8․ Գօգարէն, (Թիֆլիսի եւ Աղէքսանդրօպօլի միջեւ, ներկայի Կազախ եւ Բօրչալու) եւ 9․ Խօրդէն, (արդի Դերսիմում)»։

Հայեր, Եւրոպայէն եկնելէն մինչեւ բուն Հայաստան հասնելը, բաւական ցեղերու եւ ժողովուրդներու հետ չփւեցան եւ այդ գոյապայքարի մէջ հայերը միշտ ալ գերակշռող եւ տիրող դիրք ունեցան։ Բոլոր այդ մանր–մունր ցեղերը, որքան ալ անոնք

շատ ըլլան, հնարաւորութիւն չունեցան առաջ բերելու եւ կամ ներարկելու Արեւելքի սովորութիւնները, մինչեւ որ մեր դէմ չցցուեցաւ աւելի զօրեղ, կազմակերպուած եւ քաղաքակիրթ պետութիւն մը՝ Ուրարտուի Թագաւորութիւն անունով, որ կը տիրէր բուն Հայաստանին։ Ասոնք ալ սկզբնական շրջաններուն միաձոյլ եւ ամբողջական էութիւն չէին, այլ բազմաթիւ հատուածներ, որոնք ժամանակի ընթացքին միացան եւ հզօրանալով պատմական եւ քաղաքակրթական որոշ դեր խաղացին։ Դեռ հինատենները, երբ ատոնք ծանօթ էին Նաիրի անունով, հետեւեալ եօթ գլխաւոր շրջաններու կը բաժնուէին—

1 — Ուրարտու — Վանայ լճի հիւսիսային մասը
2 — Բիաճա — Վանայ լճի արեւելակողմ
3 — Միճճի — Պարսկահայաստան
4 — Մուսասիր — Մուշի շրջանները
5 — Միլտիս — Բարձր Հայք
6 — Նաիրի — Վանայ լճի հարաւակողմը
7 — Մելիտ — Մալաթիա։

Ասոնք ալ իրենց մէջ երեք գլխաւոր ցեղագրական ճիւղաւորութիւններ են ունեցել — ուրարտացիներ, խալդեր եւ ալարօդցիներ, որոնք միասին են եղել մէկ պետութեան մէջ՝ ընդհանուր եւ դրսի թըշնամիներէն պաշտպանուելու համար։ Խալդերը ունէին իրենց քաղաքակրթութիւնը եւ բաւականաչափ ալ յառաջադէմ ժողովուրդ էին։ Ատոնք բոլորն ալ բարձրահասակ, հուժկու, ջղուտ, աշխատասէր, քաջամարտիկ եւ յանդուգն էին. պատերազմի յատուկ

կազմակերպութիւն չունէին... բայց զէնքերն այնքան կատարելագործած էին, որ սօորական յարձակումը ետ մղած եւ երբեմն զօրաւոր հարուածներ տըւած էին անոնց... Անոնց զինուորները կարող էին ահագին տարածութիւններ կտրել, հեծելազօրքը կը բաղկանար ձիաւորներէ եւ պատերազմական կառք ունեցող զինուորներէ»:

Ուրարտացիները, որոնց կռիւներու եւ պատերազմներու մասին կը խօսինք յետոյ, ունեցած են իրենց կրօնքը, հին հեթանոսական հաւատքը, բարի եւ չար աստուածները, իրենց քուրմերն ու գուշակողները եւ իրենց յատուկ մեհեանները: Անոնք իբրեւ կանոնաւոր պետութիւն՝ իրենց ժամանակներուն մէջ, ունեցած են եւ իրենց յատուկ պետական կազմակերպութիւնը՝ առանձին-առանձին արքաներ իրենց շրջաններուն մէջ եւ ապա Ուրարտուի իշխանն իբրեւ «Արքայից արքայ», որ պատերազմ յայտարարելու եւ խաղաղութիւն կնքելու իրաւունք ունէր: Նա պատերազմի ատեն բոլոր զօրքերու հրամանատարն էր եւ ամէն գաւառի կառավարիչ պարտաւոր էր իրեն բաժին ընկած զինուորներու թիւը մատակարարել:

Անոնք իրենց գիր ու գրականութիւնը ունեցած չեն թէեւ, բայց Թ. (9-րդ) դարէն սկսեալ, Ասորեստանի ազդեցութեան տակ, ունեցան բեւեռագրեր, որոնցով իրենց զինուորական քաջագործութիւններն ու յաղթանակները միայն արձանագրել կուտային: Ուրարտուի ժողովուրդը բաւական աշխատասէր էր, առաջնակարգ երկրագործ էր եւ անասնապահութեամբ

ալ գրաւած էր։ Անոնք միաժամանակ լաւ արհեստաւորներ էին, որոնց սերունդները մինչեւ այսօր ալ յայտնի են Վանի, Բիթլիսի եւ այլ շրջաններու մէջ։ Վասպուրականի շրջանին մէջ մինչեւ այսօր ալ կրնանք տեսնել անոնց ճարտարարուեստի հետքերը՝ ուսումնասիրելով Արտամէտի, Արծւաբերդի, Վանայ, Մանազկերտի եւ Խոտորջուրի ջրմուղներն ու ներքնուղիները (Թունէլ)։

Ունէին իրենց «բժշկական գիտութիւնը», որոնցմով կը բուժէին հիւանդներուն՝ կախարդներու եւ հմայողներու միջոցաւ։

Ահա այն ժողովուրդը, որ բուն հայերէն առաջ բնիկ տէրը եղած են Հայաստանի, ապրած են հոն երկար տարիներ, պատերազմներ մղելով Ասորեստանի դէմ պաշտպանած են իրենց երկիրը եւ վերջ ի վերջոյ քայքայուելով, ձուլուելով եւ թուլնալով՝ ենթարկուել են արեւմուտքէն գացող հայերուն եւ անոնց հետ ձուլուելով՝ կազմել են հայկական պետութիւնը։

Այս հայ ժողովրդի ծագումն է։

Մեզ համար բաւական հետաքրքրական խնդիր է նաեւ հայ թագաւորներու ծագումը՝ զանազան շրջաններու մէջ։

Աւանդական շրջան.— Մովսէս Խորենացին իր պատմութիւնը կը սկսի ջրհեղեղէն եւ ապա Հայկ Նահապետէն։ Անոր սերնդէն Պարոյր իշխանը կ՚ըլլայ որ Ն. Ք. 608–ին, թագաւորական թագ կը ստանայ Կիաքսարէն՝ Մարաց թագաւորը որ Պարոյրի հետ

զինակցած էր եւ Ասորեստանի թագաւորութիւնը կործանած։

Հնդեւրոպական գաղթականութիւն — *որի առաջին թագաւորի անունը Երուանդ Ա.* (580–535) *որ ծանօթ է մեզի եւ որը Մարաց թագաւորի հարկատու էր։*

Աղէքսանդր Մակեդոնացիի յաղթանակներէն վերջ Հայաստանն ալ անոր իշխանութեան ներքոյ ընկաւ։ Իպսոսի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ Մակեդոնական լայնածաւալ կառավարութիւնը երկու մասի բաժնուեցաւ եւ Հայաստանը կը կառավարուէր իշխանութիւններով մինչեւ որ Արտաշէս հայ իշխանը իր խոհեմութեան եւ քաջութեան պատճառով հիմ դրեց Արտաշիսեան *հարստութեան։*

Օտար լուծի տակ գտնուած ժամանակ մենք Հայաստանի վրայ թագաւորներ ենք ունեցել Մարերէն, Հրէա, Պարթեւ, Հռովմէացի եւ Վրացի, որոնք չատ կարճ ժամանակամիջոցներու մէջ միայն կրցել են տիրել — մօտ 9 թագաւոր յիսուն տարւայ ընթացքին։

Պարթեւներ — *որ հիմք դրին Հայաստանի երկարակեաց թագաւորութեան՝* Արշակունեաց հարստութեան։

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը— *որով վերահաստատուեցաւ երկար տարիներ կորսնցած մեր անկախութիւնը, Աշոտ Ա.–ի օրով։ Մեր որոշ պատմագիրներու ըսելով՝ այս ցեղն ալ առաջ եկած է Հրէաստանէն, երբ Արշամի օրով Ենանոս Բագրատունի նախարարը Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը*

Պաղեստին փախցուց, որմէ եւ օգտուեցաւ Արշամն ու հայացրեց:

Ռուբինեանց թագաւորութիւն— *որի հիմնադիրը՝ Ռուբէն իշխան, Բագրատունեաց ցեղէն էր: Ասոնք եղած են հայ թագաւորները՝ Հայկի սերնդէն, Եւրոպայէն եկած գաղթականութենէն, Պարթեւներէն եւ Հրէական ծագում ունեցող հայ իշխանէ:*

Այժմ անցնենք նախարարներու ծագման:

Հայ նախարարութիւնը առաջացած է երեք տարբեր ճանապարհներով — ցեղային, պաշտօններով *եւ* քաջագործութեամբ:

Ցեղային.— *Հայ նախարարութիւններու մեծ եւ կարեւոր դեր խաղացող մասը նշանաւոր ցեղեր են, որոնք մինչեւ հայերու տիրապետութիւնը կը բնակէին այդ երկրի մէջ, կամ անոնց հետ միասին եկան եւ կամ թէ յետագային միացան: Ատոնք այս կամ այն շրջանի տէրերն են, որոնք անկարող ըլլալով միայնակ դիմադրել դրսէն եկած հարուածներուն, ստիպուած են եղել ամենէն ուժեղին հետ միանալ՝ պահելով որոշ առանձնաշնորհումներ, որոնք անցած են ժառանգաբար: Հետեւեալ տախտակը կը պարզէ մեզի փոխանցումի գործողութիւն մը, որով Ուրարտուի իշխանները՝ անուններու աննշան փոփոխութիւնով միայն, չարունակել են նախարարական դիրքեր գրաւել՝ հայերու տիրապետութեան օրով—*

Ուրարտուի իշխանական տներ	Հայ նախարարներ
Աբիլեանի —	Աբեղունիք
Ալձիբնի —	Աղձնիք

Ամաղանի —	Ամատունիք
Խարխար —	Խորխոռունիք
Արծունի —	Արծրունիք
Գիէխունի	Գեղունիք
Ռիշուաինի —	Ռըշտունիք
Տարիունի —	Տրունի

Ասոնք պարզ ապացոյցներ են հին ցեղերու մնացորդներու, որոնք խոշոր դեր խաղցած են նաեւ Հայերու տիրապետութեան օրով:

Գ. Ն. Ադոնցը իր յոյժ գիտական եւ հետաքրքրական ուսումնասիրութեան մէջ, որ «Հայաստանը Յուստինեանոսի ժամանակաշրջանում» վերնագիրը կը կրէ, բաւական հետաքրքրական տեղեկութիւններ կու տայ հայ նախարարութեան քանակական եւ երկրամասային կազմութեան շուրջ: Անոր ուսումնասիրութեամբ Մաղխազ, Ասպետ, Սեպուհ եւ Մամակ ոճերը յառաջ եկած են զանազան ցեղերու լեզուներէն, ապա ուրեմն ատոնք ալ տարբեր ցեղեր եղած են եւ իրենց առանձնաշնորհեալ դիրքն ալ պահած են Հայերու տիրապետութեան ժամանակ: Մաղխազ, որ Խոռխոռունիներու ժառանգական տիտղոսն է եղած, արամէական ոճաբանութիւն է եւ կը նշանակէ իշխող, իշխան, Թագաւոր: Ասպետ, որ Բագրատունիներու տիտղոսն է եւ որ գլխաւորապէս իրանական-ատրօպատական ոճաբանութեան մէջ գործ կ'ածուի: Մամակ, որ իբերիական լեզուի մէջ մամա—է եւ հայր նշանակութիւն ունի: Այս երեք բացատրութիւններն ալ ցոյց կուտան որ նախարարական այդ տները տարբեր ցեղերու ներկայացուցիչներն են, որոնք միացեալ հայկական կառավարութեան մէջ մտան՝ պահե-

լով իրենց դիրքը, տիտղոսները եւ խոշոր քաղաքական դեր խաղացին մեր պատմութեան մէջ։

Բաւական հետաքրքրական է ծանօթանալ Մամիկոնեաններու ծագման պատմութեան հետ։ Իբրեւ անոնք եկած են Չինաստանէն, ինչպէս Փաւստոսի Դպրութիւն Ե. գլ. Լէ.-ի մէջ Մուշեղ Մամիկոնեանը Վարազդատ Թագաւորի հետ վիճաբանութեան ատեն կ՚ըսէ—

«Զի մեր նախնիքն լեալ էին Թագաւորք աշխարհին Ճինեաց, եւ վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեանն, զի արիւն մեծ անկեալ էր ի վերայ, վասն այնր եմք գնացեալք»։

Մամիկոնեաններու նախահայրերը — Մամիկ եւ Կոնակ նշանաւոր իշխանի մը զաւակներն էին։ Իրենց հայրը Չինաստանի Թագաւորէն վերջ առաջին դիրքը կը գրաւէր։ Իշխանի մահուընէն վերջ Թագաւորը կ՚ամուսնանայ իշխանուհոււ հետ եւ կ՚ունենայ որդի մը Ձեմբակուր անունով, որ եւ Թագաժառանգ կը հռչակէ։ Մամիկ եւ Կոնակ դաւադրութիւն կը սարքեն Ձեմբակուրին սպանելու, բայց անյաջող, եւ ընտիպուած կ՚ըլլան փախչել Հայաստան։

Մամիկոնեանները, ուրեմն, տարբեր ցեղէ են եւ Պ. Ադոնցի տեղեկութիւններու համաձայն այդ Ճենացիները Չինաստանէն չեն, այլ Տայք գաւառի քովերը գտնուած Ցանի (ճան, ճան-իք) ցեղէն։

Պաշտօնեայ—նախարարներ.— Ուշադրութեամբ հետեւելով մեր նախարարներու անուններու վերլուծման, մենք այն եզրակացութեան կուգանք որ անոնք իրենց պաշտօնի իսկ բերումով ազնուական դասին կը պատկանէին եւ մշտապէս արքունիքի մէջ

գտնուելով՝ քաղաքական խոշոր դեր կը կատարէին։ Այդ անուններու մէջ դուք կը հանդիպէք Որսապետք, Սպանդունիք, Քաղաքապետք, Ձիւնականք, Շահոռապետք, Հանունի եւայլն։ Եթէ մօտաւոր վերլուծում տանք եւ տեսնենք որ ատոնցմէ ոմանց պաշտօնն էր հսկել թագաւորական որսորդական վայրերու, որսկան շներու, համապատասխան որսորդական պատրաստութիւններու վրայ եւ որ ատոնք ըլլալով թագաւորական հաճոյքներ՝ նշանակում է թէ յատուկ մարդեր եւ պաշտօնեաներ կային, որոնք խոշոր դեր խաղալէն բացի իրենց պաշտօնն ու տիտղոսները ժառանգաբար կ'անցնէին սերունդներուն եւ այդպիսով հասարակ պաշտօնէ մը ելնելով կը դառնային մնայուն, տեւական եւ ազդեցիկ դիրք մը։ Ահա եւ Ձիւնականք, *որոնց պարտականութիւնն էր ամրան թէ տարւայ այլ եղանակներուն ձիւն հայթայթել եւ անուան իսկ բացատրութիւնը ցոյց կուտայ որ տոհմը ատով կը կոչուէր եւ որ անոնք նոյնիսկ* գահնամակի *պէս կարեւոր փաստաթղթի մէջ տեղ կը գրաւէին եւ իրենց յատուկ բարձեր ալ կ'ունենային պալատական որեւէ խնճոյքի եւ կամ խորհրդաժողովի ատեն։* Շահխոռապետ, *որ արքունի ախոռներու վրայ կը հսկէր, անոր ձիաններուն եւ նժոյգներուն հոգ կը տանէր, եւ ատոր մասին Եղիշէն ալ կը յիշատակէ։ Նոյնիսկ ժամանակակից եւրոպական արքունիքներն ալ կը պահէին այդ պաշտօնը —* ստայլ մեստր *անուան տակ։ Ճիշդ նոյնպիսի բացատրութեամբ ալ պիտի մօտենանք* Սպանդունիք *անուան եւ եզրակացնենք որ անոնք ալ կը հսկէին արքունի սպանդանոցներու վըրայ եւ իրենց այդ պաշտօնի միջոցաւ անոնք կրցած*

էին արժանանալ որոշ տիտղոսի եւ նախարարական կարգի մէջ ալ որոշ դիրք գրաւել։

Այստեղ արժէ Մովսէս Խորենացու իսկ բառերով պարզել այդ պաշտօններու էութիւնը որ իր երկրորդ գրքի գլ. է.–ի մէջ կը բացատրէ—

«Արդ նախ եւ առաջին օրինադրէ Թագաւորն զինքն եւ զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյն իւրմէ եւ ի Թագէ։ Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեան առ Թագաւորն եւ միամտութեան եւ քաջութեանն, զյառաջացեալ տանուտէրական պատիւն ազգին պար գեւելով, եւ իշխել նմա Թագ ի գլուխ դնել Թագաւորին, եւ կոչել Թագադիր եւ ասպետ. եւ առանց ոսկւոյ եւ ականց զկբտսեր մարգարիտն երեքտակէն վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս եւ տան Թագաւորին շրջիցի։

Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռնս ի զաւակաց քանանացւոց, անուն կոչէ ազգին Գնթունիս։ Եւ Թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, ի զաւակացն խոռայ Հայկազնոյ արս ընտիրս եւ քաջս, նիզակաւորս եւ սուսերաւորս, եւ գլուխ նահապետ նոցա զՄաղխազ ոմն։ Բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ։ Իսկ զԴատ, ի զաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունական կարգէ։ Որոյ որդի եղեալ վարժ, յանուն նորա անուանի ազգն. բայց այս զկնի, յաւուրս Արտաշիսի. Եւ զԳաբաղ ոմն ի վերայ Կուրից, եւ զԱբէլ սպասարար և գահաւորս և չէնս պարգեւէ

նոցա, յորոց եւ անուն կոչին. սապէս եւ նախարարութիւնքն՝ աբեղէն եւ գաբեղէն։

Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծիւ ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կըրէին... Գիտեմ զԳնունիսդ գինի ունիս, որ առաջի Թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն, որ աքանչելի իմն տիպեալ եղեւ զգործոյն եւ անունըն. քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր եւ համեղ գինեաց, ունէր եւ կոչումն անուանն գին — ընդ որ կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ, կարգէ ի Թիւ նախարարութեան ազգաց մեծապէս...

Ասեմ եւ զՍպանդունիսդ ի վերայ զինարանաց, եւ զՀաւենունիսդ՝ բազէակիրս եւ բազկակալս յաղագս ի մայրիս բնակելոյ։ Եւ եթէ առ ցոփս ոչ ունիցիս, զՁիւնականք՝ ամարայնոցայց պահակս եւ ձիւնակիրս, եւ յառաջդիմութենէ ազատացեալս, որպէս ընտանիք Թագաւորաց»։

Անձնական քաջագործութիւններ.— *Զինուորական պաշտօնեաներու անհատականութիւններն ալ խոշոր դեր խաղցած են պաշտօններու տիրանալու համար եւ այդ բոլոր ազգութիւններու եւ Թագաւորներու պատմութեան մէջ ալ յատկանշական գիծ է ու միաժամանակ բնական երեւոյթ։ Իբր ցցուն օրինակ, այդ ապացուցնելու համար,* Դիմաքսեան *անուան պատմութեան ծանօթանանք։ Արտաշէս Բ.—ի Թագաւորութեան սկզբնական օրերուն Հայաստանը ներքին երկպառակութիւններու մէջ էր եւ Երւանդ Արշակունին չէր կամենար ենթարկել Արտաշէսին։ Այդ*

երկու հայազուններու մէջ կռիւ կար եւ այդ կատաղի ընդհարումներու ատեն, երբ Երուանդի Տուրացի զինուորները յարձակում կը գործեն Արտաշէսին սպանելու, Գիսակ անունով անվախ զօրական մը առաջ կ'անցնէ եւ իր մարմնով Թագաւորի կեանքը կը պաշտպանէ՝ ստանալով Թշնամու սրի հարուածը, որմէ իր դէմքը կէս կ'ըլլայ: Արտաշէս վարձատրելու համար այդ խիզախ զինուորականին, անոր որդի Ներսէսին նախարարներու շարքը կը դասէ եւ կը կոչէ Դիմաքսեան: Երկրորդական նախարարներու մէջ մենք կը տեսնենք նաեւ Կորճէից անունը, որի մասին Խորենացին կը գրէ—

> «Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգ, եթէ աստ եւ եթէ զկողմամբք Կորճէից, հաստատէ Տիգրան, որք միանգամ անազգիք էին ի վաշտս եւ անձամբ երեւելիք եւ վասն նորա փրկութեան պատերազմեալ ընդ յոյնս»...

Քաջագործութիւններու համար պաշտօնի բարձրացում շատ յաճախ կը պատահէր եւ ատոնցմէ ոմանք ալ կը հասնէին նախարարութեան աստիճանի:

Հայ ժողովրդի, անոր Թագաւորներու եւ նախարարներու ծագումներուն հետ ամփոփ ծանօթութիւնները պիտի դիւրացնեն յետագայի մեր փաստերու եւ դէպքերու ըմբռնողութիւնը: Այդ երեք կարեւոր խնդիրներու մէջ ալ կը նկատենք այն բազմատարրութիւնը եւ խառնուրդը շատ մը ցեղերու, որոնք որքան օգտակար եղան մեր դիմացկունութեան, նոյնքան ալ վնասակար հանդիսացան մեր պետական ամբողջականութեան համար: Զբաղելով յաճախակի ներքին կռիւներով եւ դաւերով, պայքարելով դա-

հերու եւ պաշտօններու համար, անոնք հնարաւորութիւն չունին մեր ժողովրդին խաղաղ կեանք ունենալու, կազմակերպելու իր բոլոր ուժերը, յաղթանակելու թշնամիներուն եւ Արեւելքի մէջ մեզ վրայ ընկած քաղաքակրթական խոշոր դերը խաղալու:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Հայոց պատմութեան մէջ նախարարութիւնը խոշոր քաղաքական դեր խաղցած է եւ հանդիսացած է անոր պետականութեան գլխաւոր հիմունքներէն մին: Դեռ շատ հին ժամանակներէն այդ հաստատութիւնը գոյութիւն ունեցած է եւ ժամանակի ու պայմաններու տակ փոփոխութեան ենթարկուելով տեւել է մինչեւ մոնղոլական շրջանները: Անոնք առանձին ցեղերու եւ ընտանիքներու գլխաւորներէ էին հին ատենները՝ տանուտէրներ եւ նահապետներ անուններով եւ ապա աստիճանաբար, հայ պետականութեան զարգացման հետ իրենք ալ բարձր աստիճաններու տիրացած են եւ պետական կեանքի ղեկավարներէն հանդիսացած: Արշակունեաց ատեն այդ հաստատութիւնն աւելի զարգացած, կանոնաւորուած եւ տարածուած վիճակի մէջ էր: Եւ այդ զուտ հայկական բընոյթ չէր կրեր: Բոլոր հին պետութիւններն ալ — Պարսկական, Ասորեստանի եւ Հայաստանի ընիկ ժո–

ղովուրդներու տէր Ուրարտուներն ալ ունէին այդ հաստատութիւնը:

Արշակունեաց Վաղարշակ Թագաւորի օրով, ինչպէս Մովսէս Խորենացին իր Երկրորդ Գրքի գլ. Գ.-ի մէջ կը գրէ. «Վաղարշակ... այր քաջ եւ խոհեմ՝ ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց. եւ կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս, եւ նախարարութիւնս, եւ նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որ ի զաւակաց նախնւոյն մեր Հայկայ եւ այլոց», հին նախարարութիւնները վերահաստատելով նոր եւ պիտանի մարդիկ հաստատեց: Եւ այս հաստատումն ու կանոնաւորութիւնն հետեւանք էր այն անկարգ եւ խառն վիճակին, որ կը տիրէր նախարարութեանց մէջ եւ որ առաջի Արշակունիները Խորենացու ըսելով, կը դիտէին.

«Ուստի նախարարութիւնքս որ աստ կան.
գի ոչ կարգ ինչ լեալ աստ այտնի... եւ ոչ գըլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի»:

Այդ անորոշ եւ խառնակ դրութենէն ելնելու համար անհրաժեշտ էր մտցնել խոշոր փոփոխութիւններ, իմանալ նախարարներու թիւը, մտածել անոնց ռազմական եւ երկրամասային ունեցուածքներու մասին եւ ապա կարգաւորել՝ ըստ աստիճաններու եւ դիրքերու: Եւ որպէսզի մենք ալ հնարաւորութիւն ունենանք մանրամասնօրէն ծանօթանալու անոնց հետ, ստիպուած ենք բաժանումներ մտցնել եւ առանձին-առանձին քննութեան առնել:

ա.— Նախարարներու քանակութիւնը եւ դասաւորում,

բ.— Երկրամասային (տէրրիտօրեալ) բաժանում,

գ.— Նախարարութեան աւատական հիմունքները,

դ.— Նախարարներու անկումը։

Այս գլուխներու ուսումնասիրութիւններու հետ մենք պիտի ներկայացնենք, համառօտ կերպով եւ ընդհանուր դրութեան հետ կապակցութիւն ունենալու պայմանաւ, նախարարներու կատարած դերի եւ ազդեցութեան մասին։

Նախարարներու քանակութիւնը եւ դասաւորումը.— Նախորդ գլխի մէջ մենք մասամբ շօշափել էինք այդ խնդիրը, բայց անհրաժեշտ մանրամասնութիւններ տուած չէինք։

Փաւստոս Բիւզանդացին իր Պատմութիւն Դ., գլուխ Բ.—ի մէջ յիշողութիւն կ'ընէ Արշակ Թագաւորի բարենորոգումներու մասին եւ կ'ըսէ.

«Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն Թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինն. մեծամեծքն յիւրաքանչիւր գահու, եւ գործակալքն յիւրաքանչիւր չափու։ Եւ սկիզբըն գործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհքին խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատան դեհկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին։ Նոյնպէս սպարապետութեան սպարապետութեանն զօրավարութեանն մարտի կռուելոյ,

գործոյ ըռազմիկ ճակատամուղ նիզակին, իրափառն աղանագգիք աղանադրօշք արծուէնշանք, վարժնականիչք աներկիւղ քաջասիրտք նահատակք քաջանունք, բարենշանս բարեհամբաւ բարեգործք յաջողակք ի գործ պատերազմաց ի բուն ի նախնեացն կարգաց ի Մամիկոնեան *ազգին, ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավարութեանն բազմութեանն Հայոց մեծաց, հանապազ յամենայն ժամ յաղթող ազգին պարգեւեալ յերկնից բարիանուն իրաքաջ ի մեծի նահապետութեան պատերազմի: Եւ այլ յայժմ ազգաց եւ ի խոնարհ՝ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին. Թող զնահապետս մեծամեծս եւ զտանուտեարս՝ որք գործակալք միայն էին,* ինն հարիւր բարձ՝ *որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց. Թող զոտնկայս գործակալութեանն ըսպասու»:*

Այս փոքրիկ մէջբերումէն մենք կ'իմանանք որ 900 *հոգի կ'ըլլային «ի ժամ տաճարին ուրախութեանն» եւ որ Փաւստոսը որպիսի ածականներ կը շըռայլէ ատոնցմէ մէկին՝ Մամիկոնեան տոհմի հասցէին:*

Երկրորդ Թիւը որ կը հասնի մեզի Ներսէս Կաթուղիկոսի կողմէ նշանակուած բարձերն են «կարգէր ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ բարձս չորեքհարիւր»:

Ստեփան Օրբէլեանն ալ, 13-րդ դարու պատմագիր, կը շեշտէ որ Գրիգորիսի եւ Տրդատ Թագաւորի

օրով ալ գոյութիւն ունէր այդ աստիճանաւորումն ու թիւը— «Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ․ որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ ի ժամ ճաշոյն նստել բարձս չորեքհարիւր իշխանաց»։ Արաբական հեղինակ մը Եաղուբի, 9–րդ դարու գրող, հայ իշխանութիւններու թիւը 113–ի կը հասցնէ եւ այդ տեղեկութիւնն առաւել եւս հեղինակաւոր կը թուի, որովհետեւ ինքը հեղինակը երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանի մէջ եւ քարտուղար եղած է չար մը տիրող թագաւորներու եւ կառավարիչներու։

Ատկէ բացի Պ․ Ն․ Ադոնցը, որի հետաքրքրական գրքէն կը քաղենք մեր բոլոր տեղեկութիւնները՝ նախարարական կազմի վերաբերեալ, կը յիշատակէ նաեւ ցրուած աղբիւրներ— 450 թուականի ժողովը՝ պատասխանելու Յազկերտ թագաւորի թղթին, անհատներ, որոնք կանչուած են Յազկերտէն, Վասակի կողմնակիցներու, ինչպէս նաեւ Վարդանի հետեւորդներու անունները, որոնք 451–ի կռւին նահատակւեցան, 555 թւի Ներսէս կաթուղիկոսի օրով տեղի ունեցած համաժողովը, որոնց մէջ գտնւած տարբեր անուններն ի մի գումարելով՝ նախարարներու տան թիւը կը հաշւի 57։ Նախարարական կազմի թըւական ճշտման համար առաջ կը բերենք եւ պատմական փաստաթուղթ մը՝ Գահնամակ անունով, որ հետաքրքրական է իր ձեւի եւ էութեան մէջ։

Գահնամակը երեւան է հանել պ․ Ախվէրտեանը եւ յանձնած է պ․ Էմինին, որ եւ օգտւել է ատկէ եւ

տպագրութեան տեւել 1858 թւին, իբր յաւելուածական մաս Խորենացու Պատմութեան վերջը։ Անոր արտատպումը (ֆօտօտիպը) դրուած է Ալիշանի Այրարատի 430–րդ էջին վրայ։

Գ Ա Հ Ն Ա Մ Ա Կ

(Իմ Սա) հակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի զոր ի Տիսպոնն խաւսեցեալ եթէ ես զաւմականն զնմա զոր Արտաշտի ի դիւանին տեսի ի քաղոց ամսոյ ժէ։ Եւ Վռամայ արքայից արքայի եւ բարերարի եւ գիր արարի ես Սահակ Կաթուղիկոս թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին, նոյնպէս եւ ի ձերում դիւանի չահահամա(ր)ին առնել, որ յայամ հետէ հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր։ Նոյնպէս Ներսէհ հրամանաւ արքայից արքայի եւ ես (Սա)հակ Հայոց Կաթուղիկոս կնքեցաք զգահնեմակին եւ եդաք մատանի զարքայից արքայի եւ զմերս։ Եւ է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ։ (Առաջին իշխան Հայոց եւ Մաղխազն)։

Ահա եւ Նախարարական տներու ցանկը․

1․ Սիւնեաց տէր
2․ Ասպետն
3․ Արծրունեաց տէր
4․ Մաղխազունի
5․ Մամիկոնէից տէր
6․ Շահապն Տոփաց տէր
7․ Մոկաց տէր
8․ Ռշտունեաց տէր
9․ Վահունեաց տէր
10․ Կասպէից տէր
11․ Անձաւացեաց տէր
12․ Ապահունեաց տէր
13․ Կամսարականն
14․ Այդ Ապահունի
15․ Վանանդացին
16․ Ամատունի տէր

17. Գողթան տէր
18. Գնունեաց տէր
19. Այդ Անձաւացի
20. Տայոց
21. Բասենոյ դատաւորն
22. Գնթունեաց տէր
23. Վարձաւունին
24. Գարդմանաց տէր
25. Սահառնունին
26. Գարեղէնից տէր
27. Արեղէնից տէր
28. Սիւնեաց երկրորդն
29. Արծրունեաց երկրորդն
30. Արծրունեաց երրորդն
31 Մամիկոնէից երկրորդն
32. Ռոքսեանն
33. Գ— Աւոցեանն
34. Դիմաքսեանն
35. Բուխա Դիմաքսեանն
36. Այդ Արեղեանն
37. Այդ Դիմաքսեանն
38. Պալունին
39. Առաւեղեանն
40. Աշահմարեանն
41. Համբուժեանն
42. Վարասպուկեանն
43. Ջիւնականն
44. Ակէացին
45. Զարէհաւանեանն
46. Ընծայեցին
47. Մանդակունին
48. Աղկունին
49. Տայգրեանն
50. Երմանթունին
51. Սպանդունին
52. Առաւենեանն
53. Տրունին
54. Մամբերացին
55. Հաւնունին
56. Բժնունին
57. Քաջբերունին
58. Մեհնունին
59. Նախճերին
60. Քաղաքապետն արքունի
61. Որսապետն արքունի
62. Արտաշեսեանն
63. Վանանդացին Բ.
64. Ցուլն
65. Վիժանու(նի)
66. Աքածու
67. Շիրակա Դիմաքսեան
68. Գազրիկեան
69. Մարացեան տ(էր)
70. Վաագրաապու(նին).

Անուններու այս ցանկին անմիջապէս կցելու անհրաժեշտ հարկին տակ ենք նաեւ մի այլ փաստաթուղթ, որի մասին յիշատակութիւն կ'ընէ 13-րդ դարու պատմագիր Օրբէլեան: Այդ տեղեկութեան հիման վրայ նախարարութիւնը բաժնուած էր չորս գըլ-

խաւար շրջանները, առաւելապէս ռազմական տեսակէտով, եւ ունէր իր զինուորական հրամանատարները·

Արեւելեան զօրաբրջան, *որ* Սիւնեաց *իշխանի հրամանատարութեան տակ էր եւ որ իրեն կ'ենթարկուէին* 21 *իշխանական տներ՝ իրենց զինուորներով:*

Հիւսիսային զօրաշրջան, Գուգարաց *Բդեաշխի հրամանատարութեամբ եւ անոր կ'ենթարկուէին* 22 *իշխաններ՝ իրենց զինուորներով:*

Արեւմտեան զօրաշրջան, Կորտուացի *իշխանի հրամանատարութեան տակ եւ* 21 *իշխաններով եւ*

Հարաւային զօրաբրջան, Անգեղտան *իշխանի գըլխաւորութեամբ եւ* 22 *ենթարկեալ իշխաններով:*

Ատոնցմէ Սիւնեաց խումբն ունէր 21 *տուն եւ* 21,000 *հեծեալ:*

Գուգարաց խումբը 22 *տուն եւ* 18,000 *հեծեալ,*
Անգեղտուն — 21 *տուն եւ* 24,000 *հեծեալ,*
Կորտուաց — 22 *տուն եւ* 21,000 *հեծեալ,*
Ընդամէնը 86 *տուն եւ* 84,000 *հեծեալ զինուոր:*

Զինուորական ուժի Թւական առաւելութիւնն իր նշանակութիւնն ունեցած է ո՛չ միայն պատերազմները առեն իրենց բերած մասնակցութեամբ, այլ եւ երկրի խաղաղ ժամանակաշրջանին ու պալատական շրջանները վրայ ունեցած իրենց ազդեցութեամբ: Զինուորական ուժերու այդ ապակեդրոնացումը, հին ժամանակներուն, բաւականաչափ ազդած է մեր քաղաքական վիճակի վրայ եւ արժէ նախարարներու անունները Թւել՝ իրենց ունեցած զինուորական ուժերով:

1.	Սիւնի	19,400
2.	Ասպետն	1000
3.	Արծրունի	1000
4.	Մաղխազունի	1000
5.	Մամիկոնեան	1000
6.	Տուֆայց տէր	1000
7.	Մոկաց	1000
8.	Ռշտունի	1000
9.	Վահունի	1000
10.	Կապէից	3000
11.	Անձաւացի	
12.	Ապահունի	1000
13.	Կամսարական	600
14.	Ապահունի *II*	
15.	Վանանդացի	1000
16.	Ամատունի	
17.	Գողթան տէր	500
18.	Գնունի	500
19.	Անձաւացի *II*	500
20.	Տարոց	600
21.	Բասենոյ դատաւոր	600
22.	Գնթունի	300
23.	Վարաժնունի	200
24.	Գարդմանայ տէր	1000
25.	Սահառնունի	300
26.	Գաբեղէնից	300
27.	Աբեղէնից	300
28.	Սիւնի *II*, Արծրունի *II* Արծրունի *III*, Մամիկոնեան *II*	
32.	Ռոփսեան	100
33.	Աշոցեան	500
34.	Դիմաքսեան	300
35.	Դիմաքսեան *II*	300
36.	Աբեղեան *II* եւ Դիմաքսեան *III*	
38.	Պալունի	300
39.	Առաւեղեան	500
40.	Աշխատարեան	100
41.	Համբուժեան	100
42.	Վարասպակեան	100
43.	Ձիւնական	300
44.	Ակէացին	300
45.	Զարեհաւանեան	300
46.	Ընծայեցին	4000
47.	Մանդակունի	300
48.	Սղկունի	300
49.	Տայգրեան	50
50.	Երմանթունի	300
51.	Սպանդունի	300
52.	Առաւենեան	300
53.	Տրունի	300
54.	Մամբերացի	100
55	Հաւնունի	300
56.	Բժնունի	200
57.	Քաջբերունի	100
58.	Մեհնունի	100
59.	Նախճիրին, քաղաքապետ	
60.	Որսապետ	300
62.	Արտաշեսեան	300
63.	Վանանդացի *II*, Ցուլ	
65.	Վիժանունի	50
66.	Աքածու	50
67.	Դիմաքսեան — Շիրական	
68.	Գազրիկեան	50
69.	Մարացեան	300
70.	Վաազրասպունի	100

Այսքան տեղեկութիւններն ալ բաւական են հայոց նախարարներու թւի մասին : Տիրելով Հայաստանի որոշ երկրամասերի վրայ, ունենալով իրենց սեփական փոքրիկ պետութիւնն ու զօրաբանակը միշտ ալ անկախ եւ ինքնօրէն եղած են ու յաճախակի ալ դիմադրած արտաքին եւ ներքին թագաւորներու ոտընձգումներուն : Բացի այդ երկու ճակատներէն անոնք իրենց զէնքերն ուղղած են եւ իրար դէմ՝ տիրանալու այս կամ այն պաշտօնին եւ կամ սահմանագըլխային վէճերու առթիւ :

Հայ նախարարներու թւական եւ զինուորական կազմութիւնն ուսումնասիրելէ վերջ մենք կրնանք անցնիլ դասաւորման՝ ըստ գահերու եւ բարձերու :

Բոլոր միապետական երկիրներն ու առանձնապէս արեւելքի թագաւորական տներն իրենց պաշտօնեաներու եւ պալատականներու աստիճանաւորումն ունէին : Այսօր ալ՝ եւրոպական պետութիւններու եւ ամենէն ժողովրդական երկիրներու մէջ ալ գոյութիւն ունին այդ տարբերութիւնները եւ պաշտօնեաներու աստիճանական զարգացումը, որ ո՛չ միայն համարւել է իբրեւ արդարութիւն՝ աւելի կարողութիւն ունեցողներուն աւելի բարձր դիրքեր տալու, այլ եւ հանդիսացած է իբրեւ նպատակ, ձգտման կէտ բոլոր մարդկանց համար, որոնք ստիպւած են եղել իրենց տաղանդները զարգացնել եւ ընդունակութիւնները երեւան հանել : Հին եւ ժամանակակից աստիճանաւորումներու մէջ այն տարբերութիւնը եղած է, որ նախկին ժամանակները ընդունակ ծնողներու ըս-

տացած պատիւները, տիտղոսները եւ պաշտօններն անցած են իրենց ժառանգորդներուն, շատ անգամ անընդունակ *որդիներուն, իսկ ներկայումս այդ բոլորը սահմանափակուած է տուեալ անհատի կեանքի երկարութեան սահմաններուն մէջ։ Առաջինը եղած է ցեղային, տոհմական, իսկ երկրորդը՝ անհատական։*

Մինչեւ այսօր ալ մեր գիւղերուն մէջ մնացած է յարգանքի այդ սովորութիւնը, երբ հարսանիքի կամ ուեւէ խրախճանքի ատեն սեղանի գլուխը կը նստէ ընտանիքի մեծը եւ ապա միւս հիւրերն իրենց արժանիքի համեմատութեամբ տեղեր կամ բարձեր գրաւած են՝ աջ եւ ձախ կողմէն։ Դռան մօտ եւ կամ սեղանի ամենէն վերջին տեղը գրաւած են աննշան անձնաւորութիւններ։

Հայկական իրականութեան մէջ այդ աստիճանաւորումը կոչուել է գահ *եւ կամ* բարձ*։ Փաւստոս Բիւզանդացին իր Դպրութիւն Գ.-ի գլուխ Թ-ի մէջ կը յիշէ թէ «Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յար քայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղկընեաց, որ անուանեալ կոչէր Բդեաշխն,* որ էր մի ի չորից, գահերից բարձերէց տաճարին արքունի»։

Գահերու այդ սովորութիւնը գոյութիւն ունէր նաեւ արքաներու եւ թագաւորներու համար։ Եթէ Պարսից արքան հրաւիրէր Հայոց թագաւորին եւ շատ բարեկամական ըլլար միատեղ մէկ գահի վրայ կը նստէին՝ իբրեւ հաւասարներ, եթէ ոչ՝ իր ունեցած յարգանքի աստիճանի համապատասխան ալ գահ կը յատկացնէր։ Փաւստոսի մէջ ատոր համար ալ յիշատակութիւն կայ Դպրութիւն Դ.-ի գլ. ԺԶ-ի մէջ—

«Ցայնմ ժամանակի կոչէր առ ինքն Շապուհ արքայն Պարսից զԹագաւորն Հայոց զԱրշակ... Եւ իբրեւ գեղբայր որպէս զորդի գրգեալ եղեւ ի նմանէ... եւ ի միասին ի միում տախտի գահուն *ի ժամ ուրախութեանն բազմէին, զմիագոյն զմիանչան զհամահանդերձ զարդու։ Եւ զմիօրինակ զԹագն օր ըստ օրէ ինքեան եւ նմա Թագաւորն Պարսից զարդ պատրաստէր. զոյգ երկոքին ի միասին որպէս զեղբարս հարազատս անբաժինս յղփացեալք էին ի միում ուրախութեան, եւ յանպատում ուրախութեան ուրախ լինէին»։*

Մի այլ անգամ, երբ այդ երկու Թագաւորութիւններու նոյն ներկայացուցիչներու՝ Շապուհի եւ Արշակի յարաբերութիւնները լարուած էին, այլ եւս ճաշի ատեն միեւնոյն գահի վրայ չէին բազմած այլ «այն օր նախ զտող բազմականացն Թագաւորացն, որ անդ էին, զամենացունց կարգեցին, հուսկ յետոյ զկնի ամենեցունց ի ներքոյ բոլորին *զԱրշակայ բազմականն առնէին»։*

Հայ նախարարներու մէջ ալ գահերու համար բազմաթիւ կռիւներ եւ դաւեր եղած են։ Աւելի ցած գահի վրայ նստեցնելը պատիժ *եղած է նախարարներու համար եւ ամենէն մեծ անպատւութիւնը։*

Հետաքրքրական եւ յոյժ կարեւոր դէպք կը պատմուի Պարսից արքայ Շապուհի ժամանակներէն։ Անգամ մը նա ճաշի կը հրաւիրէ իր բոլոր հպատակ ազգութիւններու մեծամեծներուն, նշանաւոր ցեղերու ներկայացուցիչներուն՝ ստուգելու համար թէ ո՞ր ազգութիւններն ու լեզուներն ունին «բարձի եւ պատուի» իրաւունք, որոնց եւ պիտի մեծարէր «բա-

ժակաւ եւ ուռով առաջի իւր»։ Կարգը հայերուն գալով Շապուհն ըսաւ կամ դուք պիտի ցոյց տաք ինձ փաստաթուղթ մը, որի հիման վրայ ձեր տները աստիճան եւ պատիւ ունին եւ կամ թէ չէ ձեր բոլոր իշխանութիւնը, հողը, ջուրը եւ ունեցուածքը պիտի բաժնեմ պարսիկ ազնուականներու միջեւ։ Մեծ Հայքի մեծամեծները խորհրդակցելով Շապուհին կը ներկայացնեն Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը, որի հիման վրայ Սիւնեաց իշխան Անդոքին կ՚ընկնի 14-րդ բարձը։ Անդոք իշխանը կը վիրաւորուի եւ կը հրաժարի ճաշէն։ Շապուհը ուշադրութիւն չի դարձներ։ Քիչ յետոյ միայն, Անտոքի որդի Բաբիկը կուի մէջ քաջութիւններ կը կատարէ եւ կը վերստանայ իր ցեղի նախկին պատիւն ու բարձը՝ Բագրատունիներու եւ Մամիկոնեաններուն հաւասար։

Կազմակերպուած եւ ուժեղ պետական ժամանակաշրջաններուն այդ խնդիրը գոյութիւն ունէր, բայց այնքան ալ սուր կերպարանք չէր ստանար։ Նախարարներու գահազրկութեան քէնը, Թագաւորներու ատեն սկսած, զարգացել է եւ պայթել այն ժամանակ, երբ մեր երկիրը շրջապատուած է եղել դրսի թըշնամիներով եւ պէտք էր վճռուէր՝ որո՞ւ կողմն անցնել։ Արշակունիներու տիրապետութեան թուլացման եւ ապա անկման ատեն այդ ներքին գահակռիւները յաճախակի երեւան եկած են եւ մեծապէս վնասած մեր քաղաքական ամբողջութեան... Պարսիկ արքաներն ու կառավարիչներն ալ, քաջ տեղեակ ըլլալով հայ նախարարներու այդ գերազգայականութեան՝ գահերու հանդէպ, օգտուած են եւ իրենց համամիտ հայ իշխաններուն աւելի բարձր դիրքեր շը-

նորհելով կապեր են իրենց հետ, իսկ միւսներուն՝ վարկաբեկել եւ նուաստացրել։

Գահերու եւ բարձերու խնդիրն այնքան կարեւոր նշանակութիւն ունեցած է հայ նախարարներու համար, որ նոյնիսկ գահազուրկներու համար հայ Կաթուղիկոսներն յատուկ միջամտութիւն յարուցել են եւ կամ անձնամբ այցելութիւն տուել Պարսից դուռը՝ այդ նպատակի համար։

Պատմենք հետաքրքրական դէպք մը — Երբ Խոսրով Հայոց թագաւորը Պարսիկներու կողմէն ձերբակալուեցաւ եւ Պարսկաստան տարուեցաւ, Գազաւոնը՝ Կամսարականներու հզօր իշխանը եւ Ամատունի իշխանը 700 *զինուած հայերով յարձակուեցան ազատելու իրենց թագաւորին, բայց անյաջողութեան հանդիպեցան։ Այդ պատճառով ալ իրենց ամբողջ ունեցուածքը գրաւուեցաւ եւ այդ իշխաններն ալ իրենց* գահերէն *զրկուեցան։ Յետոյ, երբ Պարսից գահի վրայ Արտաշիրը նստած էր, Սահակ Կաթուղիկոսը անձամբ այցելութեան կ'երթայ եւ ուրիշ խնդիրքներու հետ միասին կը բարեխօսէ նաեւ Կամսարականներու եւ Ամատունի նախարարական տներուն համար—*

«Վասն որոյ մաղթեաց գթալ, իբրեւ յաստուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց. մանաւանդ եւ հարքն որք մեղանն, նոքին սակս այնր եւ մեռան։ Որոց մնացելոցն պարգեւեալ զկեալըն, հրամայեաց դտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալսըն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա. բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել»։

Այս է գահերու եւ բարձերու պատմութիւնը, որ Հայ Նախարարութեան համար աւագագոյն նշանակութիւն ունեցող յատկանիշներէն եւ երեւոյթներէն մինն էր։

Երկրամասային (Տէրրիտօրիալ) բաժանում․— *Հայ Նախարարներու հողերը որոշել բարդ եւ դժուարին հարց է։ Այդ դժուարութիւնները հետեւեալներն են — Նախկին անունները, որոնց կը հանդիպինք հայ պատմագիրներու գրութեանց մէջ, եւ ներկայի աշխարհագրական անուններն իրար չեն համապատասխաներ։ Նախարարներու ունեցուածքներն ալ փոփոխութեան ենթարկուած են՝ տեղափոխութեամբ եւ կամ բռնի գրաւումով։ Բոլոր Նախարարներու մասին ալ տեղեկութիւններ չը կան եւ միայն առաջնակարգ անուններն են տեղ գրաւել մեր պատմութեան մէջ եւ վերջապէս հաստատուն աղբիւր, փաստաթուղթ մը գոյութիւն չունի, որ վաւերական ըլլայ եւ յատուկ այդ նիւթին նուիրուած։ Այս ընդհանուր դիտողութիւններէն վերջ չեշտել պիտի նաեւ այն հանգամանքը, որ երբ Արշակունեաց Թագաւորութիւնը վերջացաւ եւ Հայաստանը երկու մասի բաժնուեց՝ Արեւմըտեան-Հռովմէական եւ Արեւելեան-Պարսկական, միայն վերջինիս մէջ Նախարարութիւնը իբր կալուածատիրական եւ ազնուապետական հաստատութիւն իր գոյութիւնը շարունակել է։ Այդ պատճառով ալ մեր ուսումնասիրութիւնները պիտի սահմանափակենք Պարսկական Հայաստանով եւ միայն հոն բնակութիւն հաստատած Նախարարներու երկրամասերով։*

Արեւելեան Հայաստանն ալ երեք գլխաւոր մասի կարելի է բաժնել — Այրարատ, Տարուբերան եւ

Վասպուրական՝ իրենց ստորաբաժիններով։

Այրարատն *իր մէջ* 16 *գաւառներ ունէր — Բասեան, Աբէլեան, Գաբեղեան, Հաւունի, Արշակունի, Բագրեւանդ, Ծաղկունի, Վանանդ, Շիրակ, Արագածոտն, Նիգ, Կող–Հովիտ, Ոստան, Ուրքաձոր, Արած եւ Շարուր։ Հին Այրարատը բաւական ընդարձակ տարածութիւն է եղել եւ ներկայ հասկացողութեամբ չպիտի առնել։ Այդ շրջանի տիրող տները եղած են—Արշակունիք (Թագաւորական տուն), Բագրատունի Կամսարական, Դիմաքսեան, Գնթունի, Ամատունի, Գնունի, Սահառնունի, Աբէլեան, Հաւունի, Արավէլեան եւ ուրիշներ։*

1․ *ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ տիրած են եւ իրր սեփականութիւն ունեցած են հետեւեալ գաւառները—*

Արագածոտն — *Արագած լերան փէշերը եւ հովիտը,*

Նիգ — *Ներկայ Աբարանը, Քասախ գետի ակունքները,*

Վարաժնունի — *Հրազդան — Զանգի գետի ափերը, ներկայի Դարաչիչագը,*

Մազազ — *Այժմեայ Գառնի պազարը,*

Դվին—

Ուրց եւ Արաց — *Վէդի գետի ափերը,*

Շարուր —

Չակար —

Մասեացոտն —

Այս վերջի երկուսը ներկայի Խուլպն է։

2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ.— *Ունեցած են* Բագրեւանդը՝ *Արեւելեան Հայաստանի մէջ եւ* Սպերը՝ *Արեւմըտեան*, կոչ՝ *Տարօնք բերդով (ներկայի Բայազէտը), ինչպէս նաեւ* Վանանդը:

3. ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ.— *Ունեցած են* Շիրակը *եւ* Երասխաձորը, *որի մէջ պիտի հաշուել* Աշոցն *ալ՝ Շիրակի հիւսիսային մասը, ուրկէ կ'ելնէ Ախուրեան գետը:*

4. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ.— *Շիրակի մէկ մասը:*

5.— ԱՐԵՂԵԱՆ, ՀԱՒՆՈՒՆԻ ԵՒ ՀԱԲԵՂԵԱՆ.— *Փոքրիկ իշխանական տներ եղած են եւ տիրած Բասենի եւ Երասխաձորի միջեւ գտնուած տարածութիւնը՝ ներկայ* Կաղզւանի *չրջակաները:*

6. ԳՆԹՈՒՆԻ.— *Ասոնք տիրած են* Նիգ *գաւառին, որ ներկայի Աբարանն է եւ հաւանօրէն ստացած են այդ Արշակունիներու կալուածներէն:*

7. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.— *Խօսրով Կոտակի օրով ստացած են* Օշականը, *իրենց քաջագործութիւններուն իբր վարձատրութիւն:*

8. ԳՆՈՒՆԻ.— *Նախկին ժամանակները կ'ապրէին* Ալիովիտի *մէջ (Արճէշ) եւ ապա փոխադրուած են Արարատի չրջանը՝ ունենալով* Մաստարան *(Արագածի տակ):*

9. ՍԱՀԱՌՆՈՒՆԻ.— *Որոնց տիրապետութեան չրջանը եղած է Հոռմոս վանքի չրջակաները:*

10 *եւ* 11.— Արավէղեան եւ Արավանեան.— *Ապ–*

րել են Այրարատի մէջ—բայց յայտնի չէ թէ ո՞ր շըր-ջանները :

ՏԱՐՈՒԲԵՐԱՆ .— որ իր մէջ կը պարունակէ 16 *գաւառ — Խոյթ, Ասպակունի, Տարօն, Արշմունիա, Մարդալիա, Տասնաւոր, Տաւարածատապ, Դալար, Խարք, Վաժնունի, Բզնունի, Երէվար, Ալիովիտ, Անահունի, Կոր եւ Խոռխոռունի : Այդ շրջանի տիրապետող իշխանները եղած են — Մամիկոնեան տուն, Վահունի, Սլկունի, Պալունի, Մանդակունի, Ասպակունի, Մանաւազեան, Անահունի, Բզնունի, եւ Խոռխոռունի : Այդ շրջանի տիրապետողներու սահմանները որոշելն ալ բաւական դժուար է եւ միայն ընդհանուր ծանօթութիւն է որ պիտի տանք—*

1․ *ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, որ նախնական շրջանին տիրապատել են* Տայք *կոչուած շրջանին, ուր եւ կը գըտնըւէր իրենց բերդաքաղաք Էրախանին եւ ապա տեղափոխուած են ու տէր եղած* Տարօնին, *մօտաւորապէս Դ.—րդ դարու սկիզբները :*

2․ *ՎԱՀՈՒՆԻ .— Աշտիշատը եւ իր շրջանները :*

3․ *ՍԼԿՈՒՆԻ՝ Եփրատի եզերքի վրայ գտնուած* Ողական *բերդը եւ մօտակայ շրջանները :*

4․ *ՊԱԼՈՒՆԻ .— Տարօնի արեւմտեան մասերը :*

5․ *ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՔ ԵՒ ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔ .— Տիրած են ներկայ Բինգեօլը եւ իր շրջապատի տարածութիւնները :*

6․ *ԱՍՊԱԿՈՒՆԻ, որ կը տիրէր Սասունի մէկ մա-*

սին՝ Խուք կոչուած, որ կը գտնուէր Խանդող լեռներու մէջ։

7. ՄԱՆԱՒԱԶԵԱՆ.— Խարf — ներկայ Մանազկերտը։

8. ԱՆԱՀՈՒՆԻ.— Մասիկ լերան ստորոտը, որ ներկայի Սիպան սարն է՝ իր շրջականերով։

9. ԲԶՆՈՒՆԻ.— Անահունեաց շրջանէն դէպի արեւմուտք, Քող-Սու գետի եզերքները, ուր կը գտնուէր Աղիօրսf քաղաքը, որ հաւանօրէն աղով յայտնի էր։

10. ԽՈՌԽՈՐՈՒՆԻ.— Նազուկ լճի շրջակաները, Կոր կոչուած հին գաւառը, որ ներկայի Բուլանըգն է։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ, որ իր մէջ կը պարունակէր 35 գաւառ, որոնցմէ համարեա թէ կէսը միայն կարելի է մօտաւորապէս որոշել։ Ասոնք տարածուած են Վանայ լճի հիւսիսային, արեւելեան եւ հարաւային մասերուն մէջ — Ռշտունին կը բռնէ լճի հարաւ-արեւելեան մասը, Ռստան եւ Տոսպ — լճի շրջակաները, Արճիշակ-հովիտ՝ Արճէշի մօտերը եւ Մարմէտ գետի քովերը։ Գաւառներն են — Ռշտունի, Տոսպ, Բագունի, Արճիշա-Հովիտ, Առբերան, Գառնի, Բժնունի, Առնոյ-Ոտն, Անձեւացեաց շրջան, Տրպատունի, Երւանդունի, Մարդաստան, Արտազ, Աքէ, մեծ Աղբակ, Անձահոյ-Ձոր, Տօնրավան, Ծուաշ։ Այդ շրջանի գլխաւոր տիրապետողները եղած են Արծրունիները՝ իրենց երկու ճիւղով՝ Գագիկի եւ Գառնիկի սերունդները, Ռշտունի եւ Ամատունի։

1. ԱՐԾՐՈՒՆԻ .— *Վասպուրականի հիւսիս-արեւմտեան եւ հարաւ-արեւելեան մասերը՝* Աղբակի *եւ* Ադամակերտի *(Բաշ-Կալա) շրջակայ տարածութիւնները։*

2. *ՌՇՏՈՒՆԻ .— Վանայ Ծովի հարաւ-արեւելեան մասը* — Ոստան, Տոսպ, Արճէշ, Արքերան *(Բերկրի)։*

3. *ԲԺՆՈՒՆԻ, ԱՆՁԵՒԱՑԻ .— Ասոնք բնակութիւն հաստատած էին Բոխտան գետի վերեւի մասերուն մէջ՝ Նորտուզի շրջանները, ինչպէս նաեւ* Կանգօվար *եւ* Հողէաց *վանք։*

4. *ՏՐՊԱՏՈՒՆԻ, ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻ .— Խոշաբ գետի վերեւի մասի տարածութիւնը, որ ընդհանուր անունով կը ճանչցուի Հայոց-Ձոր։*

5. *ԲԺՈՒՆԻ .— Աղբակի շրջանէն հարաւ։*

6. *ԳՆՈՒՆԻ .— Ներկայ Բերկրիի մէկ մասը։*

Այս շրջանի մէջ կը գտնուէր նաեւ ներկայ Պարսկահայաստանէն մաս մը։ Չունենալով ձեռքի տակ համապատասխան նախարարներու անունները, մենք կը բաւականանք միայն յիշելով հին եւ նոր անունները։

Հին-Եղինդ-Երինդ, որ Մակուէն քանի մը մղոն հեռի է.

Արտազ — Մակուն է, Ս. Թադէոսի վանքով.
Կոտոր — Բաշկալայէն հիւսիս (Ընծայեցի ձոր).
Թոռնաւան՝ Նկան ամրոցով.
Սեւան — Լումբայ ձորակի մէջ — Արճակի գետի վրայ.

Շիրական — Խոյի շրջանները․
Մարանդ — Ատրպատականի մէջ։

Վերջացնելով հայ նախարարներու եւ գլխաւորապէս երեք շրջաններու մէջ գտնուած կալուածներու յիշատակութիւնը, մենք կրնանք ըսել որ անոնք տընտեսական–հողային մեծութիւններ եղած են եւ իրենց տիրապետութիւններու շրջանակին մէջ ինքնիշխան։ Այս տեղեկութիւնները ցոյց կուտան որ նախարարութիւնները ո՛չ միայն ցեղային եւ զինուորական էութիւններէն էին, այլ եւ կալուածատիրական–աւատապետական, որոնց մասին աւելի մանրամասն կը խօսինք յետոյ։

Աւելի պարզ եւ հասկնալի դարձնելու համար նըպատակայարմար դատեցինք տալ տիրապետութիւններու ընդհանուր քարտէզ մը՝ հին եւ նոր անուններով։

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՒԱՏԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Այս հարցը բաւականաչափ ընդարձակ է եւ կարեւոր, բայց չուսումնասիրուած։ Մեր երկրի պետական, հասարակական, քաղաքացիական եւ տնտեսական կազմութիւններու մասին շատ քիչ մասնագիտական ուսումնասիրութիւններ կան։ Հայ նախարարներու ծագման, քանակութեան, դասաւորման եւ երկրամասային բաժանումէն վերջ շատ դիւրին է ըմբռնել անոր աւատապետական հիմունքները։

Ի՞նչ է աւատապետութիւնը․— Այդ պետական–հասարակական կազմակերպութեան ձեւ մըն է, որ

գլխաւորապէս եւ յատկապէս տարածուած էր Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ, միջին դարերում : Հոտ դուք գործ ունիք մեծ եւ ընդհանուր տիրոջ *հետ՝ Թագաւորի եւ ապա անոր շրջապատող ցեղային եւ պաշտօնեաներու ներկայացուցիչներու շարան մը ,․որ կը պահէր իր ձեռքին մէջ բոլոր կալուածները, զինուորական ուժը եւ քաղաքական կեանքը : Գլխաւոր իշխանէն վերջ կուգան երկրորդական իշխաններ՝ իրենց հողերով եւ անոնց բնակչութեան վրայ տիրելով, իրենց դատարան-օրէնքներով, իրենց պաշտօնեայ-գործակալներով, իրենց շրջապատող աւելի երկրորդական իշխաններով, իրենց սովորութիւններով եւ շահերով — կարճ՝* թագաւորութիւններ թագաւորութեան մը մէջ : *Այդ հասարակակարգի յատկանշական կողմն այն է որ ա) կը տիրապետեն հողային-կալուածական մեծութիւններու, բ) իրենց այդ իրաւունքները ժառանգաբար կ'անցնին յաջորդ սերունդներուն եւ, մեծաւ մասամբ, անդրանիկ որդուն, գ) ունին իրենց իշխանութեան եւ տիրապետութեան սահմանները, որոնց մէջ ինքնօրէն են եւ դ) մեծէն մինչեւ պզտիկ եւ ընդհակառակը իրար հետ կապուած են փոխադարձ իրաւասութիւններով եւ շահերով՝* ընդդէմ ռամիկ եւ աշխատաւոր ժողովրդի : *Այս է մօտաւոր պատկերացումը : Այժմ անցնենք հայ նախարարներու աւատապետական տիրապետութեան եւ նախ քննելով* կազմութիւնը, *անցնենք* իրաւասութեան :

Հայ նախարարներու աւատապետական կազմութիւնը ·— *Դեռ հին ատենները հայ ժողովուրդը, մեր իսկ պատմիչներու տուեալներու հիման վրայ, երկու*

գլխաւոր մասի կը բաժնէր՝ հասարակականօրէն — ազնուական եւ ռամիկ: Ազնուական դասին պատկանող մարդկանց հետեւեալ անունները կուտային՝ տէր, ասպետ, մաղխազ, մամակ եւ ատոնց որդիներուն ալ՝ մանուկ, սեպուհ: Քանի մը բառեր, որոնք ցեղ նշանակութիւն կուտան գործածութեան ատեն՝ ազգ, տոհմ, ազն, զարմ եւ ապա տուն, յատուկ էին ազնըւական ցեղի համար:

Ատոր հակառակ հասարակ ժողովուրդը, որ իրաւազրկուած էր եւ միշտ ալ երկրի նեղութիւնները կրող, իրեն որոշող յատուկ բառեր ունէր՝ գեղջուկ, շինական, ռամիկ, գռեհիկ, մշակ, եւայլն:

Ազնուական ցեղը գլխաւորապէս մօտ էր պալատական շրջաններուն, եւ կը մասնակցէր այնտեղի խորհրդակցութիւններուն, կը ստանձնէր կարեւոր պաշտօնները եւ կը հանդիսանար պետական-քաղաքական կեանքի ղեկավար: Այդ սովորութիւնը եւ կամ կազմութեան ձեւը մեզի անցած է Արշակունիներու միջոցով Պարսկաստանէն, որոնք իրենց հերթին ազդըւած են եղել ասորական-բաբելոնական հասարակական կազմակերպական ձեւերէն:

Արշակունիներու նախնիքներն ունէին երկու տեսակ հողատիրական մեծութիւններ՝ սատրապութիւն եւ ցեղային-տոհմական: Սատրապները պալատական շրջաններու ամենէն ազդեցիկ անձնաւորութիւններն էին՝ թագաւորի եւ կամ թագուհու ազգականներ եւ մեծամեծներ, որոնք միշտապէս հողային տիրապետութիւն կ'ունենային նոր եւ նուաճուած երկիրներու մէջ՝ նշանակւելով իբրեւ կառավարիչներ եւ սեփականատէրներ: Նախնի Պարթեւներու մէջ, բիւզան-

ղական հեղինակներու տուած տեղեկութեանց համաձայն, եօթ ազնուական ցեղեր կը վարէին ամենէն կարեւոր պաշտօնները — թագաւորական, հրամանատար, քաղաքացիական կառավարութիւն, դատական հիմնարկութիւն, ոստիկանապետ, հարկահաւաք, զէնքերու եւ զինուորական հագուստներու կառավարիչ:

Արշակունի թագաւորներու օրով ալ գոյութիւն ունէր այդ երկու տեսակի իրաւատիրութիւնը՝ տոհմական եւ ծառայութեամբ ձեռք բերուած եւ կը կոչուէր իշխանութիւն եւ գործակալութիւն:

Իշխանութիւն — տոհմային — ժառանգական կալուածատիրութիւն եւ իրաւատէր, դեռ շատ հին ժամանակներէն գոյութիւն ունէր եւ իր մէջ կ'արտացոլացնէր հին ցեղերու եւ ցեղապետներու, տոհմապետներու մնացորդները: Պաշտօնեաներու կազմութեան եւ իրաւասութեան խնդիրն է որ Արշակունիներու յատուկ ուշադրութիւնը գրաւել է: Երկու արտայայտութիւն (տէրմին) կը գրաւէ ուսումնասէրներու ուշադրութիւնը — սպարապետ եւ հազարապետ: Առաջինի նշանակութիւնը զուտ զինուորական է եւ բոլոր զօրքերու հրամանատարի միտքն ունի, իսկ երկրորդը, ըստ պ. Ն. Ադոնցի, գլխաւորապէս նշանակուած է եղել գիւղերու եւ կամ գիւղացիներու վրայ՝ հարկեր հաւաքելու եւ կամ կանոնաւորելու: Փաւստոս այդ բառը գործ կ'ածէ նաեւ իբրեւ «աշխարհատես խնամակալութիւն» եւ կը տարածէ իր իշխանութիւնը «դեհկանութեան» երկրագործ գիւղացիութեան վրայ:

Դատական իշխանութիւնը կը տրուէր հոգեւորականութեան, կրօնական դասին՝ աւելի արդար վճիռներ սպասելու համար: Դանիէլ եպիսկոպոսի իշխանութիւնը Փաւստոսը կը կոչէր գործակալութիւն մեծի դատաւորութեան:

Բաւականաչափ հետաքրքրական է ծանօթանալ նաեւ մարդպետ արտայայտութեան հետ, որ շատ մեծ դիրքի հետ կը կապուի եւ որ Փաւստոսի բառերով «մարդպետ, որ անուանեալ կոչէր ըստ գործոյն հայր թագաւորին»: Անոր պաշտօնը կը կայանար թագաւորական հարստութիւնները պահպանել, ինչպէս նաեւ ամրոցները, արքունի հանդերձապետ եւ «ներքինի պահապան ի վերայ թագուհւոյն»:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է նաեւ Բդեշխ անունը: Այդ տիտղոսը ունեցողները արքայական ճաշերու եւ այլ ժողովներու առեն բոլոր իշխաններէն աւելի բարձր եւ պատուաւոր տեղ կը գրաւէին՝ բարձի եւ պատուի աստիճանաւորման մէջ: Անոնք հաւասար չէին մեր նախարարական տներուն եւ անոնցմէ բարձր ըլլալով՝ յատուկ տեղ կը գրաւէին: Անոնք փոքրիկ թագաւորներ էին՝ Հարեւան ցեղերու վրայ տիրող եւ Տիգրան Մեծի օրերէն սկսեալ, երբ ենթարկեցան Հայոց արքունիքին, մնացին իբր համահաւասար թագաւորի՝ միայն Բդեշխ կամ Բդեաշխ անունով:

Ատկէ դուրս կային եւ սահմանապահ իշխաններ, որոնք կը բնակէին հարեւան պետութիւններու սահմաններուն քովը եւ իրենց այդ դրութեամբ ալ արժանացած են այդ պաշտօններուն: Ատոնք են. Բդեշխներ Գուգարաց, Անգեղ տան եւ Սիւնեաց ու կաղմէից իշխաններ, ինչպէս նաեւ Մոքսի, Տայքի եւ

Ծոփաց նախարարներ։

Այդ բոլոր ազնուական ցեղերն ու պաշտօնեաներն ալ միեւնոյն հաւասար աստիճանի վրայ կանգնած չեն։ Անոնցմէ ոմանք «մեծամեծ աւագանի» են, իսկ ուրիշներն ալ կրտսեր։ *Մեծամեծ ազնուականներն են — Սիւնեաց տուն, Մամիկոնեան, Ծոփաց, Տայք, Բագրատունի, Մարզպետ, Արծրունի, Մոկք, Խոռխոռունի եւ Կամսարականներ — իսկ միւսները երկրորդական ցեղեր եւ իշխանութիւններ են։*

Հայ ազնուապետութեան մէջն ալ, ինչպէս միջնադարեան աւատապետական շրջաններուն, երեք ճանապարհով հողի տիրացած են — իբրեւ հայրենիք, պարգեւականք *եւ* քսակագինք։ *Առաջինններն անոնք են որ ունին հայրական ժառանգութիւն եւ անոր ալ կը տիրանան. երկրորդը՝ որ իրենց շնորհքի, պաշտօնի եւ կամ քաջագործութիւններու համար իբրեւ պարգեւ կ'ստանան եւ երրորդը որ շատ քիչ տարածուած է, գնումի ձեւն է։*

Հայ նախարարներու աւատապետական իրաւասութիւնները.— *Նախարարական տները, ինչպէս ըսինք, տէր էին* հողային *որոշ տարածութեան եւ միաժամանակ անոր վրայ բնակող* բնակչութեան։ *Ամէն նախարար ունէր իր «տունը, աշխարհը, գաւառը», որի վրայ իրենք կը տիրապետէին եւ որ լիակատար իրաւունք ունէին կարգադրելու եւ կառավարելու. գաւառներու մէջ որոշ կեդրոնավայրեր կը գտնուէին,* Ոստան *կը կոչուէր եւ նախարարանիստ վայրն էր։ Իրենց ամբողջ ունեցածը, ինչպէս նաեւ իրաւասութիւնները կ'անցնէին* անդրանիկ որդիներուն՝ *իբրեւ ժառանգութիւն։*

Նախարարութեան սահմաններուն մէջ գտնուած սովորութիւններն ու բարքերը, ինչպէս նաեւ հրահանգները (օրէնսդրական գործառնութիւն) կեդրոնացած էին տանուտէրի եւ կամ տոհմապետի անձնաւորութեան մէջ: Անոնք կը հանդիսանային նաեւ իրրեւ դատաւորներ՝ իրենց շրջանին վերաբերեալ գործերուն համար:

Ամէն տանուտէր իր կնիքն ունէր, ինչպէս նաեւ ամէն իշխանական տուն իր դրօշակը:

Յատկանշական է նաեւ որ, ինչպէս եւրոպական աւատապետները, մեր նախարարներն ալ ունեցած են իրենց ամրոցները, դղեակները:

Այսպիսով հայ նախարարներ — տանուտէրներ — տոհմապետները — ցեղային ճանապարհով թէ այլ ստացած իրենց հողերու լիակատար տէրն էին, անոր վրայ բնակող բնակչութեան իրաւատէրը, հարկ որոշող եւ հաւաքողը, դատաւորը, օրէնսդիրը եւ ամէն ինչ: Փոքրիկ թագաւորներ էին — իրենց սահմաններուն մէջ: Եւ այդ աւելի կատարեալ ընելու համար ունէին եւ իրենց զինուորական *ուժը:*

Անոնք բոլորն ալ, սակայն, իրաւական կապակցութեան եւ ենթարկման մէջ էին հայոց թագաւորներէն: Թագաւորը գլխաւոր նախարարն էր, կեդրոնական իրաւասու իշխանաւորը, իսկ միւսներն անկէ բղխեալ մեծութիւններ: Այդ իշխանները, նախարարները եւ տանուտէրները թագաւորի ծառաներն *էին եւ թագաւորը անոնց* տէրը: *Փաւստոս Բիւզանդացիի պատմութեան մէջ շատ կը գտնենք այդ արտայայտութիւններէն «ապստամբեաց յարքայէն մի ի ծառայից նորա մեծ իշխան աղձնեաց», զբարեկեր ըզ-*

ծառայս իւր գիշխանն Կորդուաց», եւայլն։

Չնայած, ըստ սովորութեան, ժառանգութիւնը աւագ որդիներուն կ՚անցնէր, Թագաւորն իրեն վերապահած էր խառնուելու այդ խնդիրներուն մէջ, կարգադրելու, նշանակելու եւ կամ հաստատելու։ Թագաւորի իրաւասութեան սահմաններուն մէջ էր նշանակել նաեւ տանուտէրներ եւ կամ Թէ բաժնել այդ տեղերը իր հաւնած մարդկանց։ Ան եղած վէճերու ատեն դատաւոր էր եւ իրաւասութիւն ունէր պատժի ենթարկելու յանցաւոր կողմին եւ կամ իր կամքին չենթարկուողներուն գահազուրկ ընել։

Նոր Թագաւորներու եւ կամ նախարարներու ատեն տեղի կ՚ունենայ եւ ուխտի արարողութիւնը, որ արտայայտութիւնը աղն է։ Նախարարները կ՚երդուեն հնազանդիլ եւ արդարամտութեամբ ծառայել Թագաւորին։

Այս խնդրի վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւններն ալ ցոյց կուտան աւատապետական կարգերի գոյութիւնը Հին Հայաստանի մէջ։ Եւ իբր վերջաւորութիւն եւ ամփոփում առաջ կը բերենք պ. Գիբբոնի 1821 Թւին, Փարիզի ճեմարանի նիստերուն մէկին մէջ արտասանած ճառէն կտոր մը, վերաբերող այդ խնդրին.

> «Ընդունուած է որ կառավարական այն ձեւը, որ սակէ քանի մը դար առաջ գոյութիւն ունէր եւ որը կը կոչուէր աւատական սիստէմ, յատուկ էր միայն Եւրոպային եւ որ անոր սկիզբը որոնել պէտք է Գերմանիոյ անտառներուն մէջ... բայց եթէ մենք 12–րդ դարու Եւրոպան համեմատենք այն միապետութեան հետ, որի հիմքը Արշակու–

նիները դրին Ասիոյ մէջ 3 դար առաջ մեր այդ ժամանակաշրջանէն, մենք կը տեսնենք նման սովորութիւններ եւ հիմնարկութիւններ: Մենք կը գտնենք ազնուականներ՝ միեւնոյն աստիճանի, իշխաններ, բարոններ, ասպետներ եւ զէնքի հասարակ մարդկանց: Այստեղ նոյնպէս մարդկանց զգալի մաս մը վայելել է ազատութեան բոլոր իրաւունքները այն ատեն, երբ աւելի մեծ թիւով մարդիկ զրկուած էին անկէ»:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայ նախարարներու անկման պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է եւ համազօր է հայ քաղաքական կեանքի ինքնորոյնութեան անկման պատմութեան: Ամենէն առաջին պատճառը, որ մենք յաճախակի չեշտած ենք նախարարական տներու մասին խօսած ատեն, անոր բազմատարրութիւնն է, որ առաջ եկած է բազմաթիւ ցեղերու եւ տներու խառնուրդէն: Այդ հանգամանքը մեզ համար կարեւոր երեւոյթ է, որովհետեւ այն յաճախակի կռիւներն ու դաւերը: որ տեղի կ'ունենային զանազան նախարարներու միջեւ, իրապէս առաջ կուգար այդ բազմացեղ կազմուածքէն: Ցատկանշական դէպքերէն մինն ալ այն էր որ նախարարական ցեղեր իրար կը կոտորէին, եւ Փաւստոս Բիւզանդացին կը նկարագրէ Մանաւազեան եւ Որդունեաց ցեղերու կոտորումը.

«Եւ զայն ժամանակաւ յարեաւ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք եւ իշխանք երկու, զաւառակալք աշխարհատեաք

անդանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ոխութեամբ *յարուցին կռիւ, եւ տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց... Կռուեցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ, եւ բազում մարդկան լինէր ծախումն կոտորածոյ»*:

Հայոց Թագաւորի եւ Վրթանէս Կաթողիկոսի պատուիրակ Աղբիանոս եպիսկոպոսի միջամտութիւնները նշանակութիւն չունեցան եւ նոյնիսկ անարգուեցաւ, որի համար ալ խստիւ պատժուեցան.

«Ապա մեծ ցասմամբք եւ բազում սրտմտութեամբ արձակեաց Թագաւորն ի վերայ նոցա զՎաչէ որդի Արտաւազդայ զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին՝ յազգէ սպարապետութեան Հայոց, զմեծ զօրավար զօրաց իւրոյ, սատակել կորուսանել զազգն երկոսեան: Ապա երթեալ հասանէր ի վերայ նոցա զօրավարն Վաչէ. հարկանէր վանէր զազգսն երկոսեան. եւ ոչ Թողոյր զերկոցունց տոհմացն զորձ կորիւն եւ ոչ զմի»:

Ատոնց կոտորելէն յետոյ նոյն Փաւստոսը կը յիշատակէ Բզնունեաց *տոհմի ոչնչացման մասին, որովհետեւ Դատաբէ Նահապետը, որ հայ զօրքերու հրամանատար էր՝ Պարսից դէմ*, դաւաճանութեամբ *կոտորել կուտայ իր զինուորներուն եւ կ՚անցնի Պարսից կողմը՝ Հայաստանը տապալելու համար: Պարսիկներուն յաղթելէն վերջ Դատաբէին կը ձերբակալեն «եւ քարկոծ առնէին զնա քարամբ իբրեւ զայր, որ աշխարհի եւ գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ: Եւ զազգ նորա եւ զկին եւ զորդիս գտանէր յամրոցի անդ իշխանին ըաշտունեաց յանուանեալն*

յԱղթամար կղզւոջ. ի նաւ ելեալ Վաչէ սպարապետն, անցեալ ի կղզին՝ առ հասարակ ոչ զէգն թողոյր եւ ոչ զարու»։

Երրորդ դէպք մ'ալ կը ներկայացնէ նոյն Փաւըստոսը, երբ Մարդպետը «այր ներքինի՝ չարասիրտ չարախորհուրդ չարագործ... զբազումս ի նախարարացն ետ խութեամբ առանց վնասով կոտորել ...մանաւանդ աւելի զերկու տոհմսն Ռըշտունեաց եւ ըզտոհմն Արծրունեաց... մինչեւ անգամ զէգսն կոտորեցին ազգացն», եւ միայն այդ տներէն մէկական տղայ կ'ազատի։ Ինքնասպանութեան դէպքեր են ատոնք եւ, դժբախտաբար, տեղի կ'ունենան մասսայականօրէն եւ տիրապետող ցեղերու մէջ։ Երբ կ'ըսեն թէ երկու տոհմերը կը կռւին եւ կը կոտորեն, այդ կը նշանակէ հարուածի մեծ մասը ժողովրդի վըզին կ'իյնայ։ Անկման երկրորդ պատճառը եղած է հայկական կառավարութեան թոյլ հիմունքները եւ թագաւորներու մեծամասնութեան անճարակութիւնը։ Հայ թագաւորները սկզբնական շրջաններուն պէտք էր ստեղծէին ուժեղ պետութիւն մը եւ քանի մը սերունդ իրար ետեւէ պէտք է շարունակէին այդ աշխատանքը, սանձելով նախարարներու ախորժակները եւ պետական դաստիարակութիւն (հարկաւ այն ժամանակի իմաստով) տային իրենց հպատակ իշխաններուն եւ ժողովրդին։

Տիգրան Մեծի «զէնքի եւ երկաթի» քաղաքականութեան, որ այնքան յաղթանակներ տարաւ արեւելքի մէջ եւ այնքան զբաղեցրեց Հռովմէացիներուն, կը յաջորդէ Արտաւազդ Գ. քաջաստեղծ թագաւորը, որ որքան ալ լաւ եւ բարի, բայց զօրեղ պե-

տութիւն ստեղծելուն չնպաստեց ։

Մենք կրնանք միայն քանի մը Թագաւորներու գործերով եւ յաղթանակներով պարծենալ եւ ամօթ զգալ միւսներու համար, որոնք արքունի մեղկ կեանքի մէջ անցուցին իրենց օրերը, նախարարական ցեղեր ոչնչացրին, իրենց Թագերը Թշնամիներու ոտքերի տակ դրին եւ այսպիսով հնարաւորութիւն չունեցան ներքին ուժեղ կազմակերպութիւն ստեղծել եւ այդ դրութենէն ալ օգտեցան նախարարները՝ ըմբոստանալով, դաւաճանելով, դաւելով եւ բազմաթիւ միջցեղային կռիւներ մղելով ։

Սինեաց իշխան մը, առանձնացած Հայաստանի կարեւոր նահանգներէն մէկուն մէջ եւ իր տրամադրութեան տակ ունենալով 19,400 հեծեալ զինուոր մշտական սպառնալիք էր դարձած հայ կառավարութիւններու համար իր անջատողական ձգտումներով, եւ չկար ուժեղ ձեռք մը զսպելու, ենթարկելու եւ հպատակեցնելու ։

Նախարարներու անկման երրորդ պատճառը արտաքին միրապետութիւններն էին, որոնք խառնուելով մեր ներքին կեանքի մէջ գժտութիւններ կը սերմանէին եւ իրենց կողմը քաշելով՝ Թագեր, պատիւներ պաշտօններ կը խոստանային ու այսպիսով անոնք ալ կ'այլասերուէին ու աստիճանաբար օտարանալով՝ կը Թուլացնէին հայկական կառավարութիւնն ու կը վտանգէին իրենց գոյութիւնը ։Օտարներու այդ միջամտութենէն՝ Յոյներու, Հռոմէացիներու եւ Պարսիկներու, առաջ կուգար եւ մեր հին պետական քաղաքականութեան երկւորութիւնը (դուալիզմ), որի համար ներքին պայքարներն անընդհատ էին եւ

այդ հողի վրայ եղած կռիւները «նօրմալ բնոյթ» կը ստանային: Արեւելքի եւ Արեւմուտքի քաղաքակըրթութեան պայքարը հին օրերէն սկսեալ կը շարունակւի մինչեւ մեր օրերը եւ չունեցանք ուժեղ կառավարութեան եւ ինքնատիպ քաղաքակրթութեան երկար ժամանակամիջոց մը՝ այդ երկուսը միացնելու եւ տալու մարդկութեան նոր քաղաքակրթութիւն մը՝ *Արեւմուտքի գիտականութեան եւ Արեւելքի ըղձայականութեան խառնուրդ մը:*

Ընդհանուր այդ պատճառաբանութիւններէն դուրս կան եւ այլ պատճառներ, որոնք աւելի իրական (կօնկրետ) բնաւորութիւն կը կրեն — Յուստինիանոս կայսեր բարենորոգումները եւ 705 *թուականի Նախիջեւանի կոտորածը:*

Չորրորդ *պատճառ Յուստինեանոս կայսեր բարենորոգումները: Արեւմտեան Հայաստանը, որի մէջ կը գտնուէին Ծոփաց աշխարհը, Բալու, Գէնճ, Ճապաղ-Ջուր, Կարին, Խարբերդի շրջանը, Քեմախ, Երզնկա, Քղի, Դերճան, Սպեր, Սեբաստիա, Մալաթիա եւայլ շրջաններ (նորագոյն անուններով) որը կը գտնուէր Հռովմէական ազդեցութեան տակ եւ ենթարկուած էր անոր քաղաքակրթութեան, կամաց-կամաց կը կորսնցնէր իր ինքնատիպութիւնը եւ ազգային կեանքէն հեռու ըլլալով եւ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն վերջ ինքնագլուխ մնալով չկրցաւ դիմանալ կազմակերպուած Հռովմէական պետութեան հարուածներուն: Այդ մասի վրայ Հռովմէացիները նշանակեցին զինուորական հրամանատար—* magistri militum՝ *իրենց ստորաբաժիններով՝* cluces, comites, rei militaris *եւ ապա քաղաքացիա-*

կան մասի կառավարիչ։ Այս երկու պաշտօններու նշանակումով այդ շրջանի հայ նախարարներն իրենց իրաւունքներու եւ անկախութեան որոշ մասը կորսնցուցին։

Բաւական ծանր հարկերի տակ գտնւելով անոնք տնտեսապէս քայքայւեցան եւ ստիպւած եղան ապստամբել, եւ, հաւանօրէն, այդ պատճառով ալ հետեւեալ հրովարտակը գրւած է Վաղենդիանոս կայսեր կողմէ — 387 թւականին.

«Այսու կը հրամայենք հիմնական ոսկեդրամը առնել եւ վերադարձնել անոնց, որոնցմէ, կը թւի, ապօրինի կերպով գանձւած է, որպէսզի հին հաստատւած սովորութիւններու համաձայն սատրապները ի նշան հպատակութեան, որ պէտք է ցոյց տրւի Հռովմէական կայսրութեան, պէտք է պատրաստէին թագերը սեփհական միջոցներով՝ հանդիսաւորապէս ներկայացընելու համար մեր Մեծութեան»։

Մի ուրիշ հրովարտակի մէջ, աւելի ուշ թւականով (496), տրւած Անաստաս կայսեր կողմէ, կը շեշտէ հարկերու հաւաքման ձեւն ու ժամանակը։ Ահա այդ հրովարտակին պատճէնը—

«... Բոլոր եկամուտները, որոնց մէջ նաեւ այսպէս կոչւած հայկականը, պէտք է մտցրուին մասերով — երեք ժամանակւայ մէջ, այսինքն՝ յունւարի սկիզբը, մայիսի սկիզբը եւ սեպտեմբերի վերջը, որի հետ եկամուտները կը դասաւորւին երեք հաւասար մասերու եւ ոչ մի նոր յետաձգում՝ այդ միջոցին չի տրւիր հարկատուներուն։ Ի նկատի առնելով որ հայկական ե-

կամուտները կըլլային երկու պայմանաժամով, կը թոյլատրուի անոնց, որոնք այդպէս վճարել են, եթէ անոնք այդ կը բաղձան, իրենց նախկին սովորութիւնը նախընտրել եւ շարունակել վճարել երկու պայմանաժամով՝ կէս առ կէս եւ երկրորդ մասը մտցնել հետեւեալ ինդիքտի սեպտեմբերին։ Բայց եթէ կան կամեցողներ հայկական եկամուտները վճարել եռաբաժիններով՝ անոնց կը տրուի յետաձգում յետագայ ինդիկտի սեպտեմբեր ամիսը։ Նախկին դրութեան պահպանման առեն վճարումները տեղի կ'ունենան իւրաքանչիւր ինդիկտի սկիզբը, ըստ սովորութեան, ինչպէս եւ կ'երեւի իր իսկ անուանումէն»։

Արեւմտեան նախարարներու եւ կամ անոնց ժողովուրդներու վրայ դրուած այդ հարկերը բաւականաչափ ծանր էին եւ աստիճանաբար, աննկատ կերպով կը քայքայէին նախարարութեան հիմունքները։ Իրերու այդ վիճակին մէջ տեղի կ'ունենան Յուստինիանոսի բարենորոգումները՝ զինուորական եւ քաղաքացիական ձեւերուն, ինչպէս նաեւ հայ կեանքին եւ նախարարութեան վարչական ձեւերուն մէջ։

Յուստինիանոսի գլխաւոր նպատակներէն մինն էր հայերը հռովմէացնել, ձուլել պետութեան եւ իրենց քաղաքակրթութեան հետ եւ այդպիսով ապահով եւ բնական թումբ կանգնեցնել՝ Պարսկական վըտանգներու առաջն առնելու համար։ Նա գիտէր նաեւ որ հայ նախարարութեան մեծ մասն աւելի հակուած է դէպի Պարսիկ կառավարութիւնը եւ որ այդ երկու տարրերուն մէջ կայ որոշ կապակցութիւն։ Նա

քաջ ծանօթ էր որ իր շրջանի նախարարները ազգակցական եւ արիւնակցական կապերով կապուած են Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ գտնուած հայ նախարարական տներու հետ եւ որ այդ առնչութիւնը կրնայ որեւէ ատեն վնասակար ըլլալ իր արեւելքի քաղաքականութեան։ Այդ բոլորն իմանալով որոշեց հարուած տալ նախարարութեան եւ նշանակելով զինւորական քաղաքացիական եւ դատական մարմիններ՝ հռովմէացի պաշտօնեաներով, կրճատեց անոնց ունեցած իրաւունքները։ Նա նոյնիսկ չքաշուեց դիմել այնպիսի անպատուաբեր միջոցներու, որ դժբախտաբար մինչեւ այսօր ալ որդեգրուած է Եւրոպական դիւանագէտներու կողմէ, որ իրեն աւելի կը վարկաբեէին։ Նա նոյնիսկ բանակցեց Պարսից թագաւորներու հետ առաջարկելով — «Հայերը անյուսալից ժողովուրդ են եւ անհնազանդ։ Մեր մէջ կ'ապրեն եւ մեզ կը պղտորեն։ Եկէք պայմանաւորուենք, ես կը հաւաքեմ իմիններուն եւ կ'ուղարկեմ Թրակէա, դուք ալ հաւաքեցէք ձերոնց եւ ուղարկեցէք արեւելք։ Եթէ անոնք հոն կորսուին, կը կորսուին թշնամիներ՝ եթէ ըսպանեն, կը սպանեն մեր թշնամիներուն, իսկ մենք կ'ապրենք խաղաղութեան մէջ։ Մինչեւ այն ժամանակ որ անոնք կը գտնուին իրենց երկրին մէջ, մեզի հանգիստ անկարելի է»։

Զբաւականանք այս բոլորով, նա վճռեց նախարարութեան ժառանգական իրաւունքները փոփոխութեան ենթարկել՝ խանգարելու տղամարդկանց յաջորդական տիրապետութեան սովորութիւնը եւ հըրատարակեց հետեւեալ հրովարտակը—

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Մենք կը կամենանք նոյնպէս հայերուն, ազատելով նախկին անարդարութիւններէն, ամբողջովին դարձնել մեր օրէնքներուն եւ տալ անոնց համապատասխան հաւասարութիւն։

Գլուխ Ա.

Վերջերս մենք իմացանք անոնց մօտ գոյութիւն ունեցող անքաղաքակիրթ եւ խստագոյն օրէնքի մասին, որ պատիւ չի բերեր հռովմէացիներուն եւ ոչ ալ մեր պետութեան արդարադատ ոգուն, այսինքն — որ ծնողներուն յաջորդել թոյլատրուած է տղամարդկանց եւ ոչ մի դէպքում կանանց։ Ասոր հետեւանքով ալ մենք կը հրամայենք ձեր կամակատար անունով հրատարակութեան տալ այս սրբազան օրէնքը, որ ժառանգութիւնը պէտք է ըլլայ միատեսակ եւ այն բոլորը, ինչ որ հաստատուած է հռովմէական օրէնքներով՝ կանանց եւ տղամարդկանց վերաբերեալ, իր ուժը կը պահէ Հայաստանի մէջ։ Ոչ ապաքէն ասոր համար եւ մեր օրէնքները փոխադրուած են հոն, որ իրենց կենցաղավարութեան մէջ անոր հետեւին։

1. Նկատելով որ արդէն անցեալի մէջ տեղի ունեցած գործերը յարուցանելը մեծ դժուարութիւններու հետ կապուած է, մենք կը հրամայենք այս օրէնքի գործադրութիւնը սկսիլ մեր բարեբախտ թագաւորութեան ժամանակներէն եւ այդ շրջանէն ետք մեռնողներու ժառանգութեան հետ վարուել համաձայն այս օրէնքի, ի բաց առ-

եալ այն գործերը, որոնք արդէն վճռուած եւ կամ ոեւէ կերպ կարգադրուած են։ Եթէ նման բան տեղի ունեցած է կը հրամայենք իր ուժին մէջ թողնել եւ ձեռք չտալ։

2. Մենք կը կամենանք որ կանայք ալ բաժին ստանան տոհմական ունեցուածքէն, վերոյիշեալ ժամանակէն սկսեալ։ Եթէ գտնուին պատահական մարդիկ, որոնք իրենց դուստրներուն, որոնք իրենց սովորութեան համաձայն ընդունուած չեն ժառանգութեան, այնուամենայնիւ կը գրեն իրբեւ ժառանգուհիներու, անոնք եւ անոնցմէ ծնուած երախաները կը մասնակցին տոհմական ունեցուածքի ժառանգութեան։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այսպիսով մեր կամքի արտայայտութիւնը, յայտարարուած այս օրէնքով, թող ձեր մեծապայծառութիւնը ջանայ իրականացնել կեանքի մէջ։ Մեր բոլոր օրէնքները ամէն բանի մէջ պէտք է ունենան ուժ եւ տիրապետութիւն։ Ներկայ օրէնքն ալ, որ արդէն ցոյց տուինք, իր ուժին մէջ կը մտնէ մեր թագաւորութեան սկզբնական շրջաններէն։ Բոլոր արդէն տեղի ունեցածները եւ ապագային տեղի ունենալիքները խստօրէն պիտի ղեկավարուին անով եւ ամէն բանով հետեւին անոր։ (536 թիւ, մարտ 18)։»

Յուստինիանոս կայսեր նպատակը հայ ժողովրդին կուլտուրապէս զարգացնել չի եղել, այլ հայ նախարարներու հողերը՝ ժառանգութեան օրէնքով մը

բաժնել, ցրել եւ թոյլ չտալ որ ամբողջ հողը անցնի մեծ որդուն եւ այսպէս նախարարութիւնը միշտապէս պահէ: Այդ խնդրին առթիւ այլ հրովարտակ մ'ալ հըրատարակած է, ճիշդ նոյն ոգով եւ հիմունքներով, որի յառաջաբանը հետաքրքրական ըլլալով՝ թէ ինչպէս քաղցր եւ բարձր սկզբունքներով թոյն կը ներսրսկէ հայ նախարարներու երակներուն մէջ, մէջ կը բերենք.

«Կամենալով որ Հայաստան երկիրն ալ բարեկարգուի եւ ոչնչով չտարբերուի մեր պետութենէն, մենք հռովմէական հաստատութիւններ մտցրինք, փոխելով հայոց հաստատութիւններու նախկին անունները, վարժեցրինք օգտուել հռովմէական կարգուկանոնով որ անոնք ուրիշ օրէնքներ չ'ունենան անոնցմէ բացի, որոնք կը յարգուին հռովմէացիներէն: Մենք անհրաժեշտ դատեցինք այս օրինականացումով շտկել անոնց կեանքի կոպիտ պակասութիւնը, որպէսզի ծնողներէն, եղբայրներէն եւ ազգակիցներէն եղած ժառանգութիւնը, անքաղաքակիրթ սովորութեան համաձայն միայն տղամարդկանց չպատկանին եւ ոչ երբէք կանանց. այլ այնպէս որ առանց օժիտի կանայք չամուսնանան, եւ իրենց փեսացուներէն չգնուին. այդ խոշոր անքաղաքակրթութեան երեւոյթները մինչեւ այսօր ալ ընդունուած են անոնց մէջ: Ի միջի այլոց նման վայրենի սովորութիւններ միայն անոնց մօտ ընդունուած չեն: Կան եւ ուրիշ ժողովուրդներ, որոնք նոյնպիսի անյարգալից վերաբերմունք ցոյց կուտան դէպի բնութիւնը եւ կը նուաստացնեն կանանց սեռը, իբրեւ թէ անոնք

Աստուծմէ ստեղծուած չեն եւ կամ թէ ցեղի շարունակման չեն ծառայեր, այլ իբրեւ աննշան եւ անարգուած՝ յարգանքէ դուրս դրութեան։»

Հայոց նախարարներու անկման հիմնական պատճառը փնտռելու է արաբական իշխանութիւններու մտածուած ծրագրին մէջ՝ մէջտեղէն վերացնել հայ նախարարներուն։ Մինչ այդ անհրաժեշտ է շեշտել նաեւ հանգամանք մը, որ նախարարներու բարոյական արժէքը կ'իջեցնէ եւ միաժամանակ կախման մէջ կը պահէ օտար պետութիւնները, այդ ռոճիկ ստանալն է եւ ատոր փոխարէն պատերազմի ատեն զինւոր հայթայթելն է։ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ալ այդ սովորութիւնը կար, բայց այնքան տարածուած չէր որքան Արեւելեան շրջանի մէջ։

Դեռ Սասանեաններու ժամանակներէն սկսեալ հայ իշխանները ռոճիկ կ'ստանային պետական գանձարանէն եւ ատոր փոխարէն կամ հաւատարմօրէն կը ծառայէին եւ կամ պատերազմի ատեն օգնութեան կը հասնէին։ Այդ սովորութիւնը շարունակուեցաւ նաեւ Արաբական տիրապետութեան ատեն, երբ Հաշէմ ամիրապետի հրամանով ընդհանուր մարդահամար տեղի ունեցաւ «աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկադրութեան» եւ երբ Աշոտ իշխանն այդ առթիւ արքունիք գնաց ատոր համար չըմոռացաւ նաեւ յիշատակել որ երբեք տարի է ինչ հայ իշխաններն իրենց հասանելիք պետական ռոճիկն ըստացած չեն։ Հաշէմի օրով այդ առկախ մնացած հաշիւը կը մաքրուի։ Անոր յաջորդող Աբդլլայի տիրապետութեան օրով (750–775) հրաման տրուեցաւ հայ

նախարարներուն այլեւս ռոճիկ չտալ. ատոր փոխարէն հայ իշխաններէն կը պահանջէր որոշ քանակութեամբ հեծելազօր՝ իրենց իսկ հաշուով սպառազինուած։

Դրութիւնն այսպէս կը շարունակուէր մինչեւ Արաբական տիրապետութեան վերջը եւ հայ նախարարներու մնացորդներն իբր վարձկան, պաշտօնեայ եւ ռոճիկաւոր կը ծառայէին արքունիքին։ Մինչ այդ, 705 *թուին, հայ իշխանները խոշոր հարուած կրեցին Վլիթ ոստիկանի օրով* (*ըստ Ս. Տէր-Մովսիսեանի Կաշմ ոստիկանի օրով* — 704–717)։ *Նախարարներու մեծ մասը կանչուեցաւ Նախիջեւան քաղաքը՝ իբրեւ թէ թուահամարի համար* (*նախարարներու եւ զինուորներու*)։ *Երբ անոնք բոլորն ալ կը հաւաքուին, կը հրաւիրուին տաճարի մէջ, որ եւ հրդեհի կը մատնուին։ Անոնցմէ ոչ ոք կրնայ ազատուիլ։*

Այդ վայրագ ծրագիրը գործադրուեցաւ միանգամ ընդ միշտ արմատախիլ ընելու հայ նախարարութիւնները, որոնք յենուած բնական ամրութիւններու եւ իրենց կուռղ ուժերու վրայ մշտական սպառնալիք դարձած էին Արաբական տիրապետութեան։

Վերջացնենք Հայ նախարարութեան համառօտ պատմութիւնը։ Ծանրանալով անոր թուական եւ կազմական կողմի վրայ, տալով երկրամասային եւ աւատական բաժանումները, մենք, կրնայ պատահիլ, այն տպաւորութիւնը ձգած ըլլանք, որ նախարարներն ընդհանրապէս բացասական դեր խաղցած են։

Յատկապէս պիտի չեշտել որ բացասական *այդ դերին հետ, որ կապուած է քանի մը տներու գոյու-*

թեան եւ անուան հետ, հայ նախարարները խաղցած են եւ դրական դեր, հանդիսացած են օտար լուծի դէմ պայքարողներէն, եղած են շատ մը ապստամբութիւններու պարագլուխ եւ այդ պատճառաւ ալ հանդիսացած են հայ ժողովրդի գոյութեան եւ ազատական տենչանքներու իբր հիմնաքարերը։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Հայաստանի նախկին բնակիչները պատերազմասէր էին՝ իրենց լեռնոտ բնութեան եւ շրջապատող ազգութիւններու յարձակումներու շնորհիւ։ Ատոնց պատմութիւնը թէեւ համառօտ, բայց յատկանշական է։ Անոնց ղեկավար իշխաններն ու թագաւորները շատ քիչ անգամ գրաւումներ ընելու նպատակաւ պատերազմի մէջ մտած են։ Իրենց կռիւներն ու ընդհարումներն աւելի ինքնապաշտպանական *բնոյթ ունէին։ Ասորեստանի տիրապետութիւնը, մանաւանդ 7–րդ եւ 8–րդ դարերու ընթացքին (Ք. ա.), կը տարածուէր մինչեւ Բաբելոն՝ Պարսից Ծոցը, ամբողջ Միջագետքը՝ մինչեւ Միջերկրական Ծովը եւ իր ծաւալման ալիքները մօտեցած էին Նաիրի շրջաններուն։ Իր արշաւանքներու ատեն՝ Թագղաթ–Փաղասար Ա.* (1125–1100), *Մուշի շրջաններէն ներս մտնելով կրցաւ* 83 *դաշնակից թագաւորներ (հաւանօրէն տոհ–*

մապետ–տանուտէրներ) ձերբակալել։ Քանի մը անգամ արշաւելով՝ իր Թագաւորութեան ընթացքին, ահագին աւերներ կը գործէ եւ մի անգամ ալ 250 քաղաք կ'աւերէ։ Իր յաջորդներն ալ ճիշդ նոյն ճանապարհով եւ նոյն ձեւով իրենց արշաւանքները շարունակեցին՝ աւերելով, քանդելով, գերի վարելով եւ ամբողջ հարստութիւնը գրաւելով։ Հայաստանի մէջ գտնուած գլխաւոր տները, Թւով 7, առանձին–առանձին դիմադրութիւններ ցոյց կուտային՝ իրենց ազատութիւնը պահպանելու համար, բայց տեւական չէր։

Ուրարտուի Արամ Թագաւորը, աւելի խելացի եւ հեռատես ըլլալով եւ տեսնելով անջատ դիմադրութիւններու աննպատակայարմարութիւնը, ջանաց միացեալ ճակատ ստեղծել։ Այդ նպատակին հասնելու համար երկու մեծ դժուարութիւններ ունէր՝ ներքին՝ *ցրւած իշխաններու ուժերը միացնելու, եթէ հարկ էր զէնքով եւ* արտաքին՝ *միաժամանակ դիմագրաւելու Ասորեստանի յարձակումները։ Ուրարտուի եւ Նաիրիի այդ միացման մէջ Սաղմանասար Բ.* (860–825) *մեծ վտանգ կը տեսնէր եւ ատոր համար ալ վեց անգամ արշաւանքներ գործեց, հարիւրաւոր քաղաքներ կործանեց։ Այլ պատեհ առիթ փնտռելով Արամը կրցաւ ցրւած ուժերն ի մի գումարել եւ ճակատամարտի մը մէջ փառաւոր յաղթանակ տանել Ասորեստանի ուժերուն վրայ։ Այս պարտութենէն վերջ Սաղմանասարը նորէն յարձակեցաւ եւ բազմաթիւ վնասներ տւեց եւ արձանագրութիւններու մէջ ալ հպարտօրէն գրել տւեց «Զոմանս ողջ ողջ գերաններէն կախեցի, եւ զոմանս գերաններուն բոլորտիքը ցիցերու վրայ վարսեցի»։*

Հետեւեալ նշանաւոր դէմքը Ուրարտուի պատմութեան մէջ Սարդուր Ա.–ն է (835–820), որ իր նախնիքներու գծած քաղաքականութեան հետեւեցաւ՝ զօրեղ եւ կեդրոնացած պետութիւն մը ստեղծելու համար։ Առաջին անգամ ըլլալով «Արքայից արքայ» կոչւեցաւ եւ իր մայրաքաղաքն ալ Վան փոխադրեց։ Ասորեստանի պետական շրջանները անուշադրութեան չէին կրնար մատնել հիւսիսի մէջ բուն դրած այդ ժողովրդի միացեալ թագաւորութիւնը, որ իրենց գետերու պէս կրնային վար սահիլ եւ իրենց տիրապետութեան սահմանները ողողելով՝ մեծ վնաս հասցնել, եւ մտատանջութեան մէջ ըլլալով՝ վճռեցին յաղթանակով վերջ տալ։ Սարդուր Ա. իր ամբողջ եւ միացեալ ուժով ընդառաջ ելաւ թշնամու զինուորներուն՝ իր նորահաստատ երկիրն ու թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար եւ քանի մը փառաւոր յաղթանակներ տարաւ։ Տուրտան–Գարան–Ասուրի Ասորեստանի հրամանատարը երկրորդ անգամ արշաւանք կազմակերպեց, խորամանկութեամբ եւ քաղաքականութեամբ շրջակայ երկիրները դրաւեց եւ երբ հանդիպեցաւ Սարդորի զինուորներուն՝ պարտւեցաւ եւ նահանջեց։ Այս քանի մը յաղթանակներն ալ խոշոր նշանակութիւն ունեցան երկրի քաղաքական կեանքի ամրացման տեսակէտէն եւ Սարդուր Ա.–ն ալ իրաւունք ունեցաւ ինքզինքը կոչելու «արքայ Խալդիացւոց մեծաց, հզօր արքայ երկրի Բիանայի (Վանի) որ կը բնակի Տուշպա քաղաքը (Տոսպ–Վան)»։

Իսպուինիս արքան, Սարդուրէն վերջ, տիրապետեց երկրին (829–800) եւ Ասորեստանի վտանգը նո–

րէն մէջ տեղն ըլլալով՝ բոլոր իշխաններուն ու Թագաւորներուն միացնելով՝ ապստամբութեան դրօշ պարզեց — Շամսի–Ռաման Դ․ի տիրապետութեան օրով։ Այս անգամ Ուրարտուն պարտուեցաւ եւ Շամսի–Ռամանն իր յաղթանակներն արձանագրելով կ՚ըսէ․ «Այն ատեն նման որոտացող Ռամմանի մռնչեցի անոնց՝ Սիլարայ ահեղ լեռներէն մինչեւ վար՝ արեւմտեան ծովը․ փառաւորութենէս երկիւղ թափեցի անոնց վրայ»։

Ուրարտուի պարտութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ այն էր որ իրենց ցեղին պատկանող բոլոր Թագաւորներն ալ (Երեւանի, Ղարսի եւ կամ Գանձակի) ուժեղ կապերով միացած չէին։ Մինուաս Ա․ Թագաւորն այդ ծրագիրն աւելի իրականացրեց՝ բռնի ուժով նուաճումներ կատարելով եւ իր պետութեան սահմաններն ընդարձակեց։ Ասորեստանցոց Ռամմանիբար Գ․ արքան այդ վտանգը նկատելով եւ իր իսկ նախնիքներու քաղաքականութեան հետեւելով քանի մը անգամ արշաւեց Ուրարտուի վրայ եւ իր առաջ աւելի զօրեղ եւ կազմակերպուած ուժ տեսնելով՝ պարտուած նահանջեց։

Արգիստիս Ա․ Մեծ (780–755) շատ դժուարութիւններու առջեւ գտնուեցաւ՝ ներքին ապստամբութիւններու եւ արտաքին յարձակումներու։ Իրեն հպատակ իշխաններէն շատերը ապստամբեցան եւ Արգիստիս արքան ստիպուած եղաւ 14 տարի այդ ներքին խնդիրներով զբաղիլ։ Այդ գործը գլուխ հանելէն վերջ իր հարուածներն ուղղեց Ասորեստանցիներու դէմ՝ դուրս վանելով անոնց գնդերը Հայաստանէն։ Սարդուր Բ․ (755–730) իր տիրապետութեան շրջա-

նին միեւնոյն քաղաքական երկու դժուարութիւններն ունեցաւ, ինչ որ իր նախահայրերը — ներքին ապստամբութիւնները ճնշել եւ արտաքին թշնամիներու դէմ կռուիլ: Առաջինի մէջ նա բաւական յաջող եղաւ՝ զսպելով բոլոր ապստամբ իշխաններուն եւ հպատակ թագաւորներու ըմբոստացումները: Արտաքին կռիւներու մէջ պարտուեցաւ Թագղաթ Փաղսար արքայի զինուորներէն եւ 73,000 գերի եւ սպանուած մարդ թողնելով պատերազմի դաշտին վրայ՝ ինք փախուստ դիմեց:

Այլ ճակատամարտ մը, 714ին, Ռուսաս Ա.ի օրով, վճռեց Ուրարտուի ճակատագիրը: Ասորեստանցւոց Սարգոն Ա–ի հզօր եւ կազմակերպուած բանակները յաղթանակ տարին եւ հնարաւորութիւն չըտուին Ուրարտուի զարգացման եւ տիրապետման:

Այս բոլոր ընդհարումներն ու պատերազմները, որոնք մղուած էին Ուրարտուի կողմէն՝ իբր ինքնապաշտպանութիւն, մեծապէս նպաստեցին նաեւ Ասորեստանի լայնածաւալ եւ հզօր պետութեան քայքայման եւ անզօր դրութեան հասցնելով՝ հնարաւորութիւն ստեղծեցին Մարաց Կիաքսար Ա–ի եւ Բաբելոնի Նապուպաղսար արքային՝ Նինուէն կործանել եւ անոր աւերակներու վրայ նոր պետութեան մը հիմքը դնել:

Ուրարտուն ալ թուլացաւ, ընկճուեց եւ քայքայուեց եւ 580 թուին (Ք. ա.) ստիպուած տեղի տուեց Հնդկա–Եւրոպական գաղթականութեան մը, Հայերու հոսանքին:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Հայոց Պատմութեան այդ շրջանը, որքան ալ մշուշով պատուած եւ քննական ուսումնասիրութեան կողմից ժխտուած, կը ներկայացնէ հետաքրքրական հիւսուածք մը, որի վրայ ուշադրութիւն դարձնելը մեր պարտականութիւնն է: Մեզի զբաղեցնողը պիտի ըլլայ ոչ թէ պատմական փաստերու ճշտութիւնը, այլ անոնց հոգեբանական արտայայտութիւնները:

Հայկ Նահապետ — Մովսէս Խորենացու տեղեկութեանց համաձայն Հայոց Պատմութիւնն ապստամբութեամբ կը սկսի:

Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ժամանակ, երբ լեզուներու խառնակութիւն կը տիրէ եւ անհամերաշխ գործունէութիւն առաջ կուգայ, Բէլը, Նոյի որդի Քամի թոռը, որ աւելի ուժեղ եւ կազմակերպուած էր՝ իբր ցեղի մը ներկայացուցիչ, կը մտածէ տիրել բոլոր միւս տարրերուն՝ հպատակեցնելով իրեն եւ նոյնիսկ ստիպելով անոնց որ իրեն, իբր Աս-

տուծու, պաշտեն։ Հայկ ցեղապետը կ՚ըմբոստանայ այդ ամբարտաւանի դէմ։ Խորենացին այդ միջադէպը բաւական պատկերաւոր կը ներկայացնէ․

«Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ եւ անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն եւ հաստաբազուկ — սա ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լեալ, ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային ըզձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն եւ դիւցազանց։ Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնաւորութեանն Բէլայ»։

Հայկ նահապետն իր ընտանեօք հանդերձ կը քալէ դէպի հիւսիս եւ կը հաստատուի աւելի ազատ վայրերու մէջ։ Բէլը տանել չէր կրնար այս անպատուութիւնը եւ անկարող ըլլալով իրեն հպատակեցնել, կը վճռէ նախ խաղաղ ճանապարհով եւ ապա զէնքի ուժով ենթարկել իրեն։ Պատգամաւորներ կ՚ուղարկէ Հայկի մօտ եւ կ՚առաջարկէ․

«Բնակեցիր ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց․ այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, եւ հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան... Եւ ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Բէլայ, խստութեամբ պատասխանեաց»։

Հայկը կը մերժէ ապրիլ հանդարտ՝ հնազանդութեան մէջ եւ կ՚որոշէ ապրիլ ազատ՝ կռիւներու մէջ։ Բզնունեաց ծովի մօտ երկու բանակներն իրար կը հանդիպին։ Հայկ նահապետն իր զինուորներուն հաւաքելով կը խօսի եւ խրախուսելով կ՚ըսէ․ «Զի կամ մեռցուք, եւ աղխ մեր ի ծառայութիւն Բէլայ

կացցէ. կամ զաչողութիւն մատանց մերոյ ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, եւ մեք եղիցուք յաղթութիւն առացեալք»: Բէլը որ հսկաներու գլուխ կանգնած էր, եւ կը մտածէր թեթեւ յարձակումով մը հպատակեցնել Հայկին, կը պարտուի եւ կ՚որոշէ վերադառնալ՝ նոր եւ մեծ պատրաստութեամբ գալու: Հայկը, յարմար դիրք գրաւելով, կը սպանէ այդ բռնակալին եւ այսպիսով առաջին ապստամբութիւնը յաղթանակով կը վերջանայ:

Արամ Նահապետ.— Հայկի սերունդը շատ կ՚աճէր եւ կը տարածուէր երկրի զանազան մասերը՝ գրաւելով բարեբեր հովիտները: Անոնք իրարմէ բաւական հեռու ըլլալով եւ բաժանուած, անկարող էին միայնակ դիմադրել արտաքին թշնամիներու, եւ մանաւանդ Մարերու, յաճախակի յարձակումներուն: Կարիք կար կազմակերպուելու եւ միացեալ ուժերով դիմադրելու թշնամուն: Եւ ահա Հարմայի որդի Արամը (Ք. ա. 1300 տարի) կարող կ՚ըլլայ բոլոր ուժերը միացնել եւ 50,000 բանակ մը կազմել: Իր կեդրոնական ղեկավար սկզբունքն էր — «Լաւ համարէր զմեռանել ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց»:

Ինքնապաշտպանութեան համար կազմուած այդ առաջին փորձն ուղղուեցաւ Մարաց Նիւքեար Մադէս իշխանին դէմ, որ չարաչար պարտուեցաւ եւ գերի ընկաւ հայերու ձեռքը: Արամ Մադէս իշխանին գամել տուաւ Արմաւիր քաղաքի աշտարակներէն մէկէն՝ իբր նշան իր յաղթութեան: Ապա իր զէնքերն ուղղեց Ա-

սորւոց Բարշամ իշխանին դէմ, որ եկած էր իր նախահայր Բէլի վրէժը լուծելու, եւ յաղթելով փախցուց մինչեւ Ասորեստանի դաշտերը: Երրորդ թշնամին Կապադովկիոյ Պայապիս Քաղեայ իշխանն էր «որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց. զՊոնդոսն եւ զՈվկիանոս»: Արամ 40,000 *հետեւակի եւ* 2000 *ձիաւորի գլուխ անցած կրցաւ յաղթել թշնամուն եւ հալածել, փախցնել մինչեւ Միջերկրականի կղզիներէն մին:*

Արա Գեղեցիկ, *որ հանդիսացաւ ընտանեկան պատւին ու սրբութիւնը պահպանողներէն մին: Այդ ըմբոստութիւն մ՚էր, բարոյական հողի վրայ, որ գուցէ շատերու կարծիքով պէտք չէր, բայց մենք այսօր այդ ընդվզումն հպարտութեամբ կը յիշենք: Ասորեստանի թագաւոր Նինոսի մահւընէ վերջ գահ կը բարձրանայ իր կին Շամիրամը: Աշխարհակալ այս թագուհին Մարաստանը, Պարսկաստանը գրաւելէն վերջ որոշեց տիրանալ Հայաստանին: Լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին, թագաւորական որբեւայրին մտադրեց ամուսնանալ Հայոց Նահապետի հետ*, բայց մերժում ստացաւ: *Խորենացին կը գրէ.*

«Բայց վաւաշն եւ այն բորբորիտն Շամիրամ ի բազում ամեաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա, ցանկայր հասանել... առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ՝ ընծայիւք եւ պատարագօք, բազում աղաչանօք եւ խոստմամբ պարգեւաց, գալ առ նա ի Նինուէ, կամ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա»...

Կատղեցաւ արեւելքի Թագուհին եւ մեծ բանակով յարձակում գործեց Հայաստանի վրայ, աւրեց շատ գիւղեր, մեծ վնաս հասցրեց երկրին եւ ջախջախեց հայերու փոքրաթիւ բանակը։ Արա գեղեցիկն ալ, որի սիրոյ եւ պատւոյ համար կը կռւէին Հայոց քաջերը, իբր հասարակ զինւոր առաջ նետուեցաւ եւ սպանուեցաւ։ Այսպիսով պատւի առաջին պաշտպանութիւնը կը վերջանայ հայերու կատարեալ պարտութեամբ։

Տիգրան Ա. (535–525).— Ըստ աւանդութեան Տիգրանն էր որ գլուխ բարձրացրեց Մարաց Թագաւորութեան դէմ։ Խորենացին Տիգրանին կը ներկայացնէ իբր տիպար անձնաւորութիւն մը. «Խարտեաչս այս եւ աղեբեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան եւ մեղուակն, անձնեայն եւ թիկնաւէտն, առոյգաբարձն եւ գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս եւ յըմպելիս, եւ ի խրախճանութիւնս օրինաւոր... եւ ի ցանկութիւնս մարմնոյ. մեծիմաստն եւ պերճաբան եւ յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի»։ Նա իմաստուն կառավարող էր եւ յարգւած ժողովրդէն։ Այդ ժամանակ Մարաց Աժդահակ Թագաւորը, տեսնելով որ Տիգրանը եւ Պարսից Կիւրոս Թագաւորը միացած են եւ զգալով որ Դաշնակցութիւնը վնասակար է իր տիրապետութեան, մոգերու խորհրդով ամուսնացաւ Հայոց Թագաւորի քրոջ՝ Տիգրանուհու հետ, աշխատելով վերջինիս միջոցով վերջ տալ Տիգրանի կեանքին եւ Կիւրոսին ալ Թուլացնել։ Դաւադրութիւն մ'էր այդ, արեւելեան ստոր դաւադրութիւն, որի դէմ պաշտպանուելու համար Տիգրանը, իր քրոջ

հաղորդած տեղեկութիւններու հիման վրայ, բազմաթիւ զօրքերով գնաց Մարաստանի սահմանագլուխը, Աժդահակի «պետական խնդիրներու շուրջ խորհրդակցելու» իբր պատասխան։ Այդտեղ երկու բանակներու միջեւ ընդհարում տեղի ունեցաւ եւ Տիգրանը փառաւոր յաղթանակ տարաւ իր փեսայի վրայ՝ սպանելով անոր։ Զգուշական միջոց մ'էր այդ, որ ձեռք առաւ Տիգրանը՝ ինքնապաշտպանութեան համար եւ կրցաւ զէնքի միջոցաւ *խափանել այդ դաւադրութիւնը։*

Այս պատմութեան մէջ անգամ մենք կը տեսնենք մեր արտաքին քաղաքականութեան երկւորութիւնը՝ *(դուալիզմ) ըլլալով Մարաց տիրապետութեան տակ եւ բաղձալով ազատութիւն ձեռք բերել, կը զինակցինք անոր եւ ուժեղ պետութեան մը՝ Պարսկաստանի հետ։*

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Աւաստական շրջանի համառօտ եւ դէպքերու ամփոփ նկարագրութենէն վերջ անցնինք աստիճանաբար՝ աւելի ճշտուած գործերու եւ դիմագրութիւններու։

Երուանդ Ա. — (580–535), *որի օրով Հայաստանը կը գտնուէր* Մարաց *տիրապետութեան տակ։ Երուանդըն ինքը թագաւոր էր՝ դրամ կտրելու եւ մահուան պատիժ տալու իրաւասութիւններով, ինչպէս նաեւ իր զօրքերու ընդհանուր հրամանատարն էր ու իր շրջակայ փոքրիկ թագաւորներու դէմ կրնար պատերազմ յայտարարել։ Այնուամենայնիւ նա Մարաց տիրապետութեան տակ էր եւ հարկատու, անոնց կողմէն իրր Սատրապ անուանուելով։ Հայ թագաւորը, օգտուելով Կիաքսար Ա.-ի յաջորդ Աժդահակի օրով եղած ապստամբութիւններէն եւ յուզումներէն, ազատութեան դրօշը պարզեց եւ քանի մը անյաջող կը-*

ուներբէ վերջ հարկադրուեցաւ հպատակիլ, 50 տաղանդ (50,000 տօլար) տուգանք վճարել, ամրոցներ շինելէ հրաժարիլ եւ իր զօրքերով ալ օգնութեան հասնիլ Մարաց՝ արտաքին թշնամիներու դէմ։

Տիգրան Ա.—ի մասին եղած պատմութիւնները ցոյց կուտան որ ինք զինակցած է Մարաստանի Կիաքսար Բ.—ի քրոջ որդի Կիւրոսի հետ։ Նա իր մասնակցութիւնը բերած է Բաբելոնի, Եգիպտոսի, Լիւդիոյ եւ Սպարտայի թագաւորներու դաշնակցութեան, ուղղուած Մարաց դէմ, կործանման մէջ՝ 20,000 հետեւակներով։ Անոր հետ եղած է նաեւ Եմբաս Հայոց սպարապետը՝ 4000 զինուորներով։ Ատկէ բացի նա օժանդակած է Կիւրոսին՝ Լիւդացւոց եւ Բաբելոնի պետութիւնները կործանելու։ Այդ կը նշանակէ որ Տիգրանի օրով Հայաստան աւելի ազատ եւ անկախ եղած է՝ կամ ապստամբութեան միջոցաւ եւ կամ Կիւրոսի սկզբնական քաղաքականութեան շնորհիւ՝ բարեկամ ըլլալ Հայոց միւս պետութիւնները տապալելու համար։ Պարսկաստանի հետ ունեցած այս բարեկամութիւնը շուտով փոխուեցաւ թշնամութեան, Դարեհ Ա. Պարսից արքայի օրով։

Հայերու ապստամբութիւնը.— Տիգրան Ա.—էն վերջ ո՞վ յաջորդեց — յայտնի չէ։ Դարեհ Վշտասպեանի արձանագրութիւններէն կ՚երեւայ, որ 521–484—ի իր տիրապետութեան ատեն, հայերը շատ անգամ ապստամբեցան։ Դարեհի օրով իր երկրի զանազան մասերու մէջ ապստամբական շարժումներ սկսան եւ անոնց միացան հայերը։ Իր արձանագրութիւններուն մէջ կ՚ըսէ. «... Ցետոյ Հայաստան ղրկեցի Հայ մը, իմ Դադարշէս անուն ծառաս, եւ այս—

պէս պատուիրեցի անոր.—

«Գնա՛ եւ խորտակէ այն ապստամբ ժողովուրդը, որ չի հնազանդիր ինծ։

Դաեարսէս գնաց Հայաստան նուաճելու»։

Այստեղ մենք գործ ունինք երկու դէպքերու հետ —Հայկական ապստամբութեան եւ հայի մը դաւաճանութեան հետ։ *Հայերը Դաեարսէսի դէմ կը ցցւին եւ երեք ճակատամարտներու մէջ ալ՝ Զուզա, Տիգրանաբերդ եւ Ուխյամա ամրոցի շրջաններում, չեն պարտուիր։ Դարեհ կը փոխէ իր հրամանատարը եւ անոր տեղ կը նշանակէ* Վաւմիսէս *անունով Պարսիկ մը, որ հայերու հետ կուի բռնւեցաւ Ասորեստանի* Իզիդու *անունով տեղի մը վրայ։ Այս անգամ ալ ապստամբները չընկճւեցան եւ բանակները, հինգերորդ անգամ ըլլալով, իրար հանդիպեցան* Աւտիյարա *տեղը, Հայաստանի մէջ, ուր հայերու կորուստն եղած է 2045 սպանւած եւ 559-ալ գերի բռնւած։*

Եւրոպա եւ Ասիա.— *Այս ժամանակներն էր որ Յունաստանը կը սկսէր հետաքրքրւիլ Ասիայի մէջ գտնւած իր արենակիցներով եւ այդ պատճառով ալ տեղի կ՚ունենան Յոյն-Պարսկական կռիւները, որոնք մօտ կէս դար կը տեւեն (500-449)։ Այդ պատերազմներու պատճառներէն մին հանդիսացաւ Փոքր Ասիայի մէջ գտնւած յոյներու ապստամբութիւնը՝ Պարսից տիրապետութեան դէմ։ Այս վերջինները ճնշեցին ապստամբութիւնը, կործանեցին քաղաքները, սպանեցին շատերուն եւ մնացած ժողովրդին ալ գերի տարան։ Այդ պատերազմները տեղի կ՚ունենան Դարեհի, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդ Քսերքսէսի օրով։ Յոյները երբեմն յաղթանակներ տարան եւ եր-*

բեմն ալ պարտուեցան: Այդ կռիւներու առեն հայերը երկու կրակի մէջ էին՝ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչ եւ իրենց ցեղակից Յոյներու եւ Արեւելեան բռնակալութեան: Քսերքսէսի պատերազմներու առեն, երբ հայերն իրանք ալ անկախութենէ զրկուած էին, հայկական գունդ մը կար՝ Փռիւգացիներու պէս զինուած եւ կռուելիս Յունաց դէմ:

Այս դէպքէն վերջ Պարսիկներն ալ իրենց ուշադրութիւնը դէպի Եւրոպա կը դարձնեն, քանի մը անյաջող արշաւանքներ կը կազմակերպեն՝ Յունաստանին տիրելու համար եւ, ի վերջոյ, այնքան առաջ կ՚երթան, որ կը միջամտեն նաեւ Յունական գործերուն՝ նպաստելով Սպարտացիներուն նուաճել Յունաստանը:

Շուտով Սպարտացիներու եւ Պարսիկներու մէջ ալ պատերազմ կը ծագի՝ միջամտելով Պարսկական պալատական շրջաններու վէճերուն մէջ: Այդ ատենները կ՚ըլլայ Քսէնէփոնի 10,000-ի մասնակցութիւնը եւ պատմական նահանջը: Յոյները, բուն իրենց երկրին մէջ, գլուխ էին բարձրացրել Սպարտացիներու դէմ եւ վերջիններս ստիպուած Պարսկաստանի հետ հաշտութիւն կը կնքեն՝ 387 թուին, անոնց թողնելով Փոքր-Ասիայի յունական գաղութները եւ փոխարէնը զինուորական ոյժ ստանալով Պարսիկներէն՝ իրենց գերիշխանութիւնը Յունաստանի վրայ պահելու դիտումով:

Այս փոքրիկ միջանկեալ պատմութիւնը մէջբերելու նպատակն էր ցոյց տալ այդ ժամանակուընէ ըսկըսեալ մինչեւ մեր օրերը եղած միանման քաղաքականութիւնը Արեւմտեան տիրապետութիւններու

կողմէն՝ փոխել Ասիայի քրիստոնեաներուն՝ Արեւելքի բռնակալներուն յանձնելով եւ ատով ապահովելով իրենց ներքին խաղաղութիւնը :

Մակեդոնական տիրապետութիւն .– Մեծ Մակեդոնացին, Աղէքսանդր, տարուած աշխարհակալական ձգտումներով եւ յատկապէս փափաք ունենալով տիրել Պարսկական լայնածաւալ կայսրութեան, 35,000 լաւ եւ դիմացկուն զինուորներով ճամբայ ելաւ Ասիա եւ ճանապարհին տիրանալով Պարսկաստանին, Սիրիային, Երուսաղէմին, Եգիպտոսին, Բաբելոնին՝ անցաւ դէպի Հնդկաստան : Ըլլալով իր մեծ ուսուցչի՝ Արիստոտէլ փիլիսոփայի մեծ աշակերտը՝ նա իր յաղթանակներուն հետ կը տարածէր նաեւ յունական քաղաքակրթութիւնը : Նա, սակայն, երկար չկարողացաւ ապրել եւ Բաբելոնի մէջ մեռնելով, իր հսկայական կայսրութիւնը երեք մասի բաժնուեցաւ, իր երեք Դիադօխներու (յաջորդներու) միջեւ : Հայաստանը, ուրիշ արեւելեան պետութիւններու հետ միասին, երկուսի բաժնուելով՝ արեւմտեան եւ հարաւային, կառավարուեցան Փրատափէրնէս եւ Նէոպըտղէմէոս զօրավարներով : Վերջինս հայերուն շատ կը նեղէր եւ կը հալածէր : Հայերն անկարող էին տանել այդ բոլոր բռնութիւնները եւ ահա անոնք, օգտուելով Կապադովկիոյ Արիարաթ հալածական դահժառանգի խորհրդներէն, ապստամբեցան : Արտուարդ Հայկազն իշխանն անցաւ ժողովրդի գլուխը և միացեալ ուժերով դուրս քշեցին եւ հալածեցին Նէոպըտղոմէոսին :

Այս ապստամբութիւններու շնորհիւ էր որ երբ Իպսոսի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ Հայաս–

տանն ընկաւ Սելեւկեան իշխանութեան ներքոյ, սակայն եւ ճնշուած դրութեան մէջ չէր, այլ աւելի ազատ եւ Արտաւարդ հայ իշխանն ալ կը կառավարէր երկիրը՝ փոխարքայ տիտղոսով։

Անկախ ըլլալու ձգտումը շատ բնական երեւոյթ էր եւ ահա 247–197 Թւականն ապրող Արտաւազդ քաջ իշխանը նորէն ապստամբեցաւ, Անտիոքոս Գ.–ի բազմաթիւ պատերազմներէն օգտուելով եւ չնայած այս անգամ պարտուեցաւ եւ խոստացաւ հարկ վճարել, բայց այդ ձգտումն անցաւ իր յաջորդներուն՝ Արտաշէսին, որ Մեծ Հայքի կառավարիչ էր եւ Զարեհին, որ Փոքր Հայոց եւ Ծոփաց իշխանն էր։ Այս երկուքն ալ օգտուելով Անտիոքոս Մեծի հռովմայեցւոց հետ ունեցած պատերազմէն, ապստամբեցան, գլուխ բարձրացրին իրենց տէրերու դէմ եւ յաջողութիւն ունենալով՝ կարողացան վերջնական անկախութիւն ձեռք բերել՝ Հռովմէացիներու հետ դաշն կապելով։

Այսպիսով հայերն յաջորդաբար ընկնելով Պարսից, Մակեդոնացւոց, Սելեւկացիներու տիրապետութեան տակ, չընկճւեցան, այլ ապստամբական շարժումներով, շատ զոհեր տալով եւ արիւն թափելով՝ կարողացան ձեռք բերել իրենց ազատութիւնը եւ նոյն իսկ սկսիլ աշխարհակալութեան՝ Արտաշէսի օրով։

Արտաշէսի օրով Հայաստանը բաւական բարգաւաճ վիճակ ունեցաւ, սահմաններն ընդլայնւեցան, նոր հողեր գրաււեցան, երկիրն ազատւեց արտաքին յարձակումներէ եւ ըլլալով ապահով վիճակի մէջ՝ կարողացաւ մտաւորապէս եւ տնտեսապէս բարգաւաճիլ։

Անոր յաջորդող Արտաւազդը, նախանձոտ եւ մեղկ բնաւորութեան տէր, չկարողացաւ իր հօր քաղաքականութիւնը շարունակել եւ Պարթեւներն օգտուելով այդ հանգամանքէն, հրաժարեցուցին զինքը եւ անոր տեղ գահ բարձրացուցին Տիգրան Բ.-ը. (149–123)։

Այս հայկազն թագաւորի օրով էր որ Փինիկեցւոց նշանաւոր զօրավար Աննիբալը, Հռովմայեցիներէն հալածուելով ապաստանեց Հայոց արքունիքը։

Անոր եւ իր յաջորդ Արտաւազդ Բ–ի (123–95) *օրով քաղաքական նշանակալից դէպքեր չպատահեցան եւ ապա ուրեմն բարւօք է որ մենք անցնինք Տիգրան Մեծի — Հայկական կայսրութեան շրջանը։*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

Տիգրան Մեծ (94–55).— *Յունական եւ Մակեդոնական տիրապետութիւններէն վերջ երեւան կուգայ* Հռովմը, *որ դեռ նոր կազմակերպուող պետութիւն մ՚էր ու յայտնի իր ներքին քաղաքացիական կռիւներով։ Հռովմի բնակիչները, ամբողջ Իտալիան գրաւելէն վերջ մտադրեցան տիրանալ նաեւ Միջերկրականի մէջ գտնուած Սիկիլիա կղզուն, որ Կարդագէնացւոց սեփականութիւնն էր (Փինիկացւոց պետութեան, որ կը գտնուէր Միջերկրական ծովի արեւելեան մասի վրայ)։ Այդ պատճառով ալ պատերազմ ծագեցաւ այս երկու պետութիւններու միջեւ, որ երկար տարիներ տեւեց եւ այդ պատճառով ալ Հռովմէացիները չահագրգռուեցան Ափրիկէի եւ Փոքր Ասիայի հողամասերով։ Այդ պատերազմներն աւելի խիստ եւ շարունակական բնոյթ կրեցին Փինիկեցւոց զօրավար Հաննիբալի օ-*

րով, որ մեծ վտանգ կը սպառնար Հռոմին եւ վերջինս լրջօրէն մտածելով կրցաւ դիմադրել, յաղթել եւ ի վերջոյ խորտակել Կարթագէնը։ Այդ առեններն էր որ Սիւրիայի Անտիոքոս Մեծ Թագաւորը պաշտպանութեան ելաւ Կարթագէնիին՝ և հռոմէացիներն անոնց հետ ալ զարնուելով կամաց–կամաց մօտեցան Հայաստանին։ Աւելի ուշ Հռոմէացիներն ընդհարւեցան Պոնտիական Թագաւոր Միհրդատ Զ–ի հետ, որ մեծ ատելութիւն ունէր դէպի հռոմէացիներն ու իտալացիները եւ այդ պատճառով ալ հրաման տւեց ջարդել բոլորին, որոնք Փոքր Ասիայի մէջ կը գտնըւէին եւ այդ հրամանին իբր հետեւանք 80,000 հոգի սպանւեցան։ Հռոմն ալ քաղաքացիական կռիւներով զբաղւած էր — Մարիոսի եւ Սուլլայի հակամարտութեամբ։

Իրենց ներքին խնդիրները կարգադրելէն վերջ, Հռոմը իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրեց Փոքր Ասիոյ վրայ՝ ջախջախելու Միհրդատի եւ Տիգրան Մեծի զինակցութիւնը։ Այս է համառօտ պատմութիւնն այդ կռիւներու։ Տիգրան Մեծ Միհրդատի փեսան էր՝ անոր աղջիկ Կղէոպատրան կնութեան առնելով։ Ատկէ բացի անոնք ունէին նաեւ իրենց շահերը — տիրապետութեան ձգտումները, եւ այդ նպատակով ալ իրենց դաշնագրութիւնն ունէին կազմած, որի հիման վրայ Տիգրանն իր տիրապետութիւնը պիտի տարածէր Ասորիք եւ Միջին Ասիան ու պիտի ըստանար «աւարը, գերին եւ գանձերը», իսկ Միհրդատը պիտի ունենար Փոքր Ասիան եւ Սեւ Ծովի ափերը, ինչպէս նաեւ գրաււած այլ երկիրներ։

Հռոմէական կռիւներէն բացի, որոնց մէջ Ա–

սիոյ հզօրագոյն թագաւորները երբեմն յաղթւեցան եւ երբեմն ալ յաղթանակ տարին՝ հասնելով մինչեւ Յունաստան, Տիգրանն իր տիրապետութեան սահմանները տարածեց դէպի արեւելք եւ հարաւ՝ գրաւելով շրջակայ բոլոր երկիրները։ Անոր տիրապետութեան տակ ընկան Ծովքը, Կորտուաց երկիրը (Հայաստանի մասերն էին), Ասորիքը, Սելեւկեան թագաւորութիւնը, Տիւրոս Դամասկոս, Սիդոն, Արաբական ցեղեր, դաշտային Կիլիկիա (Սիս, Ատանա, Տարսոն), Մելիտինէն, Կեսարիան, յունական 11 քաղաքներ, գրաւեց Մծբին, Արբեղա, Նինուէ, Եգպատան։ Ընկճեց Պարթեւները եւ Մարաց թագաւորութիւնները եւ այսպիսով Ասիոյ ամենէն հզօրագոյն կայսրը եղաւ։ Վրաստանն ու Աղւաններն ալ ենթարկւեցան անոր։

Տիգրանի յաղթանակները եւ Հռովմէացիներու հետ ունեցած պատերազմները, քաղաքական նշանակութիւն ունենալէն բացի, քաղաքակրթական ազդեցութիւն ալ ունեցան՝ առեւտրական, գրական, ճարտարապետական զարգացումներու տեսակէտէն։

Տիգրան Մեծ, որ մինչեւ խոր ծերութիւն ապրեց, իր որդիներու դաւադրութեան ենթարկւեցաւ։ Անդրանիկ որդին — Զարիադրէս, միացած քանի մը հայ մեծամեծներու հետ, դաւադրութիւն կը կազմէ եւ կը մտադրուի սպանել հօրը, անոր գահին տիրանալու համար։ Նա չի յաջողիր եւ կուի մէջ կը սպանւի։ Երկրորդ որդին՝ իր եղբօր թաքուն նպատակներն ունենալով, սպանութեան միջոցներէն կը խուսափի եւ պատեհ առիթ կը փնտռէ, որ իր կամքէն անկախ

հայրը մեռնի։ Օր մը, երբ Տիգրան Մեծը ձիուց վար կ'ընկնէ, իր միջակ որդին ջանք չի թափեր հօրն ազատելու, այլ յայտարարելով որ հայրը մեռած է՝ ինքզինքը թագաւոր կը հռչակէ։ Տիգրան կ'առողջանայ եւ կը հրամայէ իր որդուն գլխատել։ Կրտսեր որդին, որ իր հօր ամենէն սիրածն էր եւ օրինաւոր գահաժառանգը, կը տեսնի որ հայրը երկար կ'ապրի եւ չհամբերելով՝ կ'օգտւի Թագաւոր հօր բացակայութենէն ու կ'ապստամբի։ Հօր եւ որդու մէջ կռիւ տեղի կ'ունենայ եւ վերջինս պարտւելով կը փախչի Պարթեւներու Թագաւորի՝ իր աներոջ մօտ։ Հրամատ Պարթեւաց Թագաւորը, իր փեսայի դրդումով, կը պաշարէ Արտաշատ մայրաքաղաքը եւ քիչ անց զօրքի մէկ մասը Թողնելով փեսային՝ ինք կը վերադառնայ Տիզբոն։ Տիգրան Մեծ չկարողանալով տանիլ այս անարգանքը, կռւի կը բռնւի իր որդու հետ եւ չարաչար պարտելով փախուստի կը մատնէ։ Դաւադիր որդին կը շարունակէ իր գործողութիւնները եւ, անցնելով Հռովմէացի նշանաւոր զօրավար Պոմպէոսի կողմը, կը խոստանայ իր հայրն ու հայրենիքը մատնել՝ եթէ միայն Հայաստանի գահն իրեն տրւի։

Արտաւազդ Գ.— (55–34) — Բանաստեղծ էր՝ այս Թագաւորը եւ հելլենական գրականութեան սիրահար։ Քաղաքական կեանքի մէջ աննշան դեր կը գըրաւէ եւ միշտ ալ Հռովմէական եւ Պարթեւական ըսպառնալիքներու տակ կ'ըլլայ։ Հռովմէացի նշանաւոր զօրավար Անտոնիոսի օրով, երբ ան պարտեցաւ Պարթեւներէն եւ անհրաժեշտ էր որ պարզերես ելնէր Եգիպտոսի իր սիրուհի, Կղէոպատրայի առաջ, նա իր յաղթւելու ամբողջ յանցանքը նետեց Հա—

յոց Արտաւազդ Թագաւորի վրայ եւ ամէն հնարք մըտածեց զայն պատժելու համար։ Անգամ մը Անտոնիոսը ճաշի հրաւիրեց հայոց Թագաւորը, որն զգուշացաւ ծուղակ ընկնելէ։ Ի վերջոյ Անտոնիոս Հայաստան մտաւ եւ իր ներկայացուցիչներու միջոցաւ նորէն հրաւիրեց հայոց Թագաւորին՝ տեսակցութեան եւ այս անգամ յաջողեց։ Հայերը վիրաւորուած զգացին։ Անոնք մտադրուեցան իրենց պատիւը փրկել եւ չնայած փոքրաթիւ եւ անկազմակերպ էին, Արտաւազդի որդի Արտաշէսին Թագաւոր կը հռչակեն եւ կ՚ապստամբին Անտոնիոսի դէմ։ Փորձն անյաջող կ՚անցնի եւ հայերը կը պարտուին։ Շղթայակապ Թագաւորը Եգիպտոս կը տարուի, ուր Հռովմէացի զօրավարը կը ստիպէ Արտաւազդին՝ իր ընտանիքով միասին երկրպագել Կղէօպատրային եւ զայն «Թագուհիներու Թագուհի» կոչել։ Բանտարկեալները կ՚ընդդիմանան եւ իրենց ազատութեան կաշկանդում անսանելով, ինչպէս նաեւ իրենց զգացմունքներու վիրաւորանք, կը հրաժարին այդ ստորնութենէն եւ բարւօք կը համարեն մնալ բանտի կապանքներու մէջ։ Ամենէն վերջ Արտաւազդ կը գլխատուի։

Արտաշէս Բ.— (34–20) Իր հօր սոսկալի մահը մոռնալ չէր կրնար։ Նա ամէն կերպ կ՚աշխատէր վըրէժխնդիր ըլլալ Հռովմէացիներէն եւ ատոր համար ալ միացաւ Պարսից Հրահատ Դ.-ի հետ, ջախջախեց Մարաց ուժերը եւ անցաւ Հայաստան։ Նա իր հօր վրէժը լուծեց Հայաստանի եւ Մարաստանի մէջ մընացած Հռովմէական չատ զինուորներ սպանելով։

Հայաստանի մէջ, սակայն, երկու ուժող կուսակցութիւններ գոյութիւն ստացան՝ Արեւելեան

Պարթեւական, որի տեսակէտն էր դաշն կապել միշտ Հարեւան պետութիւններու հետ եւ թոյլ չտալ որ «դրսէն»՝ Եւրոպայէն գան եւ իրենց երկիրը գրաւելով՝ ստրկութեան մէջ պահեն ամբողջ երկիրը, եւ երկրորդը՝ Արեւմտեան Հռովմէական, որոնք զգալով նոր երկիրներու քաղաքակրթութիւնը եւ հասկընալով անոնց ուժի գերակշռութիւնը՝ համաձայն էին բարեկամ մնալ Հռովմէացիներու հետ։ Ատոնք շատ լաւ կազմակերպուած էին եւ ունէին իրենց բազմաթիւ հետեւորդները, որոնք ամէն րոպէ պատրաստ էին որեւէ դաւադրական ձեռնարկի մասնակցելու։

Հռովմի Օգոստոս կայսրն ամէն կերպ ջանաց Արտաշէսի կրտսեր եղբօրը դնել Հայոց գահի վրայ, որովհետեւ նա մեծցած էր Հռովմէական պալատի մէջ եւ շատ համակրական հակումներ ունէր դէպի իրենց։ Այդ նպատակին հասնելու համար մեծ բանակ կազմել տուեց եւ իր որդու հրամանատարութեամբ Հայաստան ուղարկեց՝ Արտաշէսը գահընկէց ընելու։ Այդ աշխատանքին ալ պէտք չզգացին Հռովմէացիները, որովհետեւ Հայաստանի մէջ գտնուած իրենց կողմնակիցներն արդէն դաւադրութեամբ սպանած էին։

Այնուհետեւ պայքարն աւելի կը սաստկանայ երկու կուսակցութիւններու միջեւ։ Անոնցմէ ամէն մէկը կը ջանայ իր թագաւորական թեկնածուն առաջ տանել՝ յենուած դրսի իրենց համակիր պետութիւններու զինուորական ուժին վրայ եւ եթէ անկարելի ըլլար՝ դաւադրութեամբ կը սպանէին։ Արտաշէսի մահւընէ ետք տարի մը (20–19) թագաւորեց Տիգրան Դ.— որ Հռովմէական թեկնածու էր։ Ապա գահ բարձրացաւ, շնորհիւ Արեւելեան կուսակցութեան

ըմբոստութիւններուն, Տիգրան Ե. (19–1), որ Պար- թեւասէր էր։

Այսպիսով մեր երկիրը, կորցրած Տիգրան Մեծի հզօրութիւնը, դարձաւ երկու պետութիւնների միջեւ իբրեւ դիւանագիտական խաղերու առարկայ եւ հե- տըզհետէ աւելի թուլանալով կորսնցրեց իր ազգային թագաւորական սերունդն ալ եւ մնաց օտար տիրա- պետութեան տակ։

ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Արտաշէսի հարստութիւնը վերջանալէն յետոյ, հայերը կը մնան առանց սեփական կառավարութեան եւ ենթակայ Հռովմէական, Պարթեւական եւ Վիրա- կան քաղաքական դաւերուն։ Զունենալով միածոյլ իշխանութիւն, անոնք երկու հոսանքի կը բաժնուին— պահպանողական եւ ազատական։

Առաջինները իրենց համակրութեամբ Պարթեւ- ներու կողմն էին, որովհետեւ վերջիններս արեւելցիի յատկութիւններ ունէին եւ նիստ ու կաց, իսկ ազա- տականները թեքւած էին Հռովմէացիներու կողմը, որ աւելի քաղաքակրթւած եւ յառաջդիմական էին։ Այս երկու հոսանքներն ալ պայքարի մէջ էին եւ երկ- պառակութիւն կ'ստեղծէին՝ իշխան մը ունենալու խնդրին շուրջ։ Ժառանգական հիմունքով յարմարա- գոյն թեկնածու չունէին եւ, եթէ ըլլար ալ, անկա- րող էին գահ բարձրացնել, որովհետեւ անկազմա- կերպ էին եւ թոյլ։

Հռովմէացիները եւ Պարթեւները համաձայնու- թեան եկան Հայաստանի շուրջ եւ Մարաց Արտա- ւազդ թագաւորի որդին Արիոբարզան *իշխանը հա-*

յոց թագաւոր կարգեցին։ Խռովութիւններ ծագեցան հայոց մէջ եւ գլխաւորապէս նախարարների, իշխանների, որոնցմէ ոմանք համամիտ էին այդ կարգադրութեան, իսկ ուրիշներ ալ հակամիտ։ Ազգային կուսակցութիւնը դժգոհ էր եղած նշանակումէն, որովհետեւ ատոր մէջ Հռովմէական ազդեցութիւն կը տեսնէր, մանաւանդ որ Գայոս Կեսար Հայաստան եկած էր կարգը պահպանելու համար։ Այդ ատեններն էր որ կատարուեցաւ քաղաքական հողի վրայ տեռոր մը — ահաբեկութիւն, որ պսակուեցաւ յաջողութեամբ։ Ահաբեկիչը Ադոն անունով հայ նախարարն էր, որ ներկայացաւ Գայոս Կեսարին՝ Արշարունեաց Արտագերս բերդին մօտ, իբրեւ թէ Թագաւորէն նամակ բերած է եւ կամ Հայաստանի գանձերու տեղը ցուցնելու նպատակ ունի։ Այս խորամանկ միջոցով Ադոն մօտեցաւ զօրավարին եւ ծանր կերպով վիրաւորեց, որը յետոյ Եգիպտոսի մէջ մեռաւ։ Ինքը, այդ յանդուգն հայ նախարարը, ինքնասպան եղաւ նոյն տեղը՝ Հռովմէացւոց ձեռքը չիյնալու նպատակաւ։

Քաղաքական հողի վրայ երկրորդ սպանութիւնը կը կատարուի Արիոբարզանի որդի Արտաւազդ Ե.-ի վրայ, որ կը թագաւորէ միայն 7 տարի (3–10, Ք. Ե.) եւ այդ այն պատճառով որ Հռովմէացիներն իրենք նշանակած էին օտար թագաւոր մը, առանց հայերու համաձայնութիւնը նախօրօք առնելու։

Օգոստոս կայսրը ստիպուած կ'ըլլայ հայոց վրայ թագաւոր կարգել Տիգրան Զ.-ը, որ միայն մօր կողմէն զտարիւն հայ էր, իսկ հօր կողմէն հրէից Հերովդէս թագաւորի թոռն էր։ Այս նշանակումն ալ գոհացում չը տուաւ ազգային կուսակցութեան, որ Տիգ-

րան Զ.–ը գահընկէց յայտարարեց եւ հալածեց։ Այս անգամ առանց ուշադրութիւն դարձնելու Հռովմէացիներուն, հայերը գահ նստեցուցին Երատոն, որ Տիգրան Ե.–ի քոյրն էր եւ միաժամանակ կինը, որը սակայն միայն մի տարի թագաւորեց, որովհետեւ զինքը գահ բարձրացնողները անվարժ ըլլալով կնոջ կառավարութեան՝ գահազուրկ հռչակեցին։

Այս խառնակ վիճակն աւելի երկար տեւեց. հայ ժողովուրդը մնաց առանց կազմակերպութեան եւ իշխանութեան, եւ օտար պետութիւններն սկսեցին աւելի գործնական մասնակցութիւն բերել։ Այդ դրութենէն օգտւեցաւ Պարթեւ իշխան Ոնոնը — Հրանդ Դ.–ի որդին, որ եկաւ Հայաստան, իր կողմը գրաւեց հռովմէասէր կուսակցութիւնը եւ անոր վրայ կռթնած՝ թագաւոր հռչակւեցաւ եւ կրցաւ միայն մէկ տարի մնալ։ Այդ անորոշ դրութենէն հայերը որոշ չափով ազդւեցան այն ատեն, երբ Գերմանիկոս զօրավարը Տիբերիոս կայսեր կողմէն Հայաստան եկաւ եւ թագաւոր կարգեց Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորի որդի Զենոնը, Արտաշէս Գ. անունով, որ գահի վրայ մնաց 16 տարի ու կրցաւ խաղաղութիւն մտցնել ու քով–քովի բերել իրարու հակամարտ երկու կուսակցութիւնները։

Այդ ալ երկար չը տեւեց։ Արտաշէս Գ.–ի մահէն վերջ Պարթեւները նորէն երեւացին եւ, օգտւելով դրութենէն, Հայաստանի թագաւոր նշանակեցին Արտաւան թագաւորի որդին՝ Արշակ Ա. անունով։

Հռովմէացիներն անտարբեր չէին կրնար մնալ եւ տեսնել թէ ինչպէս Պարթեւները տիրապետած էին

Հայաստանին: Եթէ անոնք տարածութեամբ հեռի էին եւ հնարաւորութիւն չունէին անմիջապէս զինուորներ ուղարկել, բայց զօրութիւն ունէր դիւանագիտութիւնը—պալատական դաւեր եւ միջոցներ: Տիբերիոս կայսրը վրացւոց Փարսաման թագաւորին ուշադրութիւնը դարձրեց հայոց գահի վրայ: Ամբողջ 18 տարի (35–52, ք.ե.) վրացիների եւ պարթեւների մէջ արիւնահեղ ընդհարումներ տեղի ունեցան՝ Հայաստանին տիրանալու համար եւ ատկէ մեծապէս վնասուեցաւ հայ ժողովուրդը: Հայերու համակրութիւնը դեռ եւս պարթեւներու կողմն էր եւ չէին կրնար հանդուրժել վրացի Միհրդատ իշխանի թագաւորութեան ու այդ նպատակաւ ալ 42րդ թւին թեթեւ ապստամբեցան, ընդդիմացան Միհրդատի բռնակալութեան եւ միայն տեղի տւին այն ժամանակ, երբ Հռովմէական լէգէոններ երեւան եկան:

Երկրորդ գայրոյթը վրացիներու դէմ արտայայտուեցաւ այն ժամանակ, երբ վրաց թագաժառանգ Հռադամիզդը Հայաստան եկաւ, իր կողմը գրաւեց քանի մը հայ իշխաններ եւ խաբեբայութեամբ ու վայրագ կերպով սպանեց իր հօրեղբօրը՝ Միհրդատին, չխնայելով նրա կնոջ (իր քոյրը) եւ որդիներուն, որոնց բոլորին ալ սրէ անցուց: Այս ոճիրը իր դէմ լարեց հայ իշխաններին, որոնք յարմար առիթի կ՚սպասէին՝ ազատուելու վրացիական լուծէն:

Այսպիսով կէս դար շարունակ Հայաստանն հանդիսացաւ կռիւներու, ընդհարումներու մի կեդրոն՝ Հռովմէացիներու, Պարթեւներու եւ Վրացիներու միջեւ, որոնցմէ ամէն մէկը կը կամենար տէր մնալ հայոց աշխարհին: Այդ ատեն հայերն ալ, իրենց ներքին

երկպառակութիւններով, կուսակցական անհասկացողութիւններով պարարտ հող կը պատրաստէին՝ օտար միջամտութեան համար։ Այդ շրջանի մէջ, երբ օտար թագաւորներ նստած էին հայոց գահի վրայ, քանի մը անյաջող ապստամբական փորձեր եղան, որոնք չկարողացան որեւէ իրական արդիւնք հասցնել, որովհետեւ հայերը ներսէն անմիաբան *էին։*

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՇՐՋԱՆ

Պատմութեան մէջ ընդունուած ճշմարտութիւն է որ ոեւէ բռնութիւն կը ծնի ազատական մտածողութիւն եւ ազատագրական շարժում։ Օտար տիրապետութեան շրջանի մէջ, երբ Հռովմէացիները, Պարթեւները եւ Վրացիները փոխադարձ ընդհարումներով Հայաստանը աւերակի կը վերածէին, հայերն զգաստացան եւ պատրաստ դրութեան մէջ կ'սպասէին՝ թօթափելու օտար լուծը։

Հայաստանի այդ խառնակ դրութեան ժամանակ Պարթեւները կ'ուժեղանային եւ Վաղարշակ Ա. ռազմագէտ եւ ճարպիկ թագաւորը մտադրութիւն ունէր վռնտել Հայաստանէն Հռադամիզդին եւ իր եղբայր Տրդատին թագաւոր նշանակել։ Այդպէս ալ կրցաւ ընել եւ իր ծրագիրը ժամանակաւորապէս իրագործել։ Խիստ ձմեռ մը, պաշարի պակասութեան պատճառաւ, Վաղարշակն ստիպուած կ'ըլլար իր զօրքերն ետ քաշել հայոց երկրէն եւ ամէն ինչ թողուլ Վրացի

Հռադամիզդի վայրագութեան։ Հռադամիզդը կատղած՝ ներս կը մտնէ Հայաստան՝ պատժելու համար իր դէմ ապստամբութեան դրօշ բարձրացրած հայերուն, բայց այս անգամ հնազանդ եւ խոնարհ հայերուն տեղ՝ կազմակերպուած եւ դիմադրող ուժ կը գտնէ։ Հայերը կը պաշարեն Հռադամիզդի պալատը եւ կ՚որոշեն ազատել այդ բռնապետէն։ Վրացի Թագաւորը իր յղի կինը փրկելու համար, փախուստի կը դիմէ եւ այդ մասին Հռովմէացի պատմաբան Տակիտոսը հետեւեալը կը պատմէ իր «Տարեգրութիւններու» 12-րդ մասի 50 եւ 51-րդ էջերուն մէջ, որ կը տանք քաղուածաբար Ն. Դօլինսի եւ Ա. Խաչի «Պատմութիւն Հին Հայոց» գրքէն։

«Զինւած հայերը վարժւել էին հնազանդութեան, սակայն՝ չէին ուզում Հռադամիզդին, ուստի պաշարում են նրա պալատը։ Հռադամիզդը վճռում է իր եւ իր յղի կնոջ կեանքը փրկել յոյս դնելով իր ձիու արագավազութեան վրայ։ Դժբախտ Զենոբիան՝ չկարողանալով մնալ թամբի վրայ՝ խնդրում է իր ամուսնուց կամ իրան ազատել կամ սպանել թշնամու ձեռքը չընկնելու համար. փախստական թագաւորը գրկում է իր կնոջ, մխիթարում, բայց՝ կինը յայտնում է, որ այլեւս ոչ մի կերպ չի կարող շարունակել ճանապարհը։ Հռադամիզդը քաշում է սուրը, խփում իր կնոջ եւ մեռած կարծելով քարշ է տալիս ձիուց վար եւ գետը ձգում, որպէսզի հայերը չգտնեն նրան։ Զենոբիան մահից ազատւում է, ջրի ալիքները նրան յետ են ձգում ափ, հովիւները պատահում են, տեսնում, որ նա դեռ շնչում է, ճանաչում են նրան, փաթաթում վէրքերը եւ տանում Ար-

տաչատ, ուր Տրդատը նրան ընդունում է այն բոլոր յարգանքներով, որ վայել է մի Թագուհու, իւր ամբողջ կեանքում Տրդատը այսպէս է վարւում Նրա հետ»:

Այդ բոլոր դէպքերէն վերջ Հռովմը, որ չատ հետաքրքրւած էր Արեւելքի խնդիրներով, չէր կրնար տանել իր պրոտէժէ'ի —Թեկնածու —Հռադամիզդի անպատւութիւնը: 17 տարեկան պատանի Ներոնը, որ դահ բարձրացած էր (Ք. Ց. 51 Թւին) եւ տիրապետական ձգտումներ ունէր իր մէջ, հրամայած էր լէդէոններ պատրաստել եւ ուղարկել Հայաստան՝ Դոմիտիոս Կորբուղոնի հրամանատարութեամբ: Պարթեւներու հետ երկար բանակցութիւններ վարելով եւ անյաջողութեան հանդիպելով, Կորբուղոնը Եփրատը կ'անցնի եւ կը մտնէ Հայաստան:

Տրդատ Թագաւորը, Պարթեւաց Վաղարշակ Ա.ի եղբայրը, պարապ չէր մնար եւ կը կազմակերպէր հայ զինւորներուն, դրսի Թշնամու դէմ պատերազմելու համար: Տրդատը զգաց որ միայն Հայոց եւ Պարթեւաց զինւորները բաւական չեն Հռովմէական կանոնաւոր լէգէոններու դէմ ճակատամարտի կռւելու եւ, ապա ուրեմն, երկիրը պաշտպանելու համար դիմեց պարտիզանական կռիւներու: Բաժնելով իր զինւորները որոշ խմբերու, նա յարձակում կը գործէր Հռովմին հաւատարիմ մնացած քաղաքներուն վրայ, կ'աւրէր, կը կործանէր հիմնայատակ եւ այսպիսով սարսափ կը տարածէր չորս կողմը: Այդքանը բաւական չէր. նա մասնակի Թակարդներ կը սարքէր Հռովմէական զօրամասերու համար, յանկարծակի յար ձակումներ կ'ունենար եւ կը ջանար պաչարի ճամբա-

ները կտրելով՝ նեղը ձգել Հռովմէական բանակը։

Կորբուղոնն անփորձ զինուորականներէն չէր եւ այդ պատճառով ալ իր զօրքերը քանի մը մասի բաժնելով՝ հետապնդեց Տրդատին, ճանապարհին աւերելով բոլոր ապստամբ քաղաքները եւ Տրդատի հաւատարիմ մնացած ժողովուրդը մորթոտելով։ Այդ ատենն էր որ Վրացի Փարսամ Թագաւորն ալ, օգտըւելով առիթէն, կամեցաւ իր որդու Հռադամիզդի վրէժը լուծել հայերէն եւ անցած իր լեռնականներու գլուխը՝ օգնութեան հասաւ իր դաշնակից Հռովմէացիներուն։

Հայերն հանգիստ չէին մնար։ Անոնք ալ զանազան շրջաններու մէջ ապստամբական շարժումներ կը պատրաստէին եւ իբր արդիւնք այդ ցնցումներու, արեւելեան Տաւրոսի մէջ, երբ Կորբուղոն հոն կ'ըլլայ, դաւադրութեամբ կը կամենան սպանել Հռովմէացի նշանաւոր զօրավարին, բայց անյաջող։ Տիգրանակերտի մէջ ալ, երբ քաղաքը շրջապատուած էր թշնամիներով, Թագաւորական դղեակի մէջ բուռ մը հայ երիտասարդներ, դիմադրութեան վեհ գաղափարով տարուած, կը վճռեն դիմադրել։ Զնայած քաղաքի ամբողջ բնակչութիւնն արդէն անձնատուր եղած էր, այդ բուռ մը քաջերը կարող կ'ըլլան կռուել եւ պատուով մեռնիլ։

Պարթեւները եւ Հայերը պարապ նստած չէին։ Անոնք մեծ պատրաստութեան մէջ էին՝ թշնամուն դիմադրելու *համար։ Եւ այդ վերջին ծրագիրը կը*

յաջողի։ Հռովմէացի Պետոս զօրավարն Հայաստան կուգայ — անփորձ եւ անկարող մէկը եւ այդ պատեհութենէն օգտուելով՝ Վաղարշակը յաղթանակներ կը տանէ, կը ջախջախէ Պետոսի զօրականներն ու նահանջի կը մատնէ։Այդ կռիւներու արդիւնքն այն կ'ըլլայ, որ Պարթեւներու եւ Հռովմէացւոց մէջ հաշտութեան եզր կը գտնուի, Հայաստանը կը ճանչնայ Ներոնի վեհապետութիւնն ու Տրդատ իր թագն առնելով Հռովմի մէջ՝ կայսրէն, կը վերադառնայ երկիր։

Երկար տեւող այդ կռիւները, ընդհարումները, դաւադրութիւններն ու ապստամբութիւնները կը վերջանան կատարեալ յաջողութեամբ եւ առոր հետեւանքը կ'ըլլայ որ Տրդատ Հռովմ կ'երթայ, ուր փառաւոր ընդունելութիւն կը տրուի իրեն։ Տրդատի եւ իրեն ուղեկցող բոլոր կառքերու ճանապարհածախսը կայսերական գանձարանը կը վճարէ, ըստ Եւդրոպի։ Օրական երկու միլիոն դրախմա ծախս կ'ըլլայ, 9 ամիս կը տեւէ ամբողջ ճամբորդութիւնը եւ ամբողջ գումարն կը հասնի 54 միլիոն ֆրանկի—մօտ 11 միլիոն տօլար։ Ներոնը, ի պատիւ Տրդատի, կրկէսի մէջ ըմբիշամարտ կը կազմակերպէ, ճոխ եւ փարթամ ճաշեր կուտայ եւ չորս կողմը ոսկիներ կը տեղայ։ Թագադրութեան օրը հսկայական բազմութիւն հաւաքուած էր։ Սենատն, ի պատիւ հայ թագաւորի, զւարճութիւններ կը կազմակերպէ եւ բոլոր ներկաներն ալ ոսկեզօծ զարդարանքներով զարդարուած կ'ըլլան, այնպէս որ այդ տօնը կը կոչուի ոսկէօր։

Այդ փառայեղ ընդունելութիւններէն վերջ Տրդատը կը վերադառնայ Հայաստան, ուր եւ 47 տարի կը թագաւորէ առանց ներքին խառնակութիւններու եւ

առանց հակառակորդի ։

Իր թագաւորութեան շրջանում, անգամ մը մի-այն ստիպւած կ՚ըլլայ ինքնապաշտպանութեան դի-մել՝ Ալաններու դէմ կռւելով ։

Այդ վայրենի ցեղը, որ ըստ Յովսէփ պատմիչի, Տօնի գետաբերանի շրջանի մէջ տեղաւորւած էր եւ անկէ կուգար, սկզբնական ասպատակութիւնները կատարեց Մարաստանի մէջ եւ ապա անցաւ Հայաս-տան ։ Անոնք առանց արգելքի հանդիպելու կը կողոպ-տեն երկիրը, կը թալանեն ժողովուրդը եւ կը յա-փըշտակեն անասունները ։

Տրդատ պէտքը զգաց դիմադրաւելու եւ պաշտ-պանելու հայ ժողովուրդը ։ Այդ կռւի մէջ, ըստ պատ մագիրներու, յայտնի չէ թէ ո՞ր կողմը կը յաղթա-նակէ, բայց կ՚երեւայ որ Ալանները կը նահանջեն ։

Այս բոլորէն վերջ, երբ Տրդատը կը մեռնի, Հա-յաստանը նորէն կ՚ապրի անորոշութեան շրջան ։ Ին-քըն անկազմակերպ, անմիաբան եւ բաժանւած դը-րութեան մէջ, միշտ կը ջանար աւելի հզօրներուն կողմն անցնիլ եւ երկու ճակատի վրայ ալ — Հռով-մէական եւ Պարթեւական քաղաքականութիւն—խա-ղալ ։ Այդ երկու պետութիւններն իրար դէմ կը կըռ-ւին եւ, գլխաւորապէս, Հայաստանի մէջ ու միշտ ալ կը ջանան այդ կարեւորագոյն ռազմական եւ աշ-խարհագրական դիրքն իրենց ազդեցութեան տակ պահել ։ Բազմաթիւ կռիւներու առեն հայերը չէ-զոք, կրաւորական դիրքի մէջ կը մնան եւ ոչ մի տեղեկութիւն կայ որ անոնք ապստամբած ըլլան ։

Հայ ժողովուրդն իր խառնակ վիճակի օրերը կ՚ապրէր, կը մնար առանց սեփական կառավարու-

թեան եւ հնարաւորութիւն չունէր միանալու, կազմակերպուելու, մինչեւ որ նոր եւ ուժեղ գաղափարական հոսանք մը կուգայ եւ նոր շարժում առաջ կը բերէ: Այդ շարժումը Քրիստոնէութիւնն էր:

Այսպէս, ուրեմն, նախաքրիստոնէական շրջանի ապստամբական շարժումները ընդհանուր գծերով եւ ամփոփ ներկայացնելով, մենք կը ջանանք յետագայ շրջանի քաղաքական անցքերն աւելի մանրամասնութեամբ տալ եւ ապստամբական դէպքերն աւելի լայնօրէն նկարագրել:

Հայոց պատմութեան մէջ Քրիստոնէութեան շրջանը՝ քաղաքական տեսակէտէ, շատ հետաքրքրական է ուսումնասիրութեան ենթարկել: Քրիստոնէութիւնը գաղափարական մեծ հոսանք մ՚էր եւ իր հետ կը բերէր աւելի կատարելագործուած հասկացողութիւններ, մարդկային հասարակական ըմբռնումներու մէջ կը մտցնէր նոր եւ հիմնական փոփոխութիւններ, եղբայրասիրութիւն, եւ փոխադարձ յարգանք եւ գերագոյն նպատակ: Դա նախ եւ առաջ մի պայքար էր հնի դէմ, որբազան կռիւ էր հեթանոսութեան դէմ եւ բնական է որ այդ խոշոր ըմբռնումների ընդհարումների ատեն տեղի պիտի ունենային սպանութիւններ եւ կոտորածներ: Քրիստոնէութիւնը որ յենուած էր սիրոյ վրայ եւ նպատակ ունէր մարդկային համախմբումներու մէջ ներդաշնակութիւն մտցնել, իր տիրապետութիւնն սկսեց արիւնով, հակառակ, գուցէ, իր մեծ առաքեալի գաղափարներուն:

Ներքին կեանքի մէջ արիւնահեղութիւններու պատճառ դառնալէն զկնի, եղաւ նաեւ պատճառ ար-

*տաքին պատերազմներու, կոտորածներու եւ հալա-
ծանքներու:*

*Այդ վեհ գաղափարն իրագործելու համար մենք
պիտի տեսնենք որ բազմաթիւ նշանաւոր դէմքեր զոհ
գնացեր են, ենթարկուել չարչարանքներու եւ այդ բո-
լորը դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր:*

*Այս նպատակին հասնելու համար տեղի ունեցած
են շատ մը ձերբակալութիւններ, սպանութիւններ,
դաւեր, ապստամբութիւններ, ինքնապաշտպանու-
թիւններ, որոնք անհրաժեշտ ստորոգելիներ են որ-
եւէ գաղափար իրագործելու համար: Այդպէս է կը-
րօնական գաղափարի, ինչպէս նաեւ քաղաքական նը-
պատակի իրագործման առեն:*

*Եւ բոլոր անոնք, որոնք վերջին քանի մը տաս-
նեակ տարիներու ընթացքին մեղադրած են Հայ Յե-
ղափոխականները, անոնց արծարծած քաղաքական
նպատակները եւ իրենց «հեղինակաւոր դատավճի-
ռը» տուած են թէ՝* Յեղափոխութիւնն էր որ հայկա-
կան կոտորածներու պատճառ եղաւ, *թող բարի ըլ-
լան հետեւելու պատմութեան, որի մէջ մանրամաս-
նօրէն պիտի ներկայացնեմ թէ* 15 *դարու ընթաց-
քին՝ Հայ ժողովուրդը յանուն քրիստոնէութեան ինչ-
պիսի հալածանքներու, սպանութիւններու եւ կոտո-
րածներու ենթարկուած է: Ես պէտք է ցոյց տամ թէ
քրիստոնէութիւնը հայ ժողովուրդէն ո՞րքան արիւն
առած է եւ ի՛նչպիսի զոհաբերութիւններ եղած են
անոր համար:*

Եւ այլ կերպ չէր կրնար ըլլալ: *Այդ իրերու բը-
նական ընթացքն է եւ ոչ մի գաղափարական շարժում
չի՛ կրնար խուսափիլ անկէ:*

Քրիստոնէութիւնը առաջ բերաւ մեծ յեղափոխութիւն մը՝ ընդդէմ հեթանոսական կրօնի եւ անոր անուան համար եղած շարժումները, որոնք քրիստոնէութիւնն ապահովելու միտքն ունէին, ապստամբական բնոյթ կը կրեն։

Դատողութիւններով չերկարացնենք։ Անցնինք փաստերու արձանագրութեան։

Մեր աւանդական պատմութեան համաձայն, քըրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան չարչարանքով եւ սպանութեամբ կ'ըլլայ։

Առաջին ԱՊՍՏԱՄԲԸ, կրօնական հողի վրայ, ինքը Գրիգոր Լուսաւորիչն էր։ Երբ Տրդատ Հայոց Թագաւորը Հռովմէն կը վերադառնայ եւ կը կամենայ Ոսկեմայր Անահիտի տաճարին մէջ պաշտամունք կատարել տալ, կը հրաւիրէ նաեւ Անակ Պարթեւի որդի Գրիգորին, որ քրիստոնէական եւ հելլենական կըրթութիւն առած էր։ Գրիգոր կը մերժէ ներկայ գըտնըւիլ պաշտամունքին, պատճառաբանելով որ ինք հեթանոսական կրօնին չի հաւատար, որովհետեւ ըմբռնած է քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը։ Նա, միայնակ եւ անզօր, կը ցցւի ամենակարող եւ հզօր Թագաւորի դէմ ու իբր ապստամբ ու անհնազանդ, կենթարկւի ծանր պատժի ու կը նետւի խոր վիրապը։

Այս բաւական չէ։ Տրդատ Թագաւորը, Հռովմի Դիոկղետիանոս կայսեր նամակի հիման վրայ, Վաղարշապատի մօտ, ձերբակալել կուտայ Հռիփսիմէ կոյսն իր ընկերուհիներով։ Երբ Հայոց Թագաւորը կը կամենայ ամուսնանալ Հռիփսիմէի հետ, վերջինը կը մերժէ պատճառաբանելով որ «ինք քրիստոնէու-

թիւն ընդունած է եւ կռապաշտի մը հետ չի կրնար ամուսնանալ։

Այդ ժամանակ Տրդատ կը հրամայէ սպանել այդ կոյսերուն, որոնք համարձակութիւնը կ'ունենան Թագաւորի մը առաջարկը մերժելու։ Եւ գաղափարական պայքարի հողի վրայ առաջին նախատակները *կ'ունենանք, որոնց յիշատակը մինչեւ այսօր ալ կը տօնենք։*

Քրմական դասակարգն ալ պարապ նստած չէր։ Նա ամէն պատրաստութիւններ տեսաւ, Տրդատի եւ պալատական շրջանակներու քրիստոնէական կրօնքն ընդունելէ վերջ, իր իրաւունքները պաշտպանելու եւ նոր հաւատքի դէմ կռիւ մղելու։ Ապարդիւն փորձեր։ Բոլոր մեհեանները կործանուեցան, ըմբոստութիւնները ցսպուեցան եւ քրիստոնէութիւնն յաղթականօրէն արեան ճանապարհով, *մուտք գործեց Հայաստան։*

Այդ բաւական չէր։ Հայ կրօնականներէն ոմանք, քրիստոնէութիւնը տարածելու համար, ելան Հայաստանէն եւ անցան հարեւան երկիրները. Ատոնցմէ ամենէն զօրաւորը, իր կեանքը գաղափարի տարածման համար զոհողը, հեթանոսութեան դէմ ուժգին պայքար, կռիւ մղողը Գրիգոր Լուսաւորիչի Թոռ Գրիգորն էր, որ անցաւ Հոնաց երկիրը՝ քարոզելու նպատակաւ։

Նա մէկն էր այս գաղափարական տիպերէն, որ իր անձնականը մոռցած, իր կեանքը վտանգի ենթարկած՝ նուիրուած էր իր սիրած գաղափարին։ Փաւստոս Բիւզանդացի պատմագիրն այսպէս կը բնորոշէ Գրիգորին.—

«Քարոզ ճշմարտութեան հաւատոյն Քրիստոսի լինէր նա, եւ առաջի իսկ ամենեցուն էր սքանչելի եւ զարմանալի. խստադոյն եւ դժուարադոյն անհամարք ծանրաքեռն վարուցն կրթութիւնք խստամբերութեանն, պահօք եւ սրբութեամբ, տքնական հսկամբ անձանձրոյթ աղօթիցն ջերմութեան առ տէր Աստուած կանխելոյ վասն ամենայն մարդոց»։

Նա ոչ միայն այդպիսի հաւատացող էր եւ իր պաշտած գաղափարները իրագործող, այլ եւ մէկն էր որ՝

«Իբրեւ զպատերազմասէր նահատակ միշտ զանձն ի կրթութիւն եւ ի պատրաստութիւն ունէր ամենայն փորձութեանց եւ վշտաց, առ ի ծով պատասխանի ամենայն համարձակութեամբ վասն ճշմարտութեան հաւատոցն մարտնչել որ վասն Քրիստոսի»։

Եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ։ Այդ գաղափարական պրոպականդիստը, որ ամէն փորձութեան պատրաստ էր, Մազքթաց Թագաւորի եւ իր բազմաթիւ զօրքերու առաջ կը բացատրէ քրիստոնէութեան գաղափարը, կը յայտարարէ թէ Աստուծուն ատելի է «աւազակութիւն եւ յափշտակութիւն, սպանութիւն, ագահութիւն, այլազրկութիւն, զայլոցկերութիւն, ցանկութիւն այլոց ստացուածոց»։ Եւ ի պատասխան այդ պարզ հասկնալի եւ մարդասէր գաղափարներու, հոն հաւաքուած խուժանը կը տրամաբանէ թէ—

« Զի ոչ յափշտակեսցուք, զի ոչ աւարեսցուք, զի ոչ առցուք զայլոյ, ի՞ւ կեցցուք այսչափ անչափ զօրաց բազմութիւնք»։

Եւ վճռեցին լաւ մը պատժել այդ գաղափարա-
պաշտ առաքեալին ու Թագաւորի հրամանով—

«Կալան ձի մը ամեհի, կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս զագւոյ ձիոյն, եւ արձակեցին ընդ ծովեզր դաշտին հիւսիսական ծովու մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին Վատնեայ: Եւ այսպէս սպանին զառաքինի քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրիգորիս»:

Այս դէպքերն ալ բաւական են ցոյց տալու Թէ քըրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան նոր գաղափարի ապստամբութիւնն հին դէմ՝ սկսել է բռնարկութեամբ, նահատակութեամբ, սպանութիւններով եւ հալածանքով:

Քրիստոնէական վարդապետութեան մուտքն Հայաստան, ինչպէս տեսանք, խաղաղ միջոցներով չեղաւ եւ նոյնիսկ այդ հողի վրայ ալ ծագեցաւ առաջին պատերազմը, 311 Թւին, 13 տարի վերջ՝ քըրիստոնէութիւնն ընդունելէն:

Հռոմի գահին վրայ, այդ ատեն, բազմած էր Մաքսիմեանոս Դայա կայսրը, որ հեԹանոսական կըրօնքին ջերմ երկրպագու էր եւ քրիստոնէութեան ալ կատաղի հակառակորդ: Նա կամեցաւ Հայաստանէն ալ հալածել այդ նոր կրօնքը, բայց հանդիպեցաւ ուժգին դիմադրութեան: Հայերը, որ նոր ընդունած էին եւ կարճ ժամանակւայ մէջ ալ իւրացուցած այդ վարդապետութիւնը, ըմբոստացան եւ միացեալ ուժերով կրցան դիմադրել կայսեր զօրքերուն եւ յաղԹական ելնել: Այս պատերազմի մասին Եւսեբիոս պատմիչը, իր եկեղեցական պատմութեան Թ. գլ. Ը-ի մէջ միայն հետեւեալը կը յիշատակէ—

«Գրգռեցաւ պատերազմ ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց, որ ի սկզբանէ բարեկամք եւ նիզակակիցք էին Հռովմէական ժողովրդեան։ Եւ զի նոքին եւս քրիստոնեայք էին եւ ջերմագոյնի բարեպաշտութեան որ առ աստուածութիւնն՝ ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ ածել զնոսա ի պաշտօն կռոց եւ դիւաց, եւ յայն սակս զբարեկամսն յատելիս, զդաշնաւորսն ի թշնամիս դարձոյց... այլ ինքն ի պատերազմէ անդ հանդերձ զօրու իւրով գունակ նեղեալ վտանգեցաւ չարաչար»։

Քրիստոնէութեան ընդունելութեամբ երկիրը չխաղաղեցաւ, այլ աւելի խառնակ վիճակի մէջ մըտաւ։ Մի փոքրիկ քրիստոնեայ պետութիւն, որ միայն քանի մը տասնեակ տարիներու պատմութիւն ունի՝ նոր կրօնքն ընդունելէն վերջ, գտնուեցաւ արտաքին եւ ներքին ճնշումներու տակ։ Դայա կայսեր այդ հակաքրիստոնէական պատերազմէն վերջ, որ տեղի ունեցաւ Տրդատ Թագաւորի օրով, երկրի ներսը, քուրմերու կողմէն կազմակերպուած, ապստամբական շարժումներ տեղի ունեցան։

Նոր կրօնքի դէմ էին հեթանոսական շրջանի կըրօնական պաշտօնեաներու քուրմերը, ժողովրդի մի մասը եւ գլխաւորապէս պալատական շրջանի կանայք։ Այդ ամբողջ շարժման հոգին էր Հայոց մեծ տիկինը, Թագուհին, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի «ունէին եւ սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ Թագաւորէն՝ զայն գործել. վասն զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկութեան»։

Այս մեծ ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ Աշտիշատի մէջ, երբ Վրթանէս կաթողիկոսը պատարագ կը մատուցանէր եկեղեցւոյ մէջ։ Հազարաւորներէ բաղկացեալ ամբոխը մտադրութիւն ունէր սպաննելու Վրթանէս քահանայապետը եւ այդպիսով մեծ հարուած մը տալ քրիստոնէութեան։ Անոնք իրենց նպատակին չեն հասնիր։ Ապստամբութիւնը կը զսպուի։ Ըստ Փաւստոսի, այդ շարժումը կը վերջանայ Աստուծոյ պատիժով, երբ ապստամբեալներու ձեռքերն աներեւոյթ ուժի մը կողմէն կը կապուին եւ զգալով իրենց սխալը... խելքի կուգան ու միասին քրիստոնէութեան գիրկը կը նետուին։ Հաւանական է որ այդ ապստամբութիւնն անարիւն չի անցել եւ զսպըւել է զօրքերու միջոցաւ։

Այս ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենայ Խոսրով Գ. Կոտակ Թագաւորի օրով։

Այդ առենները տեղի ունեցաւ եւ այլ պատերազմ մը, նորէն քրիստոնէութիւնն իբրեւ պատրւակ բռնելով։

Պարսկական քաղաքականութիւնը, որ միշտ եղած էր իր հովանաւորութեան տակ առնել Հայաստանը եւ Թոյլ չտալ որ ո եւ է կերպով եւրոպական տիրապետութիւններէն Հռովմն ու Յունաստանը միջամտեն եւ կամ, իրենց ազդեցութիւնը տարածեն, անոնք այս անգամ նոր պատճառաբանութիւն մ'ալ կը բերեն — Քրիստոնէութիւնը — Հայաստանին տիրելու համար։ Շատ անգամ իրենք ուղղակիօրէն պատերազմ չէին յայտարարեր, այլ զանազան դաւերով կը գրգռէին հարեւան ցեղերը յարձակում գործելու հայերու վրայ։

Մազքթաց Պատերազմ.— *Այս ցեղին մէջ պրոպականտ ընելու մտօք էր որ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռը— Գրիգորիս, եկած էր եւ նահատակւած։ Մազքութները Շապուհ Բ.ի երդումով, այդ դէպքը պատճառ կը բռնեն թէ «Այս խորհուրդ հայոց թագաւորին է. զսա յղել առ մեզ, զի այսու ուսուցմամբ խափանեսցի զմեր արշաւանս ասպատակութեան հնի յաշխարհէն իւրմէ, այլ եկայք զսա պակասեսցուք ի միջոյ, եւ մենք ի յայս արշաւեսցուք, աւարաւ զմեր աշխարհս լցցուք։» (Փաւստոս, Դպր. Գ. գլ. Զ.)։ Եւ արշաւանքը կ՚սկսի։ Ըստ Փաւստոսի—*

> *«Զգոյր թիւ բազմութեան հեծելազօր գընդացն, եւ ոչ համար չերտաւոր հետեւակ զօրուն. զի եւ ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թըւել ոչ կարէին։ Բայց ուր լինէր հանդէս, ի նշանաւոր տեղիս գնդի, դրօշու դրօշու, վաշտուց վաշտուց, յերեւելի յերեւելի տեղեաց՝ մէն մի բրոնաքար առ այր հրամայէին, զի բերցին ընկեսցին՝ չեղջ կուտել»։*

Այնքան շատ էր այդ արշաւող զօրաբանակի թիւը, որ թշնամին ինքն ալ համրել չէր կրնար եւ ըստիպւած էր հրամայել որ ամէն մէկ զինւոր քար մը նետէ, որպէսզի կուտակւած թումբերէն կարողանան եզրակացնել զօրքի քանակը։

Արիւնալից կռիւներ տեղի կ՚ունենան։ Քրիստոնէութեան նոր գաղափարի պատճառաւ եւ անոր սիրոյն հայ ժողովուրդը կը տոկայ եւ այն ատեն, երբ թշնամիները «ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առ հասարակ աւերեցին, սփռեցան տարածեցան զաշհմանսն, լի եւ

լի ծաւալեցան... մինչեւ ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական» եւ հասան մինչեւ Արարատեան դաշտը, շրջապատելով Վաղարշապատ քաղաքը:

Հայերն ալ պարապ նստած չէին: Անոնք ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ կը տեսնէին եւ կ'սպասէին Վաչէ սպարապետին, որ Յունաստան գացած էր քաղաքական առաքելութեամբ.—

«Ապա եկն եհաս Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց Մեծաց: Ապա ժողովեաց նա ամենայն քաջս նախարարացն, եւ գունդ կազմէր բազում յոյժ ...եւ հասանէր արկանէր ի վերայ բանակին... եւ առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենեսեան, եւ ոչ միոջ ապրեցուցանէր, եւ դարձուցանէր զբազմութիւն գերեացն... հասանէին, հարկանէին, սատակէին զօրսն Ալանացն, Մազքթացն, եւ Հոնացն եւ զայլոց ազգացն, եւ լնուին զդաշտըն ասապարացն առ հասարակ դիակամբ մեռելոց. մինչ զի իբրեւ զգետ յարուցեալ երթայր արիւնն անհնարին, եւ ոչ լինէր թիւ զօրացն մեռելոց»:

Այս պատերազմը, որ վերջացել է հայերու փառաւոր յաղթութեամբ ,այնքան կատաղի եւ արիւնալից եղած է, որ հրաման տրուած է «զուգազ հանել յաշխարհէ, եւ անդէն ծածկել քարակարկառ վիմօք, զի մի' ի չարաւոյ հոտոյն մեռելոտի ոսկերացն երկիրն պղծեսցի»: Նորէն բազմաթիւ դիակներ եւ յորդահոս արեան գետեր՝ քրիստոնէութեան նոր գաղափարը պաշտպանելու համար: Եւ այդ պատմական մի անհրաժեշտութիւն էր:

Պատերազմ Պարսից Դէմ.— Պարսկաստանը պարապ նստած չէր, Քրիստոնէութեան մուտքն Հայաստան, մանաւանդ Հռովմէացիները քրիստոնէական կրօնն ընդունելէ վերջ, երբ այդ երկու երկիրները մէջ քաղաքական ու կրօնական սերտ յարաբերութիւն կը տիրէր, աւրեց Շապուհի ծրագիրները եւ նա ամէն յարմար առիթ կը փնտռէր հայերուն պատժելու եւ Հայաստանն իր ազդեցութեան տակ առնելու:

Այդ եւ յետագայ պատերազմներու ընթացքին նոր կրօնը խոշոր եւ առաջնակարգ դեր խաղցաւ եւ ատոր իբր ապացոյց այն որ Վրթանէս կաթողիկոսը, պարսից եւ հայոց պատերազմէն վերջ հետեւեալ յատկանշական քարոզը խօսած է եւ յետոյ յայտարարած որ բոլոր անոնք, որոնք պատերազմի մէջ կ'իյնան, սուրբերու դասը կը կարգւին եւ տարուէ տարի անոնց յիշատակը կը կատարուի: Ահա այդ քարոզը, որ քաղուածաբար առաջ կը բերենք Փաւստոսէն—

«Մխիթարեցարո՛ւք ի Քրիստոս. վասն զի մանաւանդ որք մեռանն, նոքա յաղագս աշխարհի եւ եկեղեցեաց եւ աստուածադիր օրինացն տուչութեան, զի մի՛ գերեալ քանդեսցի աշխարհս, եւ սուրբ եկեղեցիքն անօրինեսցին, եւ կամ մարտիրոսք անարգեսցին, եւ կամ սուրբ ըսպասքն ի ձեռս պղծոցն եւ անօրինացն անկցին, եւ սուրբ ուխտն այլայլեսցի, եւ որդիք մկրտութեան գերութեամբ անկցին ի պէսպէս պղծութիւնս անօրէնութեան կարգաց պաշտամանց...

Արդ մի՛ լացուք զնոսա, այլ պատուեսցուք

ընդ ճշմարտութեանն, առ նահատակսն դիցուք ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, զի ամենայն ոք զսոցա յիշատակ քաջութեան իբրեւ Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարեսցէ … Եդ կանոն յիշել զսոսա առ սուրբ սեղանըն Աստուծոյ ի ժամ պատարագին, յորժամ ջանուանս սրբոցն կարդեցին, եւ ապա զկնի նոցա զնոցայն…»

Այսպիսով այդ պատերազմները կրօնական բընոյթ ալ ունէին եւ կամ հոգեւորականներն ամէն կերպ կը ջանային այդ միջոցաւ ժողովուրդի մէջ վառ պահել պատերազմասէր տրամադրութիւնը։

Այն ատենները երբ Խոսրով զբաղուած էր երկրի ներքին վերաշինութեամբ, պարսիկներն ահագին քանակութեամբ զօրք կեդրոնացրին Հէր եւ Զարեւանդ գաւառներու ուղղութեամբ եւ սկսան ասպատակել ու աւրել հայոց երկիրը։

Այդ արշաւանքին դէմ դնելու համար Խոսրով հայոց թագաւորը հրամանատար կարգեց Բզնունեաց Դատաբայ նահապետին, որ փոխանակ իր հայրենի երկիրը պաշտպանելու, դաւաճանօրէն անցաւ պարսից կողմն ու կոտորել տուաւ իր զօրաբանակը։ Նա միաժամանակ մտադրութիւն ունէր մատնել նաեւ հայոց թագաւորը, բայց ապարդիւն։ Հայերն ուժգընօրէն կը դիմադրէին եւ, կ՚երեւի, յատուկ ոգեւորութեամբ բոլորն ալ զէնքի վազած էին, որովհետեւ հայ զօրքերու թիւն անկարելի էր համրել, «զի էին իբրեւ զաստեղս երկնից եւ իբրեւ զաւազ առ ափն ծովու» բազմութիւն։ Դաւաճան Դատաբէին ալ կը ձերբակալեն եւ «քարկոծ առնէին զնա, (առաջի մե–

ծի Թագաւորին Խոսրովու) քարամք իբրեւ զայր, որ աշխարհի եւ գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ։»

Ազգային գոյավիճակի այդ յուսահատական դրութեան առեն մի այլ իշխան — Աղձնեաց Բակուր իշխանը, կ'անցնի պարսիկ զօրքերու գլուխ եւ կ'արշաւէ Հայաստան՝ տապալելու, աւերելու եւ քանդելու իր իսկ երկիրը, հայրենիքը։ Այդ դաւաճանութիւնը տանել չէին կրնար հայերը եւ ահա բազմաթիւ այլ իշխաններ, Թագաւորի հրամանով, կը շըրջապատեն պարսիկներուն եւ փառաւոր յաղթանակ կը տանեն, չմոռնալով սպանել դաւաճան իշխանին՝ եղբայրներով եւ որդիներով միասին։

Այդ առեններն էր որ հայոց եպիսկոպոսապետ Վրթանէսը նամակ մը կը գրէ Հռովմ՝ Կոստանդիանոս կայսեր, խնդրելով որ օգնական ուժեր ուղարկէ Հայաստանի վրայ Տրդատի որդի Խոսրովը Թագաւորեցնելու եւ անօրէններու դէմ կռուելու։ Ահա այդ գրութիւնը — ըստ Մովսէս Խորենացիի—

«Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում Թագաւորին Տրդատայ. եւ մի' տացես զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ Թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զԽոսրով»։

Քաղաքական եւ կրօնական հողի վրայ պատերազմական վիճակ գոյութիւն ունէր հայոց եւ պարսից միջեւ։ Եթէ որոշ ժամանակի մը համար դադար կ'առնէին — այդ ալ «զինուած խաղաղութիւնն» էր որ կ'ըլլար եւ ամէն րոպէ պատրաստ էին յարձակելու եւ կամ պաշտպանուելու։

Կրօնքը խոր եւ անանցանելի խրամատ մը բացած էր այդ երկու ազգութիւններու միջեւ, որ տարւէ տարի աւելի կը լայննար եւ աւելի ընդհանուր բնոյթ կը կրէր։

Պարսիկները նոր պատրաստութեամբ նորէն յարձակեցան հայոց վրայ։ Հայ նախարարներն ի մի հաւաքուեցան՝ հայոց սպարապետ Վաչէի առաջնորդութեամբ։

Հայերը կը պարտուին։ Երկու կողմէն ալ մեծ կորուստներ կ'ունենան, երկիրը սուգի մէջ կ'իյնայ բայց չեն յուսահատիր, այլ կը շարունակեն պատրաստութիւնը իրենց նոր հաւատքը, նոր վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար։ Փաւստոս շատ տխուր գոյներով կը նկարագրէ այդ պատերազմը—

«Եւ լինէր անհնարին կոտորուած յերկոցունց կողմանցն, եւ բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոյն։ Անկանէր ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ. եւ լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին... Ապա ժողովէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս, մխիթարէր զամենեսեան եւ զինքնին Թագաւորն զԽոսրով, եւ զօրսն ամենայն, որք բազում անձկայրեաց տրտմութեամբք եւ արտասուակաթ ողբովք եւ ծանրաթախիծ հոգւով, մեծաւ կոծովք եւ անհնարին աշխատանօք պաշարեալ ըդգնացելոցն կարիս մնացելոցն համարեալ՝ սգային»։

Ամփոփենք։

Քրիստոնէութեան գաղափարի մուտքը Հայաստան՝ խաղաղութեամբ չեղաւ, այլ արեամբ։ Հայերն

իրենց նոր *հաւատքը, որ խոշոր ըմբոստութիւն էր* հնի *դէմ, որոշեցին պաշտպանել ո՛չ միայն մտքով, հոգով, այլ եւ իրենց կեանքով, պայքարելով արտաքին եւ ներքին խոչընդոտներու, դաւերու եւ յարձակումներու դէմ։*

Քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ պարսիկներու եւ այլ հեթանոսական ցեղերու զայրացման եւ յարձակման, որոնց ընթացքին բաւականաչափ զոհեր տուին հայերը, իսկ թշնամիներն ալ կողոպտեցին, աւերեցին, քանդեցին եւ տակնուվրայ ըրին Հայաստանը։

Տիրանի Թագաւորութեան Օրերը.— *Քրիստոնէութեան համար ներքին եւ արտաքին կռիւները դեռ չէին վերջացած։ Դրսեցիներու յարձակումն ու ներսեցիներու ըմբոստութիւնները շատ կը խանգարէին պետական հասարակական կեանքը։*

Տիրանի Թագաւորութեան սկզբնական օրերուն բաւական խաղաղութիւն տիրեց, մինչեւ որ Յուլիանոս կայսրը գահ բարձրացաւ։ Ըստ Խորենացու՝ Յուլիանոս ամբարիշտ էր եւ ուրացող մը։ «Նա ուրացաւ զԱստուած եւ պաշտեաց զկուռս, եւ յարոյց հալածանս եւ խռովութիւն ի վերայ եկեղեցւոյ, եւ բազմադիմի ջանար չիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեանս...»։ Նա պատերազմ յայտարարեց պարսից դէմ եւ Տիրանը, որ պարսից Շապուհ թագաւորին հետ լաւ էր, խառնեցաւ այդ ընդհարումին եւ Յուլիանոսի կողմը բռնեց։ Պարսիկներն յաղթեցան։ Յուլիանոսը գոհ էր Տիրանի աջակցութենէն եւ բարեկամանալով իր պատկերը տուեց՝ եկեղեցիներու արեւելեան կողմը կախելու համար—

> «Եւ Տիրան արձակէ յիւր աշխարհն, եւ տայ զիւր պատկերն նկարագրել ի տախտակս, յորում եւ զդիւաց ոմանց ընդ նմա. եւ հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարեւելից կուսէ... Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ ասեալ բերէ»։

Այդ ատենուայ կաթողիկոսական գահը գրաւողը Վրթանէս հայրապետի որդի Յուսիկը, կ'ընդդիմանայ Թագաւորի կամքի դէմ եւ՝

> «Յափշտակեալ... եհան ի ձեռաց արքայի (Յուլիանոսի պատկերք). եւ ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով զիւրեն խորամանկութիւն»։

Այդ մեծ անպատուութիւն էր Տիրան Թագաւորի համար, մանաւանդ որ նա արդէն բարկացած էր Յուսկան վրայ, որովհետեւ վերջինս միշտ կը նախատէր պալատականներուն, Թագաւորին ալ — եւ նա հրամայեց բրածեծ սպանել։ Այդպէս ալ եղաւ։ Եւ երբ այդ ոճիրի դէմ բողոքեց Գրիգորի աշակերտներէն ծերունի Դանիէլ քահանան հրամայեց անոր ալ խեղդամահ ընել։

Այդ երկու սպանութիւններն ալ շատ վատ տպաւորութիւն թողուցին թէ ժողովրդի եւ թէ հայ իշխաններու վրայ։ Վերջիններէն Ուշտունեաց Զօրայ նահապետը, որ հայոց հարաւային գնդի հրամանատար էր եւ Տիրանի հրամանով Յուլիանոսի զօրաբանակի հետ կը մնար, ապստամբեցաւ եւ դառնալով իր զինուորներուն, ըսաւ.—

> «Մի՛ վարեսցուք հրամանաւ այնորիք որ դայթակղութիւն արկանէ յերկրպագութիւն

Քրիստոսի, եւ սպանանէ զսուրբս նորա. եւ մի՛ ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ Թագաւորի»:

Տիրանի հրամանով Զօրայ նահապետի ամբողջ ունեցւածքը կը գրաւէի, ինքը Զօրան կը սպանուի եւ իր ամբողջ ընտանիքն ալ սուրէ կ'անցուի: Այդ ցեղէն միայն մէկ մանուկ կ'ազատուի:

Ներքին խռովութիւնները կ'սկսին: Քանի մը նախարարներ կը բողոքեն: Պալատական շրջաններում, Թագաւորին իբրեւ խորհրդատու, մարդ մը կար — Հայր Մարդ Պետ *անունով «այր մի անօրէն եւ այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զԹագաւորն Տիրան... ինքն էր այր ներքինի՝ չարասիրտ, չարախորհուրդ չարագործ»: Նրա չար խորհուրդները հիման վրայ էր որ Տիրանը կոտորել տուեց Ռշտունեաց եւ Արծրունեաց ցեղերը որ «մինչ անգամ եւ զէգսն կոտորեցին ազգացն»: Ամէն ցեղէ մէկ մէկ տղայ ազատուեցաւ — Տաճատ եւ Շաւասպ, որոնց անգամ Թագաւորը չէր ուզեր խնայել եւ հրամայեց «հանել փողոտել զմանկունսն»: Այդ անարդարութիւնը տեսնելով Մամիկոնեան ցեղէն երկու իշխաններ՝ Արտաւազդ եւ Վասակ, ընդդիմացան Թագաւորին. խլեցին մանուկները եւ սրերը պատեանէն հանելով որոշեցին պաշտպանել՝ զարնելով մօտեցողին: Այդ երկու որբերուն ալ Մամիկոնեանները իրենց տուն տարին եւ իրենք ալ այդ առթիւ առանձնացան ու պետական կեանքի քաշուեցան:*

Տիրանի Թագաւորութեան տարիները ներքին խռովութիւններու, ըմբոստացումներու, սպանութիւններու եւ դաւերու շրջան կը ներկայացնէ եւ այդ

չատ պատկերաւոր կը ներկայացնէ Փաւստոս—

«Բայց յայնմ յանմիտ Թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն Թշնամիք Թշնամեաց, եւ բարեկամք բարեկամաց եւ ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան Երկրին, եւ բիւր ազգի ազգի Թշնամութիւնս գործէին»:

Տիրանի Թագաւորութեան շրջանի հետ ծանօԹանալէն վերջ աւելորդ չէր ըլլար ծանօԹանալ փոքրիկ եւ յատկանշական դէպքի մը հետ, որով իբրեւ պարսից եւ հայոց միջեւ Թշնամութիւն կ'ընկնի, Տիրանը կը ձերբակալւի եւ կը կուրացւի:

Այդ դէպքը արձանագրած է միայն Փաւստոս Բիւզանդը — Տիրան արքան սենեկապետ մը ունէր — Փիսակ անունով, ազգաւ (ըսել կ'ուզէ ցեղով) սիւնի, «որ ոչինչ պակաս քան զդեւ էր մոլորութեամբ»... «որ կատաղականս եւ չնաբերան» էր, որ ինչ որ հայոց Թագաւորը կը խօսէր անոր միջոցաւ «վաղվաղակի յունկն զօրավարին պարսից հասանէին ի բերանոյ չորիկն չոգմոգն տիրանենգն եւ տիրադրուժն տիրասպանուն տիրամատնիչն Փիսակայ»...:

Մի խօսքով մատնիչ էր հայոց Թագաւորի սենեկապետ սիւնեցի Փիսակը, որ իբր բանագնաց կ'երԹայ Ատրպատականի տիրող պարսից իշխան Ծապուհ Վարազի մօտ եւ փոխանակ ջանալու բարեկամական կապեր հաստատելու, կը մատնէ Տիրան արքայի ձին որ «էր գունով ճարտուկ ճանճկէն. սա լի էր քաջութեամբ, անուանի եւ հոյակապ, մեծ եւ բարձր՝ երկայն քան զամենայն ձիս, եւ տեսանելով

քան զայրս գեղեցիկ, զանազան՝ որ յարմար նմա այլ ոչ գտանէր»:

Շապուհ Վարազը ձին կը խնդրէ: Տիրանը չի կամենար մերժել եւ իր ձիուն նման մի ուրիշը կ'ուղարկէ նոյն Փիսակի միջոցաւ, որ կ'երթայ եւ ամէն բան կ'ըսէ թէ խաբած են: Կը զայրանայ Պարսից իշխանը: Թշնամութիւն կ'ընկնի անոնց մէջ եւ մի անգամ ալ, խորամանկութեամբ ճաշի ատեն ձերբակալել կուտայ եւ Դալարիս գիւղի մէջ կը կուրացնէ:

Այս դէպքը յիշատակեցինք հայ մատնիչներէն մէկն ալ երեւան հանելու համար: Փաստ է սակայն, որ Տիրանը կը հրաւիրւի Շապուհ արքայի կողմէն— խորամանկութեամբ թէ «Եւ քում թագաւորութեանդ ոչ ինչ վնասեցուք, երդուեալ ի Միհր մեծ աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օգտի»: (Մ. Խորենացի, գիրք 3-րդ, գլ. Ժէ): Սովորական շողոքորթութիւն, որ մինչեւ այսօր ալ կը շարունակւի մեր քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ՝ պարսից եւ տաճիկ պետութիւններու հետ:

Տիրանի գերւիլն ու կուրութիւնը շատ վատ կ'ազդէ հայ ժողովրդի վրայ: Այդ նպատակով ալ, ըստ Փաւստոսի, «Ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին, նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք, ի զօրավարացն այլ եւ ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն»: Մի խօսքով ժողովրդական ըմբոստութեան նշաններ՝ պարսից թագաւորի եւ անոր հասցրած անարգանքի դէմ: Նախ պատգա-

մաւորութիւն կ'ուղարկեն Յունաց Թագաւորի մօտ, օգնական զօրք կը խնդրեն եւ երբ կ'ստանան, յարձակում կը գործեն պարսիկներու վրայ, որոնք կը գտնուէին Բասենի Ոսխայ գիւղի մօտերը — կը ջախջախեն, կը հալածեն եւ «առին զկապուտ զաւար բանակին, եւ զկանայս Թագաւորին եւ զբամբիշն, եւ զբանակն ընդ նոսին, եւ զինչս եւ զստացուածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին, զկանայս նոցա եւ զգանձս եւ զկեանս եւ զկազմած նոցա»(Փաւստոս, Դրպ. Գ., գլ. ԻԱ.): Եւ միայն պարսից արքան կարողացաւ մազապուր եւ միաձի փախչել:

Արշակ Բ.-ի թագաւորութիւնը.— *Ինչպէս այսօր, նոյնպէս եւ անցեալները, Հայաստանի պետական եւ քաղաքական կեանքը վարողներու միակ քաղաքականութիւն եղած է* երկւորակութիւնը — *(տըւալիզմ): Այդ աչքի զարնուած է ոչ միայն այն ատեն երբ մեր նախնիքները ուժեղ էին, ունէին զօրաբանակ եւ կառավարութիւն, այլ եւ գերութեան եւ ըստըրկութեան օրերուն, ինչպէս նաեւ յեղափոխական շրջաններու մէջ:*

Աստիճանաբար պիտի քննենք եւ այդ կողմը մեր քաղաքականութեան, երեւան հանելու համար այն ճշմարտութիւնը թէ՝ ներկան անցեալի շարունակութիւնն է եւ այլ կերպ չի կրնար ըլլալ:

Տիրանի մահւընէ վերջ պարսից Շապուհ արքան Հայաստանի վրայ Թագաւոր նշանակեց Արշակը:

Այդ ատենները պարսից եւ յունաց մէջ պատերազմ կար, որի համար եւ յունաց կայսրը նամակ գրեց Արշակին՝ խնդրելով օժանդակութիւն—

«Պարտ էր քեզ յիշել զչարիսն, կը գրէ Վաղէնտիանոս, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիչն պարսից, եւ զերախտիսն՝ որ ի մէնջ ի վաղնջուց մինչեւ ցքեզ, եւ հեռանալ ի նոցանէ եւ մօտել ի մեզ...

Ողջ լեր ամենայն հնազանդութեամբ հռովմայեցւոց տէրութեանս»: (Մ. Խոր. գլ. ԺԹ. գիրք Գ.):

Արշակն այս Թուղթին պատասխան չի տար: Կայսրը կը կատղի եւ իբր պատասխան իրեն հասցըրած այդ անարգանքին, կը հրամայէ սպանել Արշակի եղբայր Տրդատին, եւ միաժամանակ բազմաթիւ զօրքերով յարձակում գործել Հայաստանի վրայ:

Այդ դէպքն ստիպեց որ Արշակը բարեկամական հաշտութիւն կնքէ հռովմայեցիներու հետ, մանաւանդ որ Արշակունի հարստութեան փրկութիւնը անոնց կը պարտէր եւ Ներսէս Կաթողիկոսին իբրեւ պատուիրակ ուղարկեց: Ըստ Փաւստոս Բիւզանդի, Ներսէս կաթողիկոսը որ կրօնական պետ էր, կ'երթայ եւ փոխանակ յաջողցնելու իր առաքելութիւնը, կ'սկսի քրիստոնէութեան սկզբունքները բացատրել եւ դատապարտել Վաղէս կայսեր որ էր «ի խոտորութեան հերետիկոսութեան աղանդութեանն արիանոսաց», եւ այդ պատճառով ալ կը ձերբակալւի եւ կ'արտաքսւի:

Ըստ Խորենացու, Ներսէս կաթողիկոսն իր առաքելութեան մէջ կը յաջողի, հաշտութիւն կը կնքէ եւ նոյնիսկ Կայսեր ազգականուհիներէն մին — Ողիմպիա անունով օրիորդ մը, կնութեան կ'առնէ Արշակի համար:

Հայ–Հռովմէական դաշինքը կապուած էր։ Պարսիկներն հանգիստ նստել չէին կրնար։

Անոնք մեծ վտանգ կը կոչէին Հայ–Հռովմէական այդ դաշինքը եւ այդ նպատակով ալ կը ջանային առանձին պայմանագրութիւն կնքել Արշակի հետ։

Տիզբոնի մէջ տեղի կ՚ունենայ տեսակցութիւն եւ Հայ–Պարսկական համաձայնութեան հիմունքները կը մշակուին։ Շապուհ չի հաւատար Արշակի ըսածներուն եւ կ՚ստիպէ Աւետարանին վրայ երդնուլ—

> *«Եւ բերին զԱւետարանն սուրբ, եւ տայր երդումն արքայն պարսից Շապուհ՝ արքային հայոց Արշակայ՝ երդնուլ յաստուածեան Աւետարանն, զի այլ մի եւս ստեսցէ նմա, այլ կացցէ յուխտի նորա եւ պահեսցէ զդաշինս նորա։*

Այս բոլորէն վերջ, կը կարծուի թէ ամէն ինչ լաւ պիտի ընթանար եւ Արշակ իր երկիրը խաղաղութեամբ պիտի կառավարէր՝ համերաշխութիւն պահելով դրացի երկու մեծ պետութիւններու հետ։

Չիրականացաւ։ Արշակը պարսից արքային իր տուած երդումը դրժեց եւ այդ պատճառ եղաւ կազմակերպուած հալածանքներու եւ կոտորածներու։

Իբրեւ այդ դժտութեան պատճառ Փաւստոս Բիւզանդը կը յիշէ Մամիկոնեան երկու եղբայր իշխաններու՝ Վարդանի եւ Վասակի փոխադարձ նախանձը*, որ յատկանշական երեւոյթ էր հայ քաղաքական կեանքի մէջ։ Վասակը, որ հայոց զօրքերու սպարապետն էր, կը նախանձէր Վարդանին, որովհետեւ վերջինս թէ Արշակ թագաւորի եւ թէ պարսից Շապուհ արքայի հետ մտերիմ էր ու անոնց սիրելին։*

Այդ տեսնելով Վասակը լուր տուեց Արշակին, թէ

իբրեւ իր դէմ դաւ կը լարուի պարսից արքային կողմէն, եւ այդ պատճառով ալ նպատակայարմար է փախչիլ։ Եւ հայոց Թագաւորը, հակառակ որ երդում տուած էր, գաղտնի կերպով կը փախչի։ Այս դէպքը սարսափելի կերպով կը դրդռէ Շապուհը, որ կ'որոշէ հալածել քրիստոնեաներուն։

> *«Եւ երդնու արքայ Շապուհ յարեգակն եւ ի ջուր եւ ի կրակ, եթէ ոչ միում մարդոյ որ յայդմ օրէնս քրիստոնէութեան է՝ ոչ տամ ապրիլ եւ հրաման տայր զամենեսեան տանել սպանանել։ Եւ յարոյց հալածանս մեծ Շապուհ արքայն քրիստոնէութեան հաւատոյ... Եւ յետ այսօրիկ հրաման տայր ընդ ամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ, թէ որ մի անգամ զանուն քրիստոնէութեան ունիցի յիշխանութեան իւրում՝ զամենայն մարդ միանգամայն հանցեն ընդ սուր եւ սատակեսցեն։ Ապա բիւրս բիւրոց կոտորէին եւ հազարս հազարաց, զի այնպէս տուաւ հրաման ի Թագաւորէն, զի ամենեւին քրիստոնեայ անուն ի սահմանս նորա մի գտցի...»*

Արտաքին այդ քաղաքականութենէն վերջ արժէ նայիլ եւ ներքին կեանքի վրայ՝ Արշակի Թագաւորութեան օրով։

*Ներքին կեանքը խառնակ դրութեան մէջ էր։ Նախարարները, իրար մէջ, եւ Թագաւորի միջեւ փոխադարձ անհամաձայնութիւն կը տիրէր, ինչպէս նաեւ կրօնական պետի եւ Թագաւորի միջեւ։ Պալատական շրջանակներու մէջ կը տիրէր անբարոյականութիւնը, լկտիութիւնը, դաւերը եւ այդ, շատ անգամ կա*նանց *համար։*

Արշակի առաջին մտադրութիւնն էր ազատիլ նախարարներու քննադատութիւններէն եւ անոնց կեդրոնախոյս ուժէն ու բոլորն ալ ենթարկել իրեն: Նա փոխանակ խելացիութեամբ գլուխ հանելու, բռնութեան դիմեց եւ բազմաթիւ նախարարներ ըմբոստացան իր դէմ: Արշակը ազատ քաղաք մը հիմնեց, եւ բազմամարդ դարձնելու եւ անկէ իրեն համար ուժ պատրաստելու համար՝ նախարարներու դէմ կռուելու դիտումով, եւ իրաւունք տուեց բոլոր գողերուն, աւազակներուն, սպանողներուն, ստախօսներուն, գանձահատներուն, գրկողներուն, յափշտակողներուն գալ եւ տեղաւորուիլ այդ քաղաքին մէջ: Նախարարները չհամբերեցին ու միացեալ ուժով եկան եւ քարուքանդ ըրին Արշակաւանը:

Ներքին ուժերու ջլատումը կ'սկսի:

Արշակը, իր եղբօրորդի Գնէլի կինը՝ գեղեցիկ Փառանձեմն առնելու նպատակաւ, սպանել կուտայ Գնէլին: Այդ կնոջ պատճառով սպանել կուտայ նաեւ միւս եղբօրորդին Տիրիթը, որովհետեւ վերջինս աչք ունէր Փառանձեմի վրայ: Գնէլի սպանութիւնը կը կատարուի Մամիկոնեան իշխան Վարդանի ձեռքով: Արշակը կ'ամուսնանայ Փառանձեմի հետ: Վերջինս իբր Թագուհի, կ'աշխատի հրապարակէն վերցնել իր հակառակորդները եւ ամենէն առաջ Տարօն գաւառցի Մրջունիկ անունով մէկի միջոցաւ կը թունաւորէ Արշակի առաջին կինը՝ Ողիմպիան:

Մամիկոնեան Վարդանի եղբայր Վասակը եւ Փառանձեմ Թագուհին կը ջանային մէջտեղէն վերցընել Վարդանը եւ այդ նպատակին հասնելու համար կը գրգռեն Թագաւորի բարկութիւնը եւ սպանել

կուտան իր իսկ բերդի մէջ, երբ նա իր գլուխը կը լար։

Պալատական շրջանակներու այն անկերպարան վիճակն աւելի կը բարդանայ, երբ Թագաւորի եւ Ներսէս կաթողիկոսի միջեւ ցրտութիւն առաջ կու-գայ եւ Արշակը նշանակելով Զունակ անունով մէկին իբրեւ քրիստոնէութեան գլուխ աւելի սանձարձակ կը դառնայ։ Նա, Արշակաւան քաղաքի քանդողներէն վրէժ լուծելու համար, իր հետ վրացիներու գունդ մ'առաւ եւ եկաւ իր նախարարներուն պատժելու։ Բոլոր նախարարներն ալ միացան, եւ տեղի ունեցաւ քաղաքական ներքին մեծ պատերազմ, որմէ մեծա-պէս տուժեց հայ ժողովուրդը։

Արշակ զգաց իր միայնութիւնը՝ մէկ կողմէն պարսիկները իրեն բարեկամ չէին, միւս կողմէն հը-ռովմէացիներն ալ այնքան լաւ չէին եւ բոլոր նախա-րարներն ալ ըմբոստացած էին իր դէմ։ Նա Ներսէս կաթողիկոսի օգնութեան դիմեց, որն եւ եկաւ եւ հաշտութիւն մտցրեց։ Նախարարները բոլորն ալ ա-րուչեցին հաւատարիմ մնալ, բացի Արծրունեաց Նա-հապետ Մերուժանէն եւ իր քեռայր Վահան Մամի-կոնեանէն, որոնք ձանձնրանալով երկրի ներքին խը-ռովութիւններէն... ապստամբեցան եւ անցան պար-սից Շապուհ Թագաւորի կողմը։

Մինչ այդ անհրաժեշտ է երկու կարեւոր դէպք նկատի առնել եւ անոնց նկարագրութիւնը տալ։ Ա-ռաջինը տեռօր է, իսկ երկրորդը՝ ինքնապաշտպա-նութիւն։

Ծեչտեցաւ որ հայերու ներքին կեանքը խառնակ վիճակի մէջ էր եւ որ Հայր Մարդ Պետը պալատական

գլխաւոր պաշտօնեայ եւ խորհրդատու, շատ վատ դեր կը խաղար։ Ըստ Փաւստոս Բիւզանդի—

«Եւ էր Մարդ Պետն Հայր այր չար եւ ժանտաբարոյիւք, անօրէն եւ անիրաւ քան զառաջին Հայր անուն Մարդ Պետոն։ Սա կոտորեաց զամենայն ազգս Նախարարացն ի ժամանակս Թագաւորութեանն Տիրանայ արքայի. եւ սոյնպէս առ Թագաւորութեամբն Արշակայ՝ եւս չար քան զառաջինն գործել չար առ ամենայն մարդ»։

Այդ վնասակար եւ ազգակործան տիպը պէտք էր մէջտեղէն վերցնել եւ որովհետեւ Թագաւորի պաշտպանութիւնը կը վայելէր բաւականաչափ դժուար էր։ Մի օր այդ Չար մարդը պտոյտի կ'ելնէ գաւառները եւ շրջագայութեան ատեն, գիւղի մը մէջ, կը հանդիպի Ներսէս կաթողիկոսին։ Ճաշի ատեն Հայր Մարդ Պետը կը խմէ կը հարբէ եւ յոխորտալից կ'ըսպառնայ թէ այս սուրբ տեղերը պիտի քանդէ եւ անոր տեղ արքունիք շինէ եւ այլ հայհոյանքներ կուտայ։ Գիւղէն ելնելու ատեն Շաւասպ անունով մէկը որ Արծրունեաց ցեղից էր, կը հետապնդէ անոր, կը համոզէ մտնել անտառ եւ որսորդութիւն ընել ու այդտեղ ալ կ'սպանէ։

Երկրորդ դէպքը Տիգրանակերտի ինքնապաշտպանութիւնն էր։ Շապուհի եւ Յոյներու միջեւ պատերազմ ծագած էր։ Այդ պարագային պէտք էր հայերու հետ հաշտ ըլլալ եւ նոյնիսկ անոնց զինուորական օժանդակութիւնը ապահովել, ժամանակաւոր բարեկամութիւնը կը հաստատէր, բայց Արշակ, դիւանագիտական եւ քաղաքական նպատակներով

չուզեց օգնական մեծ գունդ ուղարկել պարսից՝ յունաց դէմ կռուելու, այլ միայն բաւականացաւ փոքրիկ գումարտակով մը: Շապուհն իր զօրքովը յունաց դէմ քալեց եւ երբ մօտեցաւ Տիգրանակերտ քաղաքին, կ՚սպասէր որ բարեկամօրէն ընդունելութիւն պիտի գտնէ, բայց քաղաքի դռները փակ կը գտնէ: Անդովկ Սիւնեաց իշխանը քաղաքի դռները գոցել տըւաւ եւ որոշեց մինչեւ վերջին շունչ կռուիլ: Շապուհը կատղեց եւ կռուին սկսաւ: Երկու կողմէն ալ կատաղօրէն կը կռուին, բայց յաղթանակը Հայերու կողմն էր: Շապուհը, իր յունաց հետ ունեցած պատերազմը չաւրելու նպատակաւ, կը թողու Տիգրանակերտը եւ հետեւեալ սպառնական նամակը կը գրէ (Խորենացի, գիրք Գ., գլ. ԻԶ.):

«Թուղթ Շապհոյ ի Տիգրանակերտ—

Մազդեզանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ Տիգրանակերտեաց՝ որք ոչ եւս էք անուանելոց ի մէջ Արեաց եւ Անարեաց:

Ես կամէի ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ եւ քաջօրէն ազատութեամբ զմուտն առնել. եւ եթէ դուք Տիգրանակերտեայք որ առաջին էք, ոչ չահատակութեամբ ասեմ, այլ ի մտէ ուղեւորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ, ի ձէնչ ուսցին եւ այլք զդոյն առնել: Այլ ի դարձին մերում, բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեռեալ սրահակելոցն»:

Բայց Շապուհը կը պարտուի եւ կ՚երթայ... Երկրորդ անգամ Շապուհը կը պաշարէ Տիգրանակերտը եւ այս անգամ ալ ընդդիմութեան կը հանդիպի: Բա–

ղաքի ներսի բնակչութիւնը զինուած դիմադրութիւն ցոյց կուտայ եւ միայն այն ատեն տեղի կուտայ, երբ զանազան մեքենաներով Պարսիկները պարիսպները կը փլցնեն, դռները կրակի կուտան, կ'այրեն եւ ապա ներս կը խուժեն եւ կ'սկսին անասելի կոտորածի:

Այսպէս, Հայաստանը քայքայման վտանգին ենթարկուած էր: Արտաքին թշնամիներու կողքին — յունաց եւ պարսից, կար եւ ներքին ախտը — Թագաւորի եւ Նախարարներու միջեւ եղած անհաշտութիւնները, փոխադարձ մատնութիւնները եւայլն:

Այդ ներքին խռովութիւններն եղան պատճառ որ Նախարարներէն ոմանք անցան պարսից արքունիքը, ուրացան իրենց հաւատքն ու երդուեցան մինչեւ վերջ ծառայել Շապուհին ու կռուել հայոց դէմ:

Այդ ատեններն է որ Հայոց Պատմութեան սեւ էջերէն մէկը կը բացուի — Մերուժանի դաւադրութեամբ, որ այնքան մեծ վնաս հասցրեց հայկական պետութեան եւ անոր հիմունքները խորտակեց:

Հայաստանի արտաքին եւ ներքին խռովութիւններն առիթ տուին Պարսից Շապուհ արքային իր ծրագիրներն իրագործելու՝ քայքայելու Հայաստանն ու իր ազդեցութեան տակ առնելու:

Այդ նպատակներու կիրառման մեծապէս նպաստեցին Հայոց Նախարարներէն մի քանի հոգի, որոնք զզուելով Հայոց արքունիքի մէջ տեղի ունեցող դաւերէն, ապստամբեցան Արշակ Թագաւորի դէմ եւ անցան Պարսկաստան: Ատոնցմէ նշանաւոր էր Մերուժան Արծրունին, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի—

«Ապստամբեաց յարքայէն հայոց ... եւ չոքաւ եկեաց առաջի Թագաւորին Պարսից

Շապհոյ, եւ դնէր ընդ նմա ուխտ երդմամբ, զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա։ Նախ ուրացաւ ի կենացն իւրոց՝ զոր յԱստուածն ունէր. զի եթող զօրէնս Քրիստոնէութեան, եւ խոստովան եղեւ վասն անձին իւրոյ՝ թէ չեմ քրիստոնեայ, եւ կալաւ զօրէնս մազդեզանցըն, այսինքն զմոգուցն. եպագ երկիր արեգական եւ կրակի, եւ խոստովան եղեւ՝ թէ աստուածք այն են, զոր թագաւորն Պարսից պաշտէ։ Եդ ուխտ ընդ Շապհոյ արքային Պարսից յայնմ հետէ. թէ իցէ եւ կարասցէ յաղթել Շապուհ Հայոց, եւ ունել զաշխարհն, եւ ինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն եւ յիմ տունն, նախ ես ասէ՝ շինեցից ատրուշան յիմում տանն սեփականին, այս ինքն տուն կրակին պաշտելոյ։ Եւ կեանս եւ մահ դնէր ընդ նոսա, խոստացեալ բանիւք եւ արդեամբք»։

Այսպիսով Հայոց այդքան մեծ չարիք պատճառող այդ դաւաճանը կը խոստանայ — ուրանալ իր կրօնը, ընդունիլ կրակապաշտութիւն եւ գործակցիլ՝ Հայաստանին տիրելու համար։ Ատոր փոխարէն Շապուհը կը խոստանայ, յաղթութենէն վերջ, Հայոց թագը տալ Մերուժանին։ Այս պայմանագրութիւնը վնասակար էր այն տեսակէտէն, որ Մերուժանը քաջ ծանօթ էր Հայաստանի բոլոր դիրքերուն, գաղտնիքներուն եւ ռազմական պատրաստութիւններուն ու ծրագիրներուն։

Բազմաթիւ կռիւներ տեղի կ'ունենան Հայոց եւ Պարսից միջեւ։ Առաջին յարձակումը *Մերուժանի առաջնորդութեամբ տեղի կ'ունենայ։ Պարսիկները յանկարծ կը շրջապատեն սահմանակից գաւառներն,*

«զոր տային ի կոխումն փղաց, եւ զկանայս ընդ ցից սայլից հանէին, առնուին կոտորէին զամենայն բնակիչսն վերնագաւառացն Հայոց»:

Հայոց նախարարները երբ կը լսեն այդ յարձակման մասին, Վասակ Մամիկոնեան սպարապետի նախաձեռնութեամբ զօրաժողով կը գումարեն եւ կ'որոշեն դիմադրել թշնամուն եւ պաշտպանել Հայաստանը:

Պիտի հետեւինք Փաւստոսին եւ պիտի նկարագրենք եղած կռիւներն ու անոնց հետեւանքով առաջ եկած աւերումները:

Երկրորդ կռիւը *տեղի պիտի ունենար Ատրպատականի սահմաններուն վրայ: Հայերը կ'սպասէին, իսկ թշնամին թիկունքէն կը յարձակի—*

> *«Այրացուեր առնէին, եւ զանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց. զկանայս եւ զմանկտի հանէին ընդ ցից սայլից, զկէսս զոր ի ներքոյ կամացն արկեալ կասուին: Եւ զարանցն բազմութիւնս տային ի կոխումն փղաց. եւ զառանց թուոյ զմատաղ մանկտոյն զայն ի գերութիւն վարէին. եւ զբազում ամուրս քանդէին, եւ զբերդս աւերէին զամուրս... աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ... քառասուն հազար երդ, զոյն նոյն հետայն ի գերութիւն խաղացուցին»:*

Այդ աւերումները կատարելէն վերջ Պարսիկները կը հանեն Անի քաղաքը. Մեռուժանի առաջնորդութեամբ կը կողոպտեն գանձարանները եւ թագաւորներու գերեզմանները կը փորեն եւ ոսկորները կը հանեն:

Լսելով այդ բոլորը, Վասակ սպարապետը,

«Գտաւ արք գործոց իբրեւ վաթսուն հազար, ընտիրք եւ պատերազմողք, որ միամիտք էին միաբանութեան գործոյն պատերազմին, հաստանել մարտնչել ի վերայ որդւոց եւ կանանց իւրեանց ի վերայ աշխարհին դնել զանձինս իւրեանց մինչեւ ի մահ եւ ի վերայ աշխարհին գաւառաց բնակութեան, հաստանել մարտնչել ի վերայ եկեղեցեացն իւրեանց, ի վերայ ուխտին պաշտամանն սրբոյ եկեղեցեաց իւրեանց, ի վերայ հաւատոյ ուխտին անուան Աստուծոյ իւրեանց...»:

Այդպիսի միաբանութեամբ կը յաղթեն թշնամուն:

Այդ դէպքէն յետոյ հայերը յարձակողականի կը սկսին եւ բազմաթիւ զօրքերով, Ատրպատականի ուղղութեամբ, կը հալածեն թշնամուն եւ Թէվրիզ քաղաքի մօտ կը շրջապատեն ու փառաւոր ջարդ կուտան, այնպէս որ Շապուհը միաձի կը փախչի... Մեհրուժանը խաղաղ չէր մնար: Նա միշտ կը գրգռէր Շապուհին եւ խորհուրդ կուտար նոր արշաւանքներ ըսկըսիլ եւ վստահութիւն կը յայտնէր որ հայերը վերջ ի վերջոյ պիտի պարտուին:

Երրորդ արշաւանքը տեղի կ'ունենայ Պարսիկ Վին զօրավարի առաջնորդութեամբ, որ իբրեւ «չորեք հարիւր հազար» մարդկանցով կ'ասպատակէ եւ ...կը պարտուի: Հայերը միաբանեալ «հաստանէին ի վերայ զօրացն Պարսից. կոտորեալ առ հասարակ ընդ սուր հանէր զամենայն զօրսն Պարսից, եւ զմնացեալսն փախստական առնէր»:

Չորրորդ արշաւանք — *Պարսից* Անդիկանայ *զօրավարի առաջնորդութեամբ*, 40 *հազար հոգի*, *«գալ առնուլ, այրել, աւերել զերկիրն Հայաստան» բայց Վասակ սպարապետը քսան հազարով վրայ կը հասնի եւ, ըստ Փաւստոսին, «հարկանէր սատակէր զնա եւ զզօրս նորա, թափէր զզարդ նոցա, եւ ոչ ապրեցուցանէր մի ի նոցանէ եւ ոչ մի»:*

Հինգերորդ արշաւանք — *ութսուն հազարով*, Հազարաւուխտի *գլխաւորութեամբ, որ գլխաւորապէս կ'ասպատակէ Աղձնեաց կողմերը… եւ կը պարտուի:*

Վեցերորդ արշաւանք — *Իննսուն հազարով եւ* Դմաւունդ Վսեմականի *գլխաւորութեամբ: Այս կուի մէջ Հայերը նորէն յաղթական կ'ելնեն եւ կ'սպաննեն Դմաւունդ ու «սինլքորին արտաքոյ իւրեանց սահմանացն հալածեալ տանէին»:*

Եօթներորդը Վահրիճ *զօրավարի արշաւանքն է, չորս հարիւր հազարով, իսկ Հայոց զօրքերու թիւը միայն քառասուն հազար էր: Երկու բանակներն իրար կը հանդիպին Մախազեան կոչուած տեղը եւ յաղթութիւնը Հայերու կողմը կը մնայ:*

Ութերորդը արշաւանքը *կը ղեկավարուէր* Գումանդ Շապուհի *կողմէն, որ իր հետ առած էր նաեւ Մերուժան Արծրունին: Ասոնք կուգան իբրեւ թէ* 900 *հազար զինուորներով: Հայերը քաջաբար կը դիմադրեն, կ'սպաննեն Գումանդին եւ կը ջանան բռնել չարագործ Մերուժանը, բայց չեն կրնար:*

Իննեւորդը Դեհկան Նախապետի *առաջնորդութեամբ տեղի կ'ունենայ, որ Մամիկոնեան ցեղէն էր եւ անցած Պարսիկներու կողմը։*

Սա «կուտէր զօրս անչափս եւ անթիւ եւ անհամար իբրեւ զաւազ ծովու, եւ կուռ վառեալ՝ որք նիզակ ի ձեռն առնուին, չորեքհարիւր զբիւր զօրս բազումս»։— Սա եւս կը պարտուի, իսկ Մերուժանը փախուստով կ'ազատուի։

Տասներորդ — *Արշակ Թագաւորի ազգակից* Սուրէն Պահլաւի *եւ* Մերուժանի *հրամանատարութեամբ։ Այս արշաւանքն ալ կը ձախողի, Սուրէնը կը սպանուի, իսկ Մերուժանը կը փախչի։*

Կռիւները կը շարունակուին։ Երեսուն եւ չորս տարի շարունակ այս եւ նման արշաւանքներ կը կազմակերպուին եւ մէկը միւսի ետեւէն Պարսից զօրավարները՝ Ապական Վսեմական, Զըկայ Նիւրականպետ, Սուրէն Պարսիկ, Հրեւշղում, Աշանայոզան, Բոյեկան մեծ նախարար Պարսից, Վաչական, Մըշկան, Մարիճ, Զինդապապետ, Սակստան անդերձապետ, Շապստան տակառապետ, Մոգաց անդերձապետ, Շապուհի համբարակապետը, Մուկ մեծ զօրագլուխը, եւ շատ ուրիշներ կ'ասպատակէին Հայոց երկիրը, կ'աւերէին, կը կոտորէին, կը սպանէին եւ կը վերադառնային իրենց երկիրը անթիւ գանձերով եւ գերիներով։

Այդ արշաւանքներու թիւը 25 *է եւ մեծ մասին մէջ ալ դաւաճան Մերուժանն ու իր պաշտօնակիցները մասնակցութիւն ունեցած են։ Այդ կռիւները բոլորն ալ կը վերջանան Հայերու յաղթանակով, բայց*

բոլորն ալ տեղի կ'ունենան Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Երկարատեւ պատերազմները ձանձրոյթ պատճառեցին Հայ նախարարներէն ոմանց եւ, մանաւանդ որ Արշակ Թագաւորին ալ չէին սիրեր, անոնք Թողին բանակը, լքեցին իւրայինները եւ... անցան Պարսից կողմը: Ատոնց մէջ էր ամենէն առաջ Աղձընեաց նախարարութիւնը՝ Աղձնեաց եւ Նոշիրական, Մահկեր Տան, Նիհորական եւ Դասընտրէի Տան Բդեաշխները: Ասոնցմէ վերջ կը հեռանան Գուտըրեաց իշխանը, Ջորա գաւառի տէրը, Կողբայ գաւառի տէրը, ինչպէս նաեւ Գարդմանաձորոյ տէրը: Արշակէն ապստամբեցան նաեւ Արձախայ Ամուր գաւառը, Հմօրեաց եւ Կորդեաց գաւառները:

Ապստամբեցաւ նաեւ Վասակ սպարապետի եղբայր Վահան Մամիկոնեանը, որ չլանալով Մերուժանի խոստումներէն... անցաւ Պարսից Թագաւորի կողմը, ուրացաւ Քրիստոնէութիւնը եւ խոստացաւ մոգերու օրէնքին ենթարկուիլ: Եւ իբր պարգեւ իր այդ դաւաճանութեան — եղաւ Պարսից արքային սիրելին եւ կնութեան առաւ նրա Որմիզդուխտ քոյրը:

Եւ այսպէս դաւաճանութիւն դաւաճանութեան ետեւէն, ու այդ բոլորը կորստաբեր եղաւ Հայ ժողովուրդի համար:

Ներքին չարիքը, որ միշտ կրծել է մեր քաղաքական կազմուածքը, այնքան աղիտաբեր եղել է, որքան որ արտաքին յարձակումները եղած չեն:

Մնացած նախարարներն ու իշխաններն ալ, ձանձրացած բոլոր անցուդարձէն, որոշեցին մնալ Հա-

յաստան եւ... բողոքել Արշակի դէմ Ներսէս կաթողիկոսի միջոցաւ։

> «Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշխարհին իշխանութեանն Թագաւորութեանն Հայոց — մեծամեծք նախարարք, կուսակալք, կողմակալք, գաւառատեարք, գործակալք եւ դասապետք շինականաց... Դու, տէր, քեզէն գիտես, զի այս երեսուն ամէ Թագաւորին մերոյ Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղեւ ի պատերազմէն եւ համակ սրով եւ սուսերօք եւ ի սլաքս եւ ի տէգս նիզակաց զքրտունս երեսաց մերոց ջնջեցաք»։ (Փաւստոս, Դպր. Դ., գլ. Ծ. Ա.)։

Իրենց բողոքները, գանգատները ներկայացնելով, անոնք սպառնացին թէ՝ եթէ կտրուկ միջոցներ ձեռք չառնուին իրենք կամ Պարսից կողմը կ՚անցնին՝ իրենց ընկերներու պէս եւ կամ կը ցրուին իրենց տեղերը։

Ներսէս խրատ կուտայ անոնց, կը յիշեցնէ որ երեսուն տարի համբերութեամբ ծառայել են եւ թող չարունակեն, որովհետեւ «զի թէ բիւր չար իցէ Արշակ. սակայն աստուածապաշտ է. եւ եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սակայն Թագաւոր ձեր է. որպէս եւ դուքդ ասացիք առաջի իմ, թէ այսչափ ամք են՝ զի մարդեայք եւս ի վերայ անձանց ձերոց եւ հոգւոց, ի վերայ աշխարհի, ի վերայ կանանց եւ որդւոց ձերոց։ Եւ որ մեծն է քան զամենայն, ի վերայ եկեղեցեաց ձերոց, ի վերայ ուխտի հաւատոց ձերոց զոր ունիմք ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»։ (Փաւստոս, Դպր. Դ.— գլ. Ծ. Ա.)։

Այդ բոլոր յորդորները նշանակութիւն չունեցան եւ ամէնքն ալ լքեցին Արշակ Թագաւորին եւ իրենց երկիրները գնացին։

Զնայած Հայ Նախարարներու մի քանիսի դաւաճանութեան եւ շատերու ալ չէզոքացումին, Պարսից Շապուհ Թագաւորը չկրցաւ զէնքի ուժով յաղթանակել Հայերուն եւ ստիպուեցաւ արեւելեան խորամանկութեան դիմել։ Նա պատուիրակութիւն ուղարկեց Հայաստան եւ առաջարկեց սէր, խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն եւ միաժամանակ իր քով հրաւիրեց Արշակ Թագաւորին։ Վերջինս ընդունեց Պարսից խաղաղութեան առաջարկը, ինքն ալ յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկեց, բայց անձամբ այցելութեան չգնաց։

Ատով չբաւականանալով, Շապուհը նորէն մարդիկ ուղարկեց Արշակի մօտ, ըսելով—

«Իսկ եթէ հաճ եմք ես եւ դու ընդ միմեանս, ե՛կ տեսցուք զմիմեանս, եւ յայսմ հետէ իբրեւ զհայր եւ զորդի լիցուք ընդ միմեանս։ Ապա թէ ոչ տեսանես դու զիս, խնդրես պատերազմ ի մէջ իմ եւ ի մէջ քո»։

Արշակը Պարսից Թագաւորէն երդում կը պահանջէ եւ Նա ալ կը համաձայնի, որմէ ետք Հայոց Թագաւորը՝ Վասակ սպարապետի հետ միասին կ'երթան Պարսից արքունիքը։

Արշակն առաջին իսկ առիթով մեղայի կուգայ եւ հաւանօրէն, ճարպիկ դիւանագիտական խաղ մը կը կամենայ խաղալ եւ կ'ըսէ—

«Մեղայ քեզ եւ յանցեայ. զի ես եկի եւ կոտորեցի, եւ յաղթեցի Թշնամեաց քոց. եւ ակն

ունէի ի քէն պարգեւ կենաց, եւ Թշնամիք իմ հըրապուրեցին զիս, եւ արկին երկիւղովս ի քէն, եւ փախուցին ի քէն: Եւ երդումն իմ զոր երդւայ քեզ, յառաջ ածին զիս. եւ եկի աւասիկ առաջի քո: Եւ աւասիկ ծառայ քո ի ձեռս քո կամ. զինչ եւ պէտք է քեզ, արա զիս, զինչ եւ կամ իցէ. սպան զիս, զի ծառայ քո առ քեզ կարի յանցաւոր եմ, մահապարտ եմ» (Փաւըստոս, Դպր. Դ. գլ. Ծ. Դ.):

Փորձելու համար հայոց Թագաւորի հաւատարմութիւնը, Շապուհը, մոգերու խորհուրդով, Հայաստանէն հող բերել կուտայ եւ, իբրեւ Թէ, երբ Արշակը Պարսկական հողի վրայ կը քալէ — զղջում եւ խոնարհութիւն ցոյց կուտայ, երբ հայկական հողի վրայ կ'ըլլայ, կ'ամբարտաւանայ, կը հպարտանայ եւ կը սպառնայ Շապուհին: Այս փորձէն վերջ Արշակին կը ձերբակալեն եւ Անուշ բերդը կ'աքսորեն:

Շատ դառն եւ կսկծեցուցիչ կ'ըլլայ նաեւ Հայ պետական եւ քաղաքական դէմքերէն մէկին — Վասակ Մամիկոնեանի մահը:

Շապուհ կը կանչէ իր մօտ եւ կ'ըսէ —

«Աղուէս, դու էիր խանգարիչ՝ որ այսչափ աշխատ արարեր զմեզ. դու ես այն՝ որ կոտորեցիր զԱրիս այսչափ ամս, եւ զի՞ գործես զմահ աղուէսու սպանից զքեզ»:

Հայոց սպարապետը, իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած, հեգնօրէն պատասխան կուտայ Պարսից արքային — «Այժմ քո տեսեալ զիս անձամբ

փոքրիկ, ոչ առեր զչափ մեծութեան իմոյ. զի ցայժմ ես քեզ առիւծ էի, եւ արդ աղուէս... Բայց մինչ ես Վասակն էի, ես սկայ էի»... եւ ամենէն վերջը կ'աւելցնէ. «Արդ զինչ եւ կամիս՝ արա»:

Պարսից Թագաւորի հրամանով մորթեցին Հայոց զօրավար Վասակը, անոր մորթը հանեցին եւ խոտով լեցնելով՝ տարան Անուշ բերդը՝ Արշակ Թագաւորի մօտ:

Այդ տմարդի յաղթանակէն վերջ, Շապուհն հըրամայեց կործանել Հայոց աշխարհը եւ իր երկու զօրավարներուն՝ Զիկ եւ Կարէն անունով՝ պատուիրեց գնալ, կալանաւորել Փառանձեմ Թագուհին: Նըրանք գնացին, ձերբակալեցին Թագուհուն եւ կործանեցին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան եւ այլ քաղաքները, փայտաշէն եւ քարաշէն տնակները քանդեցին, պարիսպները կործանեցին, չափահաս մարդկանց կոտորեցին, կանանց եւ երեխաներուն գերի վերցրին եւ բազում աւարով վերադարձան Շապուհի մօտ: Եւ իբրեւ գլուխ գործոց այդ գազանութեան՝ Պարսից արքան հրամայեց հրապարակ իջեցնել Փառանձեմ Թագուհուն, «որով հրամայեաց զկինն արկանել, եւ արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն պոռնկութեանն անասնական պղծութեանն»:

Այդ բաւական չէր: Ինքը, Շապուհ արքան բազմաթիւ զօրքով եւ Վահանի ու Մերուժանի ուղեկցութեամբ արշաւեց Հայաստան եւ մնացորդն ալ աւերեց: Եւ ահա թէ ինչպէս Փաւստոս Բիւզանդացին, իր գրքի Դպր. Դ.-ի գլ. ԾԸ.-ի մէջ կը նկարագրէ այդ

սարսափները, որոնք իրենց էութեամբ եւ ձեւով նըման են հայկական բոլոր կոտորածներուն—

«Հրաման տայր ... զամենայն այր ի չափ հասեալ կոխան արարեալ փղաց, եւ զամենայն զկին եւ զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից։ Հազարք հազարաց եւ բիւրք բիւրոց սպանին. զի ոչ գայր թիւ կամ համար սպանելոցն. եւ զկանայս ազատացն եւ նախարարացն եւ զփախուցելոցն հրաման տայր ածել յասպարէզն՝ որ էր ի Զարեհ-Վան քաղաքի։ Եւ հրաման տայր հոլանել զամենայն ազատ կանանին, եւ նստուցանել աստի անտի ասպարիսին. եւ ինքն Շապուհ արքայ հեծեալ ի ձի, չւակի անցանէր առ կանանոցն. եւ որ յակն գայրն, մի մի ի նոցանէ պղծեալ ի խառնակութիւն տանէր առ ինքն... Եւ զազգն սիւնեաց տոհմին զամենայն զայր ի չափ հասեալ կոտորեցին, եւ զկանայս սպանին. եւ զամենայն մանր մանկտին ներքինիս հրամայէր առնել, եւ խաղաղացուցանել յերկիրն Պարսից»։

Այդ բոլոր գազանութիւնները կատարելէն վերջ, մնացածներու իշխանութիւնը թողեց իր հաւատարիմ գործակիցներուն՝ Մերուժանին եւ Վահանին։

Այս երկու դաւաճանները կը շարունակեն աւերել Հայաստանը՝ քանդելով եկեղեցիները եւ անոնց տեղ ատրուշաններ կանգնեցնելով, սպանելով բոլոր ընդդիմացողներուն, կախելով բոլոր անհնազանդներուն։ Եւ անոնց կատաղութիւնն այն աստիճանի կը սաստկանայ, որ հրաման կուտան Մամիկոնեան ցեղէն, դաւաճան Վահանի ազգակցուհիներէն, Համա-

պասպուհի անունով իշխանուհուն, ուրանալ Քրիստոսի կրօնը եւ ընդունիլ Մազդեզանց օրէնքը։ Քաջ հայուհին կը մերժէ և իր դաւաճան ազգակցի հրամանով «հանէին ի բարձր աշտարակն՝ որ կայր ի վերայ բարձր գահուն քարին, որ հային ի կողմն ծովակին ի գետոյ կուսէն. եւ մերկացուցին զնա իբրեւ ի մօրէ. եւ արկեալ կապ զոտիցն, գլխիվայր կախեցին զնա զբարձուէն կուսէ. եւ այնպէս մեռաւ ի կախաղանին»։

Այս ահռելի սարսափներն ու աւերածութիւնները տեսնելով՝ Վահանի որդի Սամուէլը չէր կրնար տանիլ եւ ահա իր իսկ ձեռքով կը սպանէ իր ուրացող եւ դաւաճան հօրն ու անօրէն մօրը՝ Որմզդուխտին։

Սամուէլի միջոցով Հայ ժողովուրդի ջինջ, անձնազոհ եւ ըմբոստ ոգին երեւան կուգայ։

Փակենք պատմութեան այս սեւ էջն ալ, որի մէջ արձանագրուած տեսանք Հայ ժողովուրդի եւ իր նախարարներու անմիաբանութիւնը, Հայաստանի աւերումն ու քանի մը Հայ դաւաճաններու շահատակութիւնները։

Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր անորոշութեան եւ անմիաբանութեան օրեր։ Նախարարական կազմի եւ Թագաւորական տան մէջ երկպառակութիւն կը տիրէր։ Մի քանի նախարարներ ալ Պարսից կողմն անցած էին՝ առաջնորդ հանդիսանալով անոնց զօրաբանակներուն եւ միասնաբար արշաւելով եւ ասպատակելով Հայաստանի զանազան մասերը։ Հայոց Արշակ Թագաւորն արդէն ձերբակալուած էր եւ Անուշ բերդի մէջ բանտարկուած։

Քաղաքական այդ խառնակ վիճակի մէջ երեւան կուգայ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետը եւ միւս հաւատարիմ նախարարները հետ միասին Յոյներու Թագաւորին քով կը երթալով կը խնդրեն Արշակի որդի Պապին ուղարկել՝ հայոց երկրի վրայ Թագաւորելու համար։

Մովսէս Խորենացին, Փաւստոս Բիւզանդի հաղորդած տեղեկութիւններուն հակառակ կը գրէ, որ Հայոց երկրի այդ դժբախտութիւնները տեսնելով Մեծն Ներսէս աղաչեց Թէոդոս ինքնակալին՝ Պապը Թագաւորեցնելու համար։

Յունաց Թագաւորը, հաւանօրէն տեսնելով որ Պարսից ազդեցութիւնը կ'ուժեղանայ եւ որ Մերուժանն իր հետեւորդներով աստիճանաբար կը տիրանայ Հայաստանին — իր համաձայնութիւնը կուտայ եւ Պապը Թագաւոր կը նշանակէ։

Քիչ մը հետեւինք Խորենացուն եւ տեսնենք թէ ինչ դրութեան մէջ կը գտնուէր Հայաստանը—

«Յետ մահուանն Արշակայ գումարեց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մերուժանայ... Խոստացաւ տալ նմա զհայոց Թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուաճելով՝ ի դէն Մազդեզանց զաշխարհս դարձուցէ... Մերուժան... յանձն առեալ եւ եկեալ... եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել։ Զեպիսկոպոսս եւ զքահանայս հարկաց պատճառաց կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել։ Եւ զորս միանգամ գիրս գրասէր՝ այրէր. եւ հրաման տայր մի՛ ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ...»։

Երբ Մերուժանը կ'իմանայ Պապի վերադարձի եւ Յունաց օգնութեան մասին. իսկոյն կը հաղորդէ Շապուհին՝ օգնական զօրք խնդրելով։ Շապուհն ալ նոր ուժեր կ'ուղարկէ Մերուժանին օգնելու եւ Հայերու դէմ պատերազմ մղելու։

Երկու կողմերն ալ հանդիպեցան Ձիրաւ դաշտի մէջ եւ կատաղօրէն կռուեցան եւ «դիակամբք թշնամեաց լցին զդաշտն ամենայն, եւ զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ շրջեալ հալածեցին»։ Հայոց զօրքերու հրամանատար Սմբատը հնարաւորութիւն կ'ունենայ վիրաւորուած Մերուժանին հանդիպելու եւ մտածելով թէ եթէ Ներսէս Հայրապետի մօտ տանէ կրնայ փրկուիլ եւ կամ ներուիլ տեղին վրայ.—

«Առ ի կորուստ ամբարշտին զոմանս խորանաւորս հուր լցեալ, եւ չամփուր երկաթի ի մէջ խորովեալ, զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, եւ յոյժ արտաշէկ արարեալ ասէ. — Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց. եւ ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորականին իշխանութեան իմոյ հայրենեաց։ Եւ մինչդեռ տաք էր իբրեւ զհուր, եդ ի գլուխ Մերուժանայ, եւ այնպէս սատակեցաւ չարն»։

Պապ Թագաւորի իշխանութեան սկզբնական օրերուն բաւական յուսալից վիճակ մը կը տիրէր։ Մուշեղ սպարապետը կը վերակազմէր հայկական դնդերը եւ իբր արդիւնք իր այդ աշխատանքներուն, նա կրցաւ միացնել բոլոր ցրուած ուժերը, կապ հաստատել Թագաւորին հաւատարիմ նախարարներու

մէջ եւ պատրաստ դրութեան մէջ էր՝ դիմադրելու թշնամուն։

Հետաքրքրական է նաեւ որ այդ ատեններն ալ զօրահանդէսներ տեղի կ'ունենային՝ Թագաւորի, կաթողիկոսի եւ բարեկամ յոյն պետութեան նշանաւոր զօրավարներու ներկայութեան։ Ահա թէ որպիսի պատկերաւորութեամբ կը նկարագրէ Փաւըստոս Բիւզանդն իր Դպրութիւն Ե.ի գլուխ Ա.ի մէջ.

> «Եւ ածէր զամենայն հանդէսն կարգեալս եւ պատրաստեալս վառեալս ի պատերազմ զդրօշս փողփողեալս եւ նշանս արձակեալս. եւ ցուցանէր զհանդէս զօրացն... առաջի Թագաւորին Պապայ, եւ մեծի քահանայապետին Ներսէսի, եւ առաջի Տէրենտի եւ Ադէի զօրագլխացն Յունաց... եւ եպիսկոպոսապետն Ներսէս օրհնէր զզօրավարն Մուշեղ. եւ ասէր. Տէր Քրիստոս օրհնեսցէ զքեզ, եւ յաջողեսցէ քեզ, եւ տացէ քեզ զյաղթութեանն շնորհս զամենայն աւուրս կենաց քոց. ի ձեռն քո եւ ի ձեռն ազգի քո փրկեսցէ զերկիրս Հայոց մինչեւ յաւիտեան»։

Այդ պատրաստութիւններէն վերջ, երբ Հայերն ունեցան սեփական Թագաւոր, իրենց սիրած հայրապետն ու վերակազմուած զօրաբանակ, սկսեցաւ հալածանք բոլոր համապարսիկ տարրերուն դէմ եւ «Մուշեղ զօրավարն Հայաստանեայց շրջէր ընդ երկիրն, եւ աւերէր զտրուշանսն Մազդեզանցն։ Իսկ զՄազդեսունսն, որ միանգամ ի բուռն արկին, զամենեսեան տայր հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել եւ հրով խորովել... եւ բազում պատուաւոր տեարս՝ որ պատուականք էին առաջի Թագաւորին Պարսից...

եւ տայր մորթել եւ լնուլ խոտով եւ կանգնել ի վե-
րայ պարսպոցն: Ընդ բազում տեղիս զայս առնէր ի
վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայ»:

Դիտելի կէտ է նաեւ այն, որ ինչպէս Փաւստոս կ'ըսէ, Հայոց բանակի զինուորները Թոշակ կ'առնէ-ին... «Ապա Մուշեղ... ընտրեաց իւր արս ընտիրս միամիտս ազատս ազգայինս, քառասուն հազար, միաբանս միակամս, եւ կազմեաց զնոցա ձիով եւ Թոշակաւ եւ զինու»:

Ցատկանշական կէտ մ'ալ, զորս կը կամենայինք ընԹերցողներու ուշադրուԹեան յանձնել՝ այդ, այն հպարտ, ազնիւ, եւ ասպետական ոգին է, որ կը տի-րէր եւ կը տիրէ հայ կռուողներու մէջ՝ հանդէպ կա-նանց:

Մուշեղ սպարապետը կը հրամայէ Թշնամու գե-րիներէն 600 նշանաւոր մարդ մորԹել, խոտով լեցը-նել եւ ուղարկել Հայոց արքայ Պապին:

«Բայց զկանայսն Շապհոյ Թագաւորին Պարսից ոչ ումեք ինչ Թոյլ տայր... անարգել ինչ զնոսա ու-մեք»:

Մարդ ստիպուած կ'ըլլայ մտաբերել Խանասորայ արշաւանքի հերոսներուն, որոնք կ'ըսէին իրենց Թըշ-նամիներու կանանց.—

«Մի վախենար, հանգիստ կացիր, բաջի ջան,
Կանանց երբէք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր հայ
փիտան...»

Պարսից հետ պատերազմը վերջացած էր հայե-րու յաղԹանակով: Հայաստանը պէտք ունէր ներքին եւ արտաքին խաղաղուԹեան՝ վերակազմւելու եւ

վերաշինելու համար։ Մեր դժբախտութիւններէն մէկն ալ այդ եղած է որ շատ քիչ ժամանակներ անդորրութիւն վայելած ենք եւ միշտ ալ կռիւներու մէջ՝ արտաքին եւ ներքին խոչընդոտներու դէմ։

Պապի Թագաւորութեան օրով ալ դաւերն ու ըսպանութիւններն անպակաս էին։ Պալատական շրջանակներու մէջ քէնն ու նախանձը, թշնամութիւնն ու որոգայթները սովորական երեւոյթներ էին։ Ինքը Պապ Թագաւորը մի անբարոյական տիպ էր։ Մարդ կը սարսայ կարդալով Փաւստոսի գրուածքներն անոր մասին եւ կը զարմանայ որ այդպիսի փողոցային, ընկած անձնաւորութիւնը կրնար տէր ըլլալ, կառավարել երկիրը եւ այն ալ ամենախառնակ եւ վտանգաւոր շրջանին։

Առանց գրական էթիկային դէմ գնալու մենք պարտաւորուած ենք քաղուածաբար ներկայացնելու Փաւստոսի խսկ բառերով անբարոյական Պապի տիպը։

«Թագաւորն Պապ...լի էր դիւօք ի տղայութենէ իւրմէ։ Յորժամ մարդիկ հանապազօր յարգորել ելեալ մտանէին ի ծոցոյն Պապայ Թագաւորին, եւ պատէին զուսօք նորա... Եւ էր Թագաւորն Պապ ի պղծութեան Թաւալեալ. երբեմն այլոց էգ եղեալ, տայր զինքն ի խառնակութիւն. եւ երբեմն զայլս էգ արարեալ, զարուսն խառնակեալ պղծէր. եւ երբեմն ընդ անասունս խառնակէր»։ (Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԲ.)։

Մի այլ տեղ — Դպրութիւն Դ. գլ. ԽԴ.— Փաւըստոս կը նկարագրէ

«Եւ բնակեցին դեւք բազումք ի մանուկն

(Պապ), եւ վարէին զնա ըստ կամաց իւրեանց: Սնաւ եւ աճեաց, եւ գործէր զմեղս, զպոռնկութիւն, զպղծութիւն արուագիտութեան եւ զանասնագիտութիւն, եւ զազրելի գարշութիւն. բայց կարի զարուագիտութիւն: Դարձեալ ինքն իգանայր այրոց, եւ այսպէս մրմկեալ թաւալեալ էր»:

Հայաստանի դժբախտութեան օրերուն գահի վրայ նստած էր այսպիսի անարժան մէկը եւ մենք յոյս չպիտի ունենայինք որ աւելի ուժեղ, աւելի յաղթական ըլլայինք: Այդ անձնաւորութիւնը, իր անբարոյականութեան շնորհիւ, պատճառ դարձաւ բազմաթիւ խլրտումներու:

Ամենէն առաջ նա սպանել տուաւ Հայր Մարդ Պետին, որ իր մօր Փառանձեմի մահուան պատճառ դարձած էր: Մուշեղ սպարապետի հրամանով կը ձերբակալեն Մարդ Պետին «եւ մերկանալ իբրեւ ի մօրէ, եւ կապել զձեռս նորա ի ներքոյ ծնկաց նորա, եւ ի չու հանել զնա ի գետս, եւ դնել ի վերայ սառինն կըվելոյ գետոյն. եւ սատակեցաւ անդէն»:

Այդ ատենները երեւան կուգայ մի այլ դաւաճան հայ զօրավար — Դղակ անունով, որ նշանակուած էր Գանձակի շրջանի — Պարսից եւ Հայոց սահմանագլխի զօրքերու ժամանակաւոր հրամանատար:

Նա, օգտուելով իր բարձր դիրքէն, մարդիկ ուղարկեց Պարսից Շապուհ թագաւորի մօտ եւ խոստացաւ մատնել եւ Պարսից ձեռքը յանձնել Հայոց Պապ թագաւորին, Ցոյն զօրավար Տէրենտին եւ Մուշեղ զօրավարը: Այդ դաւադրութիւնը կը լարէ, թագաւորը ճա–

չի կը հրաւիրէ Դղակին եւ սպանել կուտայ. «եւ ան-
դէն ի վանսն պատմուճակացն փողոտէին զնա, եւ
հատին զգլուխ նորա, եւ հասին հարին ի նիզակի, եւ
կանգնեցին ի հրապարակին արքունի»։

Մուշեղ սպարապետն ալ զբաղած էր ներքին եւ
արտաքին ապստամբութիւնները զսպելով եւ բոլոր
հակառակորդներուն ալ գլխատելով։ Նա զսպեց Ա-
տըրպատականի, Նոշիրականի, Կորդունաց, Կոր-
դեաց, Տմորեաց, Մարաց, Արծխայ, Աղւանից, Կաս-
պից, Վրաց, Աղձնեաց, Տուփաց Անգեղ Տան, Անծտայ
շրջաններու ապստամբութիւններն ու խռովութիւն-
ները։

Այս բոլոր դէպքերը բաւական չէին կարծես, եւ
ահա երեւան կուգայ Պապ Թագաւորի դաւադրու-
թիւնը Ներսէս հայրապետի դէմ։ Ներսէսը միշտ կը
խրատէր եւ կը պախարակէր Թագաւորի վատ արարք
ները։ Եւ որպէսզի այդ խոչընդոտը մէջտեղէն վերա-
նայ, վճռեց մեծ քահանայապետին ճաշի կանչել եւ
հոն թունաւորել։ Այդպէս ալ եղաւ։ Բազմաթիւ նա-
խարարներ, որոնց մէջ եւ Մուշեղ սպարապետը,
շատ վատ տպաւորւեցան այս դէպքէն, եւ ամէն մի-
ջոց գործադրեցին Թունաւորւած հայրապետին ա-
ռողջացնել, բայց չկարողացան։

Ներսէս կաթողիկոսի մահւընէ վերջ Պապ Թա-
գաւորն աւելի ազատ եւ սանձարձակ զգաց ու վերա-
փոխեց այն բոլոր հին սովորութիւններն ու վատ վի-
ճակը՝ որոնց դէմ պայքարած էր Ներսէսը։ Հրա-
մայեց աւերել բոլոր այրինոցները (այրիներու հա-
մար պատրաստւած բնակարաններ), որբանոցները,
կուսանոցները՝ զանազան աւաններու և գաւառներու

մէջ շինուած՝ Ներսէս կաթողիկոսի կողմէն: Վերացըրեց բոլոր հիւանդանոցներն ու աղքատանոցները, որոնք այնքան մեծ օգնութիւն կը հասցնէին հասարակութեան: Արգիլեց տասանորդ եւ կամ պտղի տալ եկեղեցական պաշտօնեաներուն. իրաւունք տւեց կանանց թողնել իրենց ամուսիններուն եւ «էր զի մի այր տասն կին փոխէր. եւ առհասարակ յանօրէնութիւն դարձան միանգամայն»:

> «Եւ ամենայն մարդիկք երկրին Հայոց էին մարդիկք պտղաբերք եւ ողորմածք առ ի յիշել զաղքատս եւ զնեղեալս, զտառապեալս եւ զօտարս, զհարստահարս, զնժդեհս, զպանդուխտըս, զհիւրս, զանցաւորս. եւ էր նոցա կարգեալ վերակացուս սրբոյն Ներսէսի, եւ դարմանս ի տեղեաց տեղեաց: Իսկ յետ մահու նորա աւերեաց զայն ամենայն թագաւորն Պապ, եւ անարգեաց զպատիւ եկեղեցւոյ...»:

Հայաստանի ներքին այդ շահատակութիւնները բաւական չէին, կարծես, դեւերով լեցուն Պապի համար եւ նա սկսեց կնճռոտել արտաքին քաղաքականութիւնն ալ: Հակառակ երկար տարիներու ընդունուած սովորութեան եւ հայ նախարարներու եւ մեծամեծներու խորհրդին, նա թշնամական դիրք բռնեց Յունաց հանդէպ եւ աւելի մտերմացաւ Պարսիկ արքունիքի հետ: Յարաբերութիւններու այդ լարման առեն Յունաց թագաւորն հրաման կուտայ Տէրենտ եւ Ադէ իր զօրավարներուն, որոնք Հայաստան կը գտնուէին, սպանել Պապին: Անոնք ալ տեսնելով որ հայ նախարարներն ու զօրականներն համամիտ չէն

Թագաւորի վարած քաղաքականութեան, ճաշի կը հրաւիրեն Պապին եւ կ՚սպանեն։

Այդ դէպքէն վերջ հայ մեծամեծները կը հաւաքուին ժողովի, Մուշեղ սպարապետի գլխաւորութեամբ վճռելու թէ ի՞նչ պիտի ընեն,— Վրէ՞ժ պիտի լուծեն՝ կռիւ յայտարարելով Յոյներու դէմ, թէ՝ պիտի լռեն. եւ կ՚որոշեն.

«Ոչ կարեմք հեթանոսաց ի Պարսկաց ի ծառայութիւն մտանել, եւ թշնամի առնել զթագաւորն Յունաց, եւ ոչ զերկոսեան թշնամի առնել. եւ ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ։ Ապա եկեաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղեւ՝ ահա եղեւ, թող ծառայեսցուք թագաւորին Յունաց. կացցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան թագաւորութեանն Յունաց. զիարդ եւ կամք իցեն թագաւորութեան Յունաց՝ արասցեն մեզ»։

Զնայած հայ իշխաններու այդ որոշման՝ բարեկամ ըլլալ Յունաց, երկիրը չխաղաղեցաւ, այլ օր ըստ օրէ աւելի անկերպարան եւ անիշխանական վիճակի մէջ ընկաւ։ Այդ դրութեան աւելի նպաստեց Արշակունեաց տոհմէն եւ Յունաց կողմէն նշանակւած Վարազդատ մանուկ թագաւորը, որի մասին Փաւստոս իր գրքի (Դպրութիւն Ե. գլ. ԼԴ.) մէջ կ՚ըսէ

«Եւ էր նա մանուկ յաւուրց, լի արութեամբ, կորովի ձեռօք, քաջ սրտիւ, եւ ի մտաց թեթեւ. մանկաբարոյ, տղայահանճար, մանկամիտ...

> *Արդ իբրեւ տեսանէին զԹագաւորն Հայոց Վարազդատ մեծ նախարարքն Հայոց՝ Թէ մանուկ բանսդրԹուկ է, զչար ի բարոյ որոշել չգիտէ, սկսան այնուհետեւ ըստ կամաց իւրեանց վարել զԹագաւորս որպէս եւ կամէին. բանիւք իւրեանց տանէին եւ բերէին զնա»։*

Այս դրուԹենէն օգտուեցան քանի մը չարամիտ նախարարներ եւ մանաւորապէս Սահառունեաց տոհմի նահապետ Բատը, *որ մանուկ Թագաւորի դայեակն էր, ու սկսան չարախօսել Մուշեղ զօրավարի մասին ու խորհուրդ տալ՝ սպաննելու եւ ազատելու այդ վըտանգաւոր անձնաւորուԹենէն։ Նախանձը եւ կիրքն իրենց ազատ Թռիչքներու մէջ մտան եւ ամենօրեայ բամբասանքներու եւ չարախօսուԹիւններու արդիւնքը այն կ՚ըլլայ, որ Վարազդատը կը համաձայնի Մուշեղին սպանել եւ այդ նպատակաւ ալ յատուկ ճաշկերոյԹ կը տրուի՝ պալատական շրջաններու համար։ Ազնիւ եւ մաքուր հայ զինուորականներ չկարողացան կաշառել՝ Մուշեղին սպանելու համար, եւ ըստիպուած եղան տգէտ եւ հզօր մարդկանց* հարբեցնել՝ *այդ ոճիրն ի գլուխ հանելու համար։*

> *«Պատրաստեաց Վարազդատ արս ընտիրս հզօրս, զօրեղս, զի կազմ կայցեն գործոյն, հարկանել յանկարծօրէն յանպատրաստից յեղակարծումն ժամու ի վերայ Մուշեղի։ Զնոսա քաջ ուրախ առնէր մեծապէս, եւ շատ գինի տայր ըմպել, եւ բազում առնէր զբօսումն ուրախուԹեան»։*

Այսպիսի տմարդի միջոցներու կը դիմեն Հայոց

Թագաւորն ու քանի մը դաւաճան նախարարներ՝ ըսպանելու մարդու մը՝ որ իր ամբողջ կեանքը Թշնամու դէմ պայքարելով անցուցած է եւ միշտ ալ յաղթական եղած է։ Եւ երբ վարձկան ու հարբեցած զինուորները յարձակում կը գործեն ու ձեռքերը կը կապեն, քաջ սպարապետի վերջին խօսքերը կ'ըլլան.—

«Ի վերայ բազում իմոց վաստակոցն արեան եւ քրտան, եւ սլաքօքն գքիրտն ջնջելոյ, ա՞յս հատուցումն եղեւ ինձ։ Բայց իբրեւ եհաս ինձ մահս, Թէ ի վերայ ձիոյ դիպեալ էր...»։

Այս դաւադրութեամբ Հայաստանն աւելի խառնակ վիճակի մէջ ընկաւ։ Անարժան մարդիկ պաշտօնի տիրացան եւ անհատական հակառակութենէ դըրդըւած իրենց հակառակորդները տապալել սկսան։

Շապուհի եւ Հայոց մէջ տեղի ունեցած կռիւներու ատեն Մամիկոնեան ցեղէն երկու եղբայրներ՝ Մանուէլ եւ Կոն գերի տարւած էին։ Այդ ատենները երբ Վարազդատ մանուկ Թագաւորը գահի վրայ էր, Մանուէլ Մամիկոնեան Հայաստան վերադարձաւ, անմիջապէս պետական շրջանակներուն հակառակ դիրք բռնեց. որոշեց Հայոց սպարապետութեան ղեկն իր ձեռքն առնել եւ միաժամանակ պատժել Մուշեղի մահւան մեղսակիցները։

Ժողովրդական տրամադրութիւնները Մամիկոնեաններու հանդէպ, ինչպէս նաեւ դժգոհութիւնները պետական շրջանակներու դէմ եւ այն որ Մանուէլն իրեն Թիկունք ունէր պարսկասէր հայ կուսակցութիւններն ու Պարսկական կառավարութեան համամըտութիւնը՝ նպաստեցին Մանուէլի «պետական

հարուած»-ի յաջողութեան եւ բարձրացրին նրան դէպ տաղորութեան աստիճանի։

Մամիկոնեանի չարժման առիթներէն մէկը եւ գլխաւորներէն Մամիկոնեան տոհմի պաշտօնազրկութիւնն էր եւ Փաւստոսը կուտայ հետեւեալ յատկանշական արտայայտութիւններով.

«Արդ Մուշեղ այր քաջ եղբայր իմ, որ ի վերայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւրմէ, վանեաց, կոտորեաց զթշնամիս ձեր, եւ ոչ կարացին թշնամիքն սպանանել, դու կալար ի բազմականի խեղդեցեր զնա։ Նա դու չես իսկ Արշակունի, այլ ի պոռնկութենէ եղեալ ես որդի»։

Վարազդատ Թագաւորն ալ կ'սպառնայ Մանուէլին թէ դուրս կը վռնտէ Հայոց երկրէն եւ կամ թէ «ոչ կամիցիս գնալ, մեռանիս ի ձեռաց իմոց որպէս եւ Մուշեղն մեռաւ»։

Քաղաքացիական պատերազմ կը ծագի Հայոց մէջ՝ Թագաւորական եւ Մամիկոնեան կուսակիցներու միջեւ։ Այդ կռիւը տեղի ունեցաւ Կարնոյ դաշտին մէջ եւ արդիւնքն այն եղաւ որ Թագաւորի կողմնակիցները յաղթուեցան եւ Մանուէլն եղաւ Հայաստանի դիկտատոր, որ որքան ալ քննադատելի ըլլայ իբր պետական ձեւ, անհրաժեշտ է իբրեւ ժամանակաւոր բուժիչ միջոց։

Մանուէլի առաջին գործը կ'ըլլայ բոլոր յանցաւորները պատժել եւ իբր վրէժ Մուշեղի մահուան՝ գլխատել Բատ Նահապետը «արքային Վարազդատայ գքսուն, զսպանողն Մուշեղի»։ Հին սովորութեան հա

ծառային «նախ յանդիման նմա հրամայէր փողոտել զորդին նորա, ապա յետոյ զնա գլխատել. եւ զայլսն կոտորեաց ըստ նմին օրինակի»:

Ներքին այս գժտութիւններուն վերջ տալէն ետք, Մանուէլ սպարապետն իր ուշադրութիւնը դարձրեց արտաքին թշնամիներու վրայ: Նա նկատեց, հաւանօրէն, որ իր բարեկամութիւնը Պարսից հետ որքան ալ սկզբնական օրերուն օգտակար եղած ըլլայ, այնուամենայնիւ օր ըստ օրէ վտանգաւոր կը դառնայ հայ ժողովրդի ազատութեան եւ ամբողջութեան տեսակէտէ: Զնայած որ Պարսկաստանին որոշ հարկ կուտային, ինչպէս նաեւ անոնց տասը հազար զինուորներուն՝ Սուրէն զօրավարի գլխաւորութեամբ՝ հազուստ, ուտեստեղէն, ռոճիկ, բայց եւ այնպէս Պարսկական վտանգն զգալով պայքարեցան եւ Հայաստանէն վռնտեցին անոնց:

Թշնամութիւն ծագեցաւ Հայոց եւ Պարսից միջեւ եւ բազմաթիւ Պարսիկ հրամանատարներ՝ Գումանդ, Վարազ, Մրկան եւ ուրիշներ եկան, արշաւեցին եւ զօրեղ դիմադրութեան հանդիպելով՝ պարտուեցան:

Մանուէլ Մամիկոնեանն օգտուելով հանգամանքէն՝ Թագաւոր հռչակեց Պապի որդի Արշակին, իսկ միւս եղբայր Վաղարշակին ալ յաջորդ: Հայ ժողովրդի տարբեր հատուածներն ու կուսակցութիւնները նորէն միացան՝ ունենալու իրենց սեփական կառավարութիւնը:

Մեր երկրի քաղաքական ամբողջութիւնը պահպանելու համար բաւական չէ միայն արհեստական խնդակցութիւններով եւ ոգեւորութիւններով ապ-

րիլ. պէտք էր լուրջ ուշադրութիւն դարձնել մեր երկրի աշխարհագրական դիրքի վրայ, ինչպէս նաեւ Յոյներու եւ Պարսիկներու արտաքին քաղաքականութեան վրայ:

Հարցերու այդ կնճռոտութեան առեն կ'ըլլայ որ կը մեռնի Մանուէլ սպարապետը — հրովարտակով մը Հայոց Աշխարհն ու Արշակ արքան յանձնելով Յունաց:

Այս կարճ ժամանակաշրջանին մէջ մենք կը տեսնենք քաղաքականութիւններու փոփոխութիւն — Մուշեղ Մամիկոնեան Յունաց ազդեցութեան կողմնակից էր, իսկ Մանուէլը սկզբնական շրջանին Պարսից եւ ապա նորէն Յունաց:

Քաղաքականութեան այս փոփոխութիւններու, Յունաց եւ Պարսից ձուլման ծրագիրներու, ինչպէս նաեւ Հայաստանի ներքին դաւադրութիւններու եւ դաւաճանութիւններու պատճառաւ հայ ժողովուրդը իր անկախութիւնն ու ամբողջականութիւնը կորսնցուց:

Հայաստանը երկու մասի բաժնուեցաւ — Յունաց հովանաւորութեան տակ՝ Արշակ Թագաւորով, եւ միւսն ալ Պարսից՝ Խոսրով Թագաւորով: Այս երկու պետութիւններն ալ փոխադարձ համաձայնութեան եկան եւ դաշնագրութեամբ մը Հայաստանն ազդեցութիւններու շրջանի բաժնեցին, զորս շատ յաջող կերպով կը ներկայացնէ Փաւստոս Բիւզանդն իր Դպրութիւն Զ. գլ. Ա.»-ի մէջ:

«Եւ այնուհետեւ առէ խորհուրդ միաբանութեան հաւանութեան ընդմիմեանս Թագաւորն Յունաց եւ Թագաւորն Պարսից. եւ լաւ համարե-

ցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել, զի ասէին՝ Թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հզօր եւ հարուստ Թագաւորու- Թիւն, լաւ է զի այսու եղծանել եւ խանգարել կարասցուք զայս ԹագաւորուԹիւնս. նախ ընդ երկու բաժանել երկու Թագաւորօքս Արշակու- նօք՝ զորս կացացուք, ապա եւ ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայուԹիւն, զի մի՛ կարասցեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս»:

Ամենավերջին այս փոքրիկ հարւածն ալ բաւա- կան է եզրակացնելու որ մեր արտաքին քաղաքակա- նուԹիւնը՝ օտարներու կողմէն, միշտ, միեւնոյն ուղ- ղուԹեամբ ընԹացել է՝ բաժանել *եւ ապա* տիրել:

Այսօրն ալ նոյնն է եւ Հայաստանը զոհ եղած է դաղտնի դաշնագրուԹիւններու եւ ազդեցուԹիւննե- րու համար արհեստական բաժանման:

Վերջին Արշակունիք.— *Պարսկական Հայաս- տանի վրայ, 391–414 Թւականը, Թագաւոր կը նշա- նակւի* Վռամշապուհը, *Խոսրով Դ. Հայոց Թագաւորի եղբայրը:*

Այդ ուսումնասէր եւ հայրենասէր Թագաւորի օ- րով հայ կեանքի մէջ խոշոր երեւոյԹ տեղի կ'ունենայ որ որքան գրական նշանակուԹիւն ունի նոյնքան եւ աւելի ալ քաղաքական նշանակուԹիւն եւ ազդեցու- Թիւն ունեցած է: Այդ Տառերու Գիւտն է:

Ցոյն եւ Պարսիկ քաղաքականուԹեան առաջնա- կարգ նպատակներէն մինն էր ձուլել հայ ժողովրդին եւ իբր ինքնուրոյն ազգ մէջտեղէն վերացնել: Այդ

ուղղութեամբ անոնք խոշոր աշխատանքներ թափե-ցին եւ հայութիւնը քաղաքականապէս *պիտի վերա-ցընէին, եթէ* նոր *գաղափար,* նոր *նպատակ եւ* նոր *շարժում առաջ չգար—ազգային գրականութեան զարգացում եւ սեփական լեզուի մշակում: Հայերն ամենայն ոգեւորութեամբ կպան այդ գործին եւ կարճ ժամանակւայ ընթացքին կրցան ունենալ իրենց լեզւով աւետարան եւ այլ կրօնական գրքեր ու այդ ճանապարհով ալ հիմ դրին մայրենի գրականութեան:*

Այդ խոշոր դէպքը, որ շատ մը քաղաքական բնոյթ կրող յեղափոխութիւններ արժեցաւ, կրցաւ նշանակալից դեր կատարել մեր իրականութեան մէջ եւ ի մի հաւաքել բոլոր ցրուած ուժերը: Վռամշապուհ թագաւորը, որ կրթուած եւ քաղաքագէտ մէկն էր, կրցաւ առանց դժուարութիւններու բարեկամ մնալ երկու արքունիքներու հետ, շատ անգամ անոնց ներքին խնդիրներուն մասնակից կ'ըլլար եւ յաջողութեամբ ալ կը վերջացնէր եւ այսպիսով հնարաւորութիւն կուտար Հայոց նոր գրականութեան զարգացման: Այդ խաղաղ եւ անդորր շրջանը երկար չտեւեց եւ Վռամշապուհի մահուընէ վերջ Խոսրով Դ.ը, որ գերի էր Պարսից ձեռքը, նորէն վերադարձաւ եւ մէկ տարի միայն կրցաւ թագաւորել՝ չուտափոյթ մահւան պատճառով:

Խոսրովի մեռնելէն վերջ թագաւոր կը նշանակւի Տիգրան Ե. (415–417)*, որ խաղաղ եւ շինարար աշխատանք չկրցաւ կատարել եւ իր եղբօր Արշակի հետ մշտական կռիւներու եւ ընդհարումներու մէջ էր: Այս երկու եղբայրներն ալ փոխադարձ նախանձէն կուրացան եւ երկար կռիւներէ ալ ձանձրացած՝ որո-*

չեցին կամաւ իրենց Թագերն յանձնել մէկը՝ Յոյներուն եւ միւսը՝ Պարսիկներուն ։ Իբրեւ Թէ փոխադարձ վրէժ կը լուծեն իրարմէ եւ իրենց անմտութեան պատճառով կը վնասէի հայ ժողովուրդը եւ անոր քաղաքական կեանքը։

Հայաստանը նորէն երկու մասի բաժնուեցաւ եւ ենթարկուեցաւ երկու զօրեղ եւ մեր ժառանգութեան վրայ աչք տնկած պետութիւններու ազդեցութեան։ Յոյներն ու Պարսիկներն ամէն կերպ կը ջանային խուսափիլ հայ Թագաւորներ եւ իշխաններ նշանակելէ եւ միանգամ ընդմիշտ վերջ տալու համար այդ ապստամբ, վտանգաւոր եւ հանապազ վիճաբանութեան առարկայ եղող երկրին՝ ամէն ջանք գործադրեցին ճուլել եւ միացնել Պարսիկներուն՝ Պարսկական Հայաստանը եւ Յոյներուն՝ Յունական մասը։ Նոյնիսկ Յազկերտ Ա. Պարսից Թագաւորը այնքան համարձակութիւն կ'ունենայ որ իր որդի Շապուհին Հայաստանի վրայ Թագաւոր կը նշանակէ, որ միայն երեք տարուայ կեանք կ'ունենայ։ Հայ նախարարները տանիլ չէին կրնար օտար լուծը եւ մանաւանդ յանկարծակիի եկան երբ իմացան Թէ Շապուհը, որ Պարսկաստան գացած էր իր հօր գահը ժառանգելու, հրաման տուած է չղԹայակապ արքունիք հասցնել հայոց մեծամեծները։ Անոնք վճռեցին միաբանաբար դիմադրել եւ իրենց ամբողջ ուժերը կեդրոնացնելով կըրցան դուրս վռնտել պարսկական մնացորդ զօրաբանակը, սովորուԹիւնները եւ Հայաստանը նուաճելու համար ուղարկուած նոր բանակը։ Այդ ապստամբութեան եւ կամ ընվզման արդիւնքն այն կ'ըլլայ որ

Վռամշապուհի որդի Արտաշէս Դ–ը (422–428) Թագաւոր կը նշանակուի Հայոց վրայ։

Այս Թագաւորն ալ չկրցաւ կեդրոնական ուժ հան դիսանալ եւ վերականգնել Հայաստանի նախկին դիր քը։ Արտաքին քաղաքականութեան հակասութիւններու զուգընթաց առաջ կ՚ընթանային ներքին խռովութիւնները եւ այդ բոլորն ա՛լ աւելի արագ կը գահավիժէին Հայաստանի անկախութիւնը՝ ունենալով Թագաւորներու Թոյլ, մեղկ եւ անկամ բնաւորութիւնները։

Հայ նախարարներու մէջ առաջ կուգան խռովարարներ եւ դաւաճաններ, որոնք չկարողանալով տանիլ Թագաւորի կատարածները՝ որոշեցին Պարսից օգնութեան դիմել։ Ի զուր Սահակ Պարթեւը ջանաց համոզել անոնց որ քիչ մ՚ալ համբերեն եւ միասնաբար աշխատին Հայաստանի անկախութիւնը փրկելու։

Դաւաճան նախարարներու խումբ մը՝ արծկէացի փառամոլ Սուրմակ երէցի առաջնորդութեամբ Պարսից դուռը գացին եւ չարախօսեցին Թագաւորի եւ կաթողիկոսի մասին՝ մեղադրելով Հէլլէնասիրութեան մէջ։ Նախարարներն ալ երկուսի բաժնուելով՝ Յունասէր եւ Պարսկասէր, Հայաստանի բաժանման գործն ալ աւելի դիւրացուցին եւ Արշակունեաց տիրապետութեան վերացման մեծապէս նպաստեցին։ Հոս արժէ մէջ բերել Մովսէս Խորենացու «Ողբ»էն կտորներ, որոնք ցայտուն կերպով կը ներկայացնեն Հայաստանի զանազան դասերու կատարած դերը՝ Հայաստանի անկախութեան վերացման մէջ.

«ՈՂԲԱՄ ԶՔԵԶ, Հայոց Աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր եւ քահանայ, խորհրդական եւ ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն. դրդուեցաւ ուղղափառութիւն, քայքայեցաւ տգիտութեամբ հարափառութիւն...:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ տխմարք եւ ընդինքնահանք, անձամբ առեալ պատիւ եւ ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ, արծաթով ընտրեալք եւ ոչ հոգւով, ոսկեսէրք, նախանձոտք, թողեալ զհեզութիւն, յորում Աստուած բնակէ, եւ գայլք եղեալ՝ զիւրեանց հօտս գիշատելով:

ԿՐՕՆԱՒՈՐՔ կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք:

ՎԻՃԱԿԱՒՈՐՔ հպարտք, դատասացք, զրաբանք, ծոյլք, ատեցողք արուեստից եւ վարդապետական բանից, սիրողք վաճառաց եւ կատակերգութեանց:

ԱՇԱԿԵՐՏՔ հեղգ առ ուսումն եւ քոյր առ ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆՔ վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, այրեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ:

ԶՕՐԱԿԱՆՔ անիրաւք, ստապարծք, զինատ-

եացք, պղերգք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, համբայրոյք աւազակաց։

ԻՇԽԱՆՔ ապստամբք, գողակիցք գողոց, կծլիք, կծծիք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք։

ԴԱՏԱՒՈՐՔ տմարդիք, սուտք, խաբողք, կաշառառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք։ Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ եւ ամօթոյ»։

Ահա այս էր այն անտանելի եւ սարսափելի վիճակը, որի մէջ կը գտնէր Հայաստանը եւ որը պատճառ դարձաւ մեր երկրի քաղաքական կեանքի անհետացման եւ օտար տիրապետութիւններու դիւրաւ զարգացման։

ԳԼՈՒԽ Ը

ԿՐՕՆԱ–ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առաջին Ապստամբութիւն։ Վարդան Մամիկոնեան․— *Քրիստոնէութիւնը մեզի հանգստութիւն չի բերեր։ Անոր երեւումը մեր երկնակամարի վրայ արեամբ եղած է եւ իբր թշնամութեան պատճառ եղած է մեր եւ հարեւան պետութիւններու միջեւ։ Անոր հաստատումն ու տարածումը եղբայրասիրութեամբ, համեստ քարոզներով միայն եղած չէ, այլ եւ կռիւներով, բռնութիւններով եւ պատերազմներով։ Հակառակ այն քարոզին, որ տուած է Քրիստոս իր հետեւորդներուն եւ այն սկզբունքին որ կոչւել է* սէր, *քրիստոնէական բոլոր պետութիւններն ալ անոր անունով թափած են գետերով* արիւն։ *Հայ ժողովուրդը կրնայ պարծենալ դարերէ ի վեր մինչեւ այսօր թափած իր արեան համար՝ յանուն Քրիստոնէութեան։ Մենք այդ խնդրի մէջ հայ ժողովրդի պաշտպաններէն մինն ենք եւ համոզուած ենք որ որեւէ ազգութիւն, երբ իր պաշտած սկզբունքներուն համար*

(կրօնական թէ քաղաքական) կը կռուի, արիւն կը թափէ, իրաւացի է եւ արժանի ապրելու։

Վարդանանց եւ Վահանանց կռիւները, որոնց անունը մեր հին ու նոր ներմիտ կրօնականները կնքած են զուտ կրօնական պատերազմներ, յատկանշական դրւագներ են մեր քաղաքական կեանքի ելեւէջներու պատմութեան մէջ եւ կը կրեն կրօնական եւ ազգային քաղաքական բնոյթ։ Այդ ապստամբութիւններն իրենց էութեան մէջ համանման են մեր վերջին երեսուն տարւայ ըմբոստական շարժումներու հետ համեմատած եւ ընդհանուր գծերով ալ կրնան բաղդատուիլ։

Պարսկական կառավարութիւնը, Արշակունեաց անկումէն վերջ, մտադրւեցաւ քաղաքական մեծ ծըրագրի մը իրագործման համար — գրաւել ամբողջութեամբ Հայաստանը—անոր ժողովուրդը կրօնափոխ ընելով կապել զրադաշտական կրօնին եւ կազմելով միաձոյլ զանգւած մը՝ պատւար կանգնիլ Հըռովմէացիներու եւ առհասարակ Եւրոպացիներու առջեւ։ Ասիան՝ Ասիացիներուն եւ այն ալ կրակապաշտութեան հաւատամքով։ Այդ նպատակին հասնելու համար անոնք ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառին. միջոցներ, որոնք մինչեւ այսօր ալ մեր թշնամիներու եւ այսպէս ասած «բարեկամներու» կողմէն կը գործադրւին — կաշառքներ, պատւի աստիճաններ հայ մեծամեծներուն, սպառնալիքներ, կախաղան, բանտեր, եւայլն—։ Դեռ Վռամ Ե. արքայի օրով երկու կարեւոր փոփոխութիւններ մտցրւեցան՝ քաղաքական *— նշանակելով Պարսիկ մը, Վեհ-Միհր-Շապուհ անունով, իբրեւ մարզպետ եւ* կրօնական՝

Սահակի պէս ազգասէր կաթողիկոսի մը տեղ նշանակելով ինչ որ Բրքիշոյ եւ Շմուէլ ասորի, օտարական հոգեւորականներ— ։

Յազկերտ Բ.ը այդ երկուսի վրայ աւելացրեց նաեւ ուրիշ կարեւոր երեւոյթ մը՝ Քրիստոնեայ Հըռովմի չէզոքացումը՝ *հայկական գործերուն մէջ խառնըւելէ ։ Այսպիսով երբ Հայաստանն իր* Պարսիկ *կառավարիչն ունէր, իր* Ասորի *տեղապահը եւ իր* բարեկամի *չէզոքացումը եւ մնացած էր միայնակ իր պայքարին մէջ՝ ընդդէմ տիրող, ուժեղ եւ կազմակերպուած բռնութեան ։ Յազկերտն իր քաղաքական նպատակներուն հասնելու համար սկսեց հալածանք Քրիստոնէութեան դէմ եւ, ինչպէս Եղիշէն կը նկարագրէ «Դրդուեցոյց զբազումս ի սուրբ ուխտէն քըրիստոնէից, էր՝ զոր բանիւք սպառնալիօք, էր՝ զոր կապանօք եւ տանջանօք ։էր՝ զոր չարաչար մահուամբ վախճանէր. յափշտակութիւն առնէր ընչից եւ արարոց, եւ մեծաւ անարգանօք տանջէր զամենեսեան» ։ (Եղիշէ, Առաջին Յեղանակ, երես* 8) ։

Սկզբնական շրջանին Յազկերտը ջանաց խաղաղ միջոցներով ձուլման քաղաքականութիւնն առաջ տանել եւ երբ տեսաւ որ այդ բոլորն ալ իր նպատակներուն չեն հասցներ, որոշեց պարզ եւ մեկին յայտարարութիւն ընել եւ խիստ հրամանագրերով բաց պայքարի սկսիլ ըսելով.

> *«Ամենայն ազգ եւ լեզուք՝ որ են ընդ իմով իշխանութեամբ՝ դադարեսցեն յիւրաքանչիւր մոլար օրինացն, եւ միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական, զոհս մատուցանելով եւ*

սատուած անուանելով, եւ սպաս ունելով կրակի»: (Եղիշէ, երես 15):

Այդ բոլորէն վերջ պետական հրաման մը կուտայ, որ յար եւ նման է ներկայ Քրիստոնեայ եւ մահմետական մեծ պետութիւններու բռնած դիրքին՝ հանդէպ ճնշուած ազգութիւններու, պասապօրտի սիստեմ անունով, թէ «որ յարեւելս առ մեզ գայցէ՝ թողցեն, իսկ յարեւելից յարեւմուտս՝ (այսինքն դէպի Հայաստան) անանց լիցի ճանապարհ:»

Ապա կ'սկսին պետական կազմակերպուած չարչարանքներ՝ ժողովուրդը վախցնելու համար եւ այդ՝ զինուորական քրիստոնեաներէն սկսեալ «արգելին զոմանս ի նոցանէ զձեռս յետս կապելով, եւ զխոնջանունսն կնքելով, եւ զգուշութեամբ պահելով, էր որ զերկուս աւուրս եւ էր որ զերիս: Եւ բազում այլ եւս յանարժան հարուածս չարչարէին. զոր եւ ոչ ընդ գըրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել»... «Եւ զամենեցուն զկարգեալ թոշակն նուազեցուցանէին, եւ քաղցիւ եւ ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա, եւ ձմերոցի տեղիս՝ զդժնեայ վայրն հրամայէին նոցա, եւ անարգս եւ վատթարս յաչս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին»: (Այս ամբողջ տանջանքները նման են ռուսական ձուլման քաղաքականութեան առեն ձեռք առած միջոցներուն):

Զինուորական դասին այդպիսի չարչարանքներ տալէն վերջ նա հետեւեալ միջոցներուն ալ դիմեց՝ ժողովուրդն յուսահատեցնելու. ա) «զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն՝ թերեւս ըզ-

միաբանութիւն քակեսցէ. բ) միայնակեաց քրիստոնեայք՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրաւ էարկ՝ թերեւս զուխտն եկեղեցւոյն ցրուեսցէ, եւ զմիայնակեացսն փախուսցէ. գ) զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց՝ թերեւս զշինականսն վատնեսցէ»։ Ատոնք դեռ բաւական չէն։ Նա դիմեց երկու յատկանշական միջոցի ալ, որոնք մինչեւ այսօր ալ եղած են եւ են մեզի տիրող եւ կամ մեզ հետ գործ ունեցող պետութիւններու քաղաքականութեան գլխաւոր միջոցները.— «բանսարկութեամբ զնախարարեանն էարկ ընդ միմեանս, եւ յամենայն տան արար խռովութիւն» եւ այդ բոլորի նպատակն էր հայ ժողովրդին հասցնել այնպիսի դրութեան, որ «առ յոյժ աղքատութեանն՝ յակամայ դիմեսցեն յօրէնս մոգուց»։ Այսօր ալ նոյն քաղաքականութեան կը հետեւին, խռովութիւն մտցնել հայ նշանաւոր հասարակական եւ կուսակցական գործիչներու միջեւ եւ աղքատացնել քրիստոնեայ հայ ժողովուրդը, որ սովէն ստիպուած ըլլայ նորէն քրիստոնեայ դառնալ։

Այդ բոլոր նեղութիւններու հետ միասին անոնք գրական–կրօնական վէճեր ալ առաջ կը բերէին՝ ժողովրդի միտքը կասկածի մէջ ձգելու համար։ Պարսից կողմէն թուղթ մը կու գայ, որի մէջ քրիստոնէական կրօնը կը քննադատուի եւ առաջարկ կը բերուի գալ եւ արեգակին երկրպագութիւն ընել։ Կրօնափիլիսոփայական հարցերու մէջ մարզուած հայ հոգեւորականները խօսքի տակ չմնացին եւ այդ թղթին պատասխանելով հետեւեալ պատմական եւ յատկա-

նըշական խօսքերը չեշտեցին, որ պատիւ կը բերէ իրենց՝ իբր խղճի, կրօնքի եւ ազատութեան համար պայքարողներ․

«Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ոչ սուր, ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք: Ամենայն ինչք եւ ստացուածք մեր ի ձեռս քո, եւ մարմինք մեր առաջի քո կան, ըստ կամաց քոց արա զինչ եւ կամիս: Ի քէն տանջանք, եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք․ սուր քո եւ պարանոցք մեր»:

Այս բառերուն մէջ միայն կրաւորականութիւն չպիտի ըմբռնել, այլ եւ պատրաստակամութիւն՝ կռուելու, դիմադրելու եւ իրենց մարմիններն ու պարանոցները զոհելու՝ իրենց հաւատքի համար: Վարդանանց պատերազմն իր ընդհանուր գծերով յայտնի է ընթերցող հասարակութեան եւ այդ է գլխաւոր պատճառը, որ մենք ուշադրութիւն կը դարձնենք միայն յատկանշական եւ ներկայ քաղաքական կեանքի հետ նմանողութիւն ունեցող երեւոյթներու վրայ:

Յազկերտ իր քովը կը կանչէ Հայոց նշանաւոր նախարարներուն ,որոնց մէջ կ'ըլլան և Վարդան Մամիկոնեանն ու Վասակ Սիւնին :Պարսից արքան իր ամբողջ ծրագիրը բացատրելէն վերջ՝ կը խոստանայ անոնց հարստութիւն, պատիւ, նշանաւոր եւ բարձր պաշտօններ, եւ այդ բոլորէն վերջ սպառնալիք՝ որ եթէ համաձայնութիւն չկայացնեն եւ հակառակին՝ անթիւ զօրքեր պիտի ուղարկէ Հայաստան, եկեղեցիները պիտի քանդէ եւ ապականութեան վերածէ եւ ե-

Թէ որեւ մէկն ընդդիմանայ՝ պիտի մեռցնէ։ Հայ Նախարարները կը մերժեն Յազկերտի առաջարկները եւ իրենց կրօնին եւ հայրենիքին հաւատարիմ մնալով՝ կը նախընտրեն բանտի մէջ մնալ։

Անոնք բանտի մէջ մնալէն ետք, մտածեցին լըրջօրէն իրերու կացութեան վրայ եւ հաւանօրէն եզրակացնելով որ Յազկերտ իրենց բացակայութեան ատեն աւելի դիւրաւ կրնայ յաղթել եւ ընդունել տալ Հայոց Մազդեզանց կրօնը,քան եթէ իրենք ըլլային ժողովրդի հետ եւ անոնց գլուխն անցած։ Կատարեցաւ դիւանագիտական խաղ մը, ուրանալ քրիստոնէութիւնը առժամապէս, *փրկելու համար զայն՝* մըշտապէս: *Այդ քաղաքականութիւնն այն ատեն, երբ դեռ քաղաքական մտածումն այնքան զարգացած չէր, իբրեւ նպատակայարմար միջոց ընդունեցաւ եւ եղած «մեղքն» ալ ներւեցաւ թէ Աստուծոյ եւ թէ ժողովրդի կողմէն, իսկ այսօր նման քաղաքականութիւն մը՝ կը կոչւի դաւաճանութիւն։*

Նախարարներու ուրացման լուրը երբ Հայաստան հասաւ, ժողովրդական հսկայ շարժում մը առաջ եկաւ, հոգեւորականութիւնն իր ղեկավարողի դերին մէջ մտաւ, գրգռեց եւ «Ես եմ Աստուած», եւ չիք այլ ոք բաց յինէն, եւ ոչ գնի իմ այլ ոք լիցի Աստուած» սկզբունքը մէջտեղ նետելով ոգեւորեց եւ կազմակերպեց ժողովուրդը, իսկ անհաւատներուն ալ նոյն բարւոյ եւ սիրոյ Աստուծոյ անունով սպառնաց թէ «Աստուած նախանձոտ եմ ես, հատուցանեմ զմեղս հարց յորդիս, մինչեւ յեօթն դար»։ Ժողովրդական այս հայրենասիրական տրամադրութիւններն այն աստիճանի հասան, որ վճռե-

ցին նոյնիսկ չխնայել ազգական, բարեկամ՝ եթէ անոնք ուրացողներ են․

> *«Ձեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ․ եւ մի՛ խնայեսցէ հայր յորդի․ եւ միակն առնուցու որդի հօր պատուոյն։ Կին կռուեսցի ընդ առն ամուսնոյ, եւ ծառայ դարձցի ընդդէմ տեառն իւրոյ»։*

Ընդհանուր այս դրութիւնը ներկայացնելէն վերջ, մենք անցնենք գործողութիւններու չրջանին։

*Կրօնա–հայրենասիրական այդ շարժումներու ա*ռաջին *խիզախ* զոհն *եղաւ հայ նախարարներէն ամենակրտսերը, Գարեգին անունով, որ իր մտածումները ազատօրէն պաշտպանեց Պարսից արքայի առաջ եւ անվախօրէն ալ ջատագովեց Քրիստոնէութեան առաւելութիւնները՝ մոգերու կրօնի հետ համեմատած։ Այդ խիզախ երիտասարդի ձեռքերն ու ոտքերը կապել կուտան, չարչարանքի կ'ենթարկեն եւ ապա մահուան կը դատապարտեն։*

Երկրորդ ժողովրդական շարժումը *տեղի կ'ունենայ* Անգղ *գիւղաքաղաքի մէջ, ուր Ղեւոնդ երէցը, իրեն ունկնդիրներու գլուխն անցնելով փառաւոր ջարդ մը տուեց «գկառափունս մոգացն եւ մոգպետին ջարդեցին», որովհետեւ վերջիններս եկել էին եկեղեցու պատերը քանդելու եւ անոր տեղ ատրուշան կանգնեցնելու։*

Երրորդ դէպքը *տեղի կ'ունենայ նախարարական ժողովի մէջ, երբ բոլորը կ'որոշեն եւ կ'երդուեն միաց–*

եալ ուժով դիմադրել Թշնամուն եւ միայն մէկը չի համաձայնիր: Անոր ալ տեղնուտեղը կը ճարկոծեն: *Միակ խելացի միջոցը:*

Իբերու այս դրութեան առէն Հայերը կը վճռեն դիմել Հռովմէացիներուն, նկարագրել իրենց կրած տանջանքները եւ յիշելով այդ բոլորը՝ յանուն Քրիստոնէութեան օգնութիւն խնդրել: Հռովմէական պետութիւնը՝ ներկայ շատ մը մեզի բարեկամ կոչուած Քրիստոնեայ կառավարութիւններուն պէս, պատասխան կուտայ որ չի կրնար օգնութեան հասնիլ եւ այդ բաւական չէ: Մարկիանոս Կայսրն իր դեսպան Եփլալիոսի միջոցաւ կը յայտնէ Պարսից «բարեկամ կառավարութեան» Թէ ինք որոշած է «ձեռնԹափ լինել ի զօրացն Հայոց զօրու եւ զինու եւ ամենայն օգնականութեամբ»:

Դժուարութիւններն ատով չեն վերջանար: Հայաստանի ներքին կեանքն ալ ներդաշնակ չէր: Նախարարներու մի մասը՝ փառասիրութենէ կամ նախանձէ, սկզբունքէ կամ քաղաքագիտութենէ բղխած կուող եւ դիմադրող հայերու հետ չէին, այլ անոնց հակառակ՝ ուրացողներու շարքին մէջ: Ատոնց պարագլուխն էր Վասակ Սիւնին, որի հետ կային՝ Ռըշտունեաց Արտակ իշխանը, Խոռխոռունեաց Գադիշոյ, Վահեւունեաց Գիւտ, Բագրատունեաց Տիրոց, Ապահունեաց Մանէճ, Գաբեղէնից Արտէն, Ակէոյ Ընջուղ, Ուրծայ Ներսէհ, Պալունեաց Վարազշապուհ եւ Ամատունեաց Մանէն անունով սեպուհ մը: Ասոնք իրենց կործանարար քաղաքականութիւնն առաջ կը տանէին եւ իրենց գործակից ունէին Զանգակ եւ Պետրոս երէցները եւ Սահակ անունով սարկաւագ

մը։ Վասակն ու իր խորհրդականներն ատով ալ չբաւականացան՝ սուտ եւ սխալ տեղեկութիւններ հաղորդեցին Յունաց՝ արտաքին պաշտպանութիւնն հեռացընելու Հայաստանէն եւ Վրացիներուն եւ Աղուաններուն ալ համոզելով՝ Հայոց զինակցութենէն հեռացըրին։

Իրերու այս աննպաստ դրութեան մէջ հայերը չեն յուսահատիր եւ մնացեալ ուժերը միացնելով՝ Վարդան Մամիկոնեանին հրամանատար կը կարգեն։ Կուրի հաւատացող եւ հայրենիքի ու կրօնքի պաշտպանութեան համար մեռնելու պատրաստ նախարարներն են. Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խոռխոռունի, Արտակ Պալունի, Վահան Ամատունի, Վահեւունեաց Գուտ, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արշաւիր Արշարունի, Արսէն Ընծայեցի եւ ուրիշ 14 այլ նախարարներ։

Տեղի կ'ունենայ ընդհանուր զօրահանդէս, որին ներկայ կը գտնուին հոգեւորական եւ զինուորական պետեր։ Բոլորն ալ ոգեւորուած են միեւնոյն գաղափարով եւ տարուած են միեւնոյն նպատակով։

Նշանակալից է Վարդան Մամիկոնեանի այդ ժողովին մէջ արտասանած ճառը, որմէ քանի մը կարեւոր մասեր կը բերենք Եղիշէի մելանոյշ ոճով.

«Ի բազում պատերազմունս մտեալ է իմ եւ ձեր ընդ իս. է ուրեք՝ զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն, եւ է ուրեք՝ զի նոքա մեզ յաղթեցին. եւ բազում այն է՝ որ յաղթող գտեալ եմք եւ ոչ յաղթեալք... Եւ մեք իսկ աւասիկ յիւրաքանչիւր մարմինս ունիմք վէրս եւ սպիս բազումքս... Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ քաջ նիզակա-

կիցք իմ, մանաւանդ զի բազում ի ձէնչ լաւագոյնք էք քան զիս արութեամբ, եւ գահու ի վեր ըստ հայրենի պատուոյն...Մի՛ երկուցեալ զանգիտեսցուք ի բազմութենէ հեթանոսացն, եւ մի՛ յահագին սրոյ առն մահկանացուի զթիկունս դարձուսցուք»:

Այս ռազմական եւ պատերազմի նպատակը բացատրող ճառէն վերջ կը խօսի նաեւ Ղեւոնդ Երէցը, որ գլխաւորապէս կը շեշտէ խնդրի կրօնական նպատակը, գաղափարական կողմը եւ ոգեւորելով կ՚ըսէ. «Մի թուլութեամբ լքանիցիմք, այլ պնդութեամբ սրտիւ եւ հաստատուն հաւատովք կամակարութեամբ յարձակեսցուք ի վերայ թշնամեացն, որ յարուցեալ գան ի վերայ մեր: Մեր յոյսն մեզ կրկին երեւի. եթէ մեռանիմք՝ կեամք, եւ եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան»:

Եւ այսպէս հայ ժողովուրդը՝ իր զինուորական եւ հոգեւորական պետերով առաջնորդուած կը դիմէ պատերազմի դաշտ, դէպի Աւարայր (451 *ապրիլ* 13), *ուրտեղ երկու բանակներն ալ իրար կը հանդիպին: Կատաղի եւ տաք կռիւ տեղի կ՚ունենայ, որի մէջ ուրիշ հայ զինուորներու հետ կ՚սպանուի նաեւ ընդհանուր հրամանատար Վարդան Մամիկոնեանը: Կուի սարսափելի ըլլալը կը նկարագրէ Եղիշէն հետեւեալ բառերով. «Մանաւանդ յորժամ տեսանէր ոք զբազմակոյտ դիականցն անկելոց, սիրտն բեկանէր եւ աղիքն գալարէին՝ լսել զմնչիւն խոցելոցն եւ զմռնչիւնըս բեկելոցն, զթաւագլոր խաղալ սողալ վիրաւորացն, զփախուստ վատացն, զթագուստ լքելոցն,*

զարտաթափումն զանարի արանցն, զճչիւն կանացն, զողբս սիրելեաց, զաչխարհումն մերձաւորաց, զվայ եւ զաւաղ բարեկամացն»։

Հայերը պարտելով յաղթանակ տարին։ *Իրենց փոքրաթիւ ուժով, իրենց ներքին եւ արտաքին աննըպաստ դրութեամբ անոնք չընկճուեցան, այլ քաջաբար դիմադրեցին, նահատակուեցան եւ իրենց հերոսութեամբ ու արեամբ կրցան պաշտպանել իրենց ազատութիւնը*։ 1036 *զոհ տուին հայերը եւ անոնց արիութիւնն ու գաղափարականութիւնը, դարերու ընթացքին, ազատատենչ սերունդ է կրթել, որ միշտ եղած է քաղաքական թէ կրօնական ազատութիւններու պահապանը*։ *Աւարայրի ճակատամարտը եւ Վարդան Մամիկոնեանի այդ ապստամբական եւ կամ ինքնապաշտպանական ձեռնարկը՝ վառ պահեց հայերու մէջ Ազատութեան եւ Արդարութեան ձգտումները*։

Վահան Մամիկոնեան.— Երկրորդ կրօնա-հայրենասիրական պատերազմ.— *Պարսից արքունիքը չի հրաժարիր ձուլման քաղաքականութենէն եւ միայն միջոցներու մէջ փոփոխութիւն մտցնելով՝ կը ջանայ նոյն նպատակին հասնիլ*։ *Պերոզ թագաւորի եւ իր Ատրվշնասպ մարզպանի քաղաքականութիւնն էր բռնի ուժի չդիմել, այլ քաղցրութեամբ եւ պատիւներով չահիլ հայ նախարարներուն եւ անոնց միջոցաւ ալ հայ ժողովուրդը*։ *Սիրաչահելու այդ միջոցն իր ազդեցութիւնն կ'ունենայ, եւ, ինչպէս Ղազար Փարպեցին գունաւոր կերպով կը ներկայացնէ, կրցած է առաջ բերել որոշ անբարոյացում եւ լքում.*

> *«Արք անմիտք եւ վնասակարք, անպիտանք եւ ոչ պիտանիք, վատք եւ ոչ քաջք, որոց ոմանք*

ի լեռնախոյզ աւազակաց ի մէջ անցեալ ուրացութեամբ վերտէին, եւ ոմանք կատակութեամբ աստուածս գնէին... Եւ էր այնուհետեւ տեսանել յաշխարհիս Հայոց զկաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ եւ մեռեալ, զքրիստոնէութիւն թաքուցեալ, եւ որ երբեմն քաջանուն զօրքն Հայոց...անուանիք եւ յաղթողք, ապա ծաղր էին ամենեցուն եւ կատականք»:

Պետական զանազան պաշտօններ դրամով եւ կամ ուրացութեամբ կը գնէին, իրենց կրօնն ու հաւատքը կը մոռնային, դաւաճանութեամբ ազգի գաղտնիքները երեւան կը հանէին եւ այնպիսի վատթար դրութեան հասած էին, որ Պերող թագաւորն յայտնապէս կ՚ըսէր.

«Այդ անպիտան եւ գունդ յետին, որ գամ յի յիմ իշխանութիւնն է՝ Ասորոց է. բայց քան զԱսորի՝ Հայն է այր յետին եւ անպիտան»:

Հայաստանի քաղաքական կեանքը վտանգի մէջ էր: Հայ Նախարարներն համերաշխ չէին, այլ նոյն իսկ փոխադարձ ատելութեամբ լեցուած եւ ոմանք ալ՝ ինչպէս Գադիշոյ Մաղխազը, անցած թշնամու կողմը եւ զբաղուած բամբասանքներով ու մատնութիւններով: Արտաքին քաղաքականութիւնն ալ նպաստաւոր չէր եւ Հայոց Գիւտ կաթողիկոսի պատւիրակութիւնները Յունաց Լեւոն թագաւորի մօտ՝ անօգուտ էին եւ իրական օժանդակութիւն ալ չկրցան ապահովել եւ «որոյ թէպէտեւ յանձն առեալ կամէր օգնել, յերկարէր ժամն եւ խափանէին խորհեալքն»:

Ձուլման եւ անբարոյացման այդ վտանգը տեսնելով Վահան Մամիկոնեանն ու իր գաղափարակիցները կը սկսին կազմակերպել եւ ազգային ոգին արթնցնելով՝ ի մի հրաւիրել՝ թշնամուն դիմադրելու համար։

Բոլորէն սիրուած դէմք մ'էր Վահանը, «այր մըտացի, առողջախորհուրդ եւ բարեսէր, յոր գործ եւ ձեռն արկանէր գործել՝ տէր յաջողէր ի ձեռս նորա եւ զօրանայր. Նա եւ գործակալք Պարսիկք, որ գային ի դրանէ... սիրէին զնա եւ պատուէին», ոգի եւ սիրտ կը ներշնչէ, կը մատնանշէ ձուլման վտանգը եւ ապստամբութեան կը հրաւիրէ։

Ուրացող եւ նախանձոտ նախարարներն այդ վերազարթնումը տանել չէին կրնար, որովհետեւ այդպիսով իրենք վարկաբեկ կ'ըլլային Պարսից արքունիքի մէջ եւ հետեւաբար պաշտօնազրկութեան ալ վըտանգը կար, որի համար ալ կ'որոշեն դաւադրութիւն սարքել՝ Գիւտ կաթողիկոսի դէմ՝ իբրեւ Յունաց հետ բարեկամութիւն հաստատող եւ Վահան Մամիկոնեանին՝ իբր ապստամբ։ Այդ չարախօսութիւններու պատճառաւ կաթողիկոսը գահընկէց կ'ըլլայ, իսկ Վահանը արքունիք կ'երթայ, հաւատքը ժամանակաւորապէս կ'ուրանայ՝ «տկարանայր ի հաւատն» եւ ապա նորէն կը վերադառնայ Հայաստան՝ իր սկսած գործը շարունակելու։

Ապստամբութիւնը *կ'սկսի։ Բոլոր ցրուած ուժերն ի մի կը գումարուին եւ պարսիկները տեսնելով հայերու այս միաբանութիւնը, կը փախին Հայաստանէն։ Ըմբոստացման առաջին քայլը յաջող էր։ Մարզպա-*

Նական քաղաք Դուինը գրաւուած էր Հայերու կողմէ եւ ապա ստեղծուած ժամանակաւոր կառավարութիւն մը՝ Սահակ Բագրատունին իբրեւ մարզպան եւ Վահան Մամիկոնեանն ալ կ՚ստանձնէ սպարապետութեան պաշտօնը։ Ատով ամէն ինչ չի վերջանար։ Պարսիկներն իրենց ուժն հաւաքելով կը կեդրոնանան Նախիջեւանի մօտ եւ ապա դէպի Մասեաց փեշերը գալով, կը հանդիպին Ակոռի գիւղի մօտ հայ քաջարի բանակին եւ... կը պարտւին։

Երկրորդ կռիւը՝ *կամ աւելի ճիշդ է* ճակատամարտը *տեղի կ՚ունենայ Արտազ գաւառին մէջ, Աւարայրի պատմական դաշտին մէջ, ուր Պարսից հսկայ բանակը նորէն կը պարտւի եւ տեղի կուտայ Հայերու միացեալ ուժին առջեւ։*

Երրորդ *կատաղի* կռիւը *տեղի կ՚ունենայ Երէզ գիւղի մօտ, ուր Վահան Մամիկոնեանը գիշերային յարձակումով մը կը բարոյալքէ Թշնամու բանակը։ Այս վերջին հանդիպումն աւելի պարտիզանական կըռիւներու բնոյթը կը կրէ եւ հայ նախարարներն անցած իրենց փոքրաթիւ գունդերու գլուխը՝ յանկարծակի եւ արագ յարձակումներով չփոթութիւն կը մտցնեն Թշնամու բանակին մէջ։*

Այս կռիւներու ընթացքին եթէ եղած են անյաջողութիւններ, վերագրելու է հայ ուրացող *եւ* դաւաճան *նախարարներուն, ինչպէս Վահան Մամիկոնեանն ալ կը խոստովանի «Եւ յայսմ կռուի՝ մի՛ զայս գմտաւ պարծիս, թէ աւելի ինչ քաջութեամբ յաղթեցէք մեզ.* այլ ի մեր երկպառակութենէ եւ ի ճենճգելոյ եղեւ մեզ վնաս»։

Դաւերն ալ անպակաս էին եւ Պարսից Շապուհ զօրավարը, յենուած հայերու իր ծանօթութեան վըրայ՝ Կամսարական եղբայրներուն կ՚առաջարկէ «Ապա թէ խորհել կամիք եւ կարէք ինչ լաւ սպաս ցուցանել արքայից արքայի, եւ հնարէք զվահան սպանանել, *գտանիցէք ի թագաւորէն պարգեւս եւ պատիւս»: Քաջարի Կամսարականները կը մերժեն եւ իրենց կեանքն ալ կը զոհեն՝ հայրենիքի եւ կրօնի ազատութեան համար:*

Անգամ մ՚ալ, կուի պատրաստութեան ատեն, երբ Պարսից զօրքերը կազմ ու պատրաստ էին յարձակման համար եւ Վահան Մամիկոնեանն ալ ծրագիր կը կազմէր դիմադրելու, կը տեսնեն «զի գունդն ամենայն Հայոց դարձուցեալ զերեսս յուխտէն երդմանն աւետարանին եւ ի խրատուէ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի՝ երթային փախստեայք ամենեքեան»: (Ղազար Փարպեցի. երես 526):

Իբրեւ այս դրութեան ատեն Պարսից գահը կը բարձրանայ Վաղարշը, Պերոզի եղբայրը, որ կը ջանայ մտերմական յարաբերութիւններ պահպանել Հայոց հետ եւ այդ նպատակով ալ բանակցութիւններ կ՚սկսի վարել, որի արդիւնքն կ՚ըլլայ Նուարսակի Դաշնագրութիւնը (484), *որի մէջ չեչտուած է «հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւն, մոգութեան եւ ատրուշանաց յաչխարհէս Հայոց բարձումն, զեկեղեցւոյ ըստ մեր կամաց զպայծառութիւն եւ զպաչտօն,— այդ որ կարեւոր է մեզ եւ հարկաւորապէս պիտոյի, կնքով թագաւորին հաստատեա մեզ»* (*Ղազար Փարպեցի, երես* 592): *Այդ դաշնագրութիւնը խոշոր նշանակութիւն ունի՝ թէ կրօնական*

եւ թէ քաղաքական տեսակէտներէ եւ կ'ամփոփւի հետեւեալ 3 կէտերու մէջ.

1) Կրօնքի ազատութիւն,

2) Հաւասարութիւն եւ արդարութիւն պաշտօններու ընտրութեանց մէջ,

3) Պարսից արքային կողմէ դատական լուրջ քըննութիւն ամէն խնդրի մէջ, փոխանակ զրպարտութեանց հաւատալու։

Այս ապստամբութիւններէն եւ յաղթանակներէն վերջ Հայաստանը առժամապէս խաղաղ կեանք կ'ապրի, մինչեւ որ 491 թւին Պարսից գահը կը բարձրանայ Կաւատը՝ Պերոզի որդին, որը եւ կրկին կը վերսկսի իր նախնիքներու հալածական քաղաքականութիւնը՝ Հայութիւնը ձուլելու համար։ Ատոր իբրեւ արդիւնք այն կ'ըլլայ որ Հայ նախարարները միացեալ ուժով եւ ծերունի Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ նորէն իրենց կուրծքը դէմ կուտան թշնամուն եւ յաղթելով՝ կրնան ազատ պահել Հայաստանը՝ Պարսկական ձուլումէն։

Կրօնա–հայրենասիրական պատերազմները դեռ չեն վերջանար։ Հայաստանը բազմաթիւ օտար եւ Հայ մարզպաններու կողմէ կը կառավարւի։ Ատոնք էին՝ Վարդ Մամիկոնեան (510–513), Բուրզան (513–518), Մժէժ Գնունի (518–548), Դենշապուհ (548–552), Վշնասպ Վահրամ (552–558), Սուրէն (564–571), Վարդան Գ. (571–578), եւ շարունակաբար։

Սուրէն մարզպանի օրով հայերը բաւականին նեղութիւն կը կրեն. տեղի կ'ունենան բազմաթիւ ապա–

*նութիւններ, կանանց անպատուութիւն եւ այդ բոլո-
րին իբր արդիւնք* հայերն ապստամբեցան — 571 *թը-
ւին եւ յաղթելով պարսիկներուն, ոչնչացնելով ա-
նոնց ատրուշանները — կը յաջողին ազատութիւն
ձեռք բերել եւ ընդհանուր հաւանութեամբ Վարդան
Գ. Հայոց մարզպան կը կարգեն:*

*Այս ատեններն է որ Յոյն–Պարսկական մրցակ-
ցութիւնը կը սկսի եւ Հայաստան կ'ըլլայ իբրեւ
կուախնձոր երկու պետութիւններու միջեւ եւ միա-
ժամանակ զոհը, ինչպէս շատ անգամ, անոնց քա-
ղաքականութեան:*

*Բիւզանդիոնը, օգտուելով հայերու այդ ապըս-
տամբութենէն եւ համակրութեամբ վերաբերուելով,
կը մտադրէ իր հովանաւորութեան տակն առնել Հա-
յաստանը եւ Պարսից ազդեցութիւնը արմատախիլ ը-
նել: Երկու մեծ պետութիւններու յարաբերութիւն-
ները կը լարուին եւ այդ պատճառով ալ պատերազմ
կը ծագի անոնց մէջ: Հայերու համակրութիւնը Բիւ-
զանդիոնի կողմն էր եւ այդ պատճառով ալ Վարդան
Մամիկոնեան մարզպանի հրամանատարութեան տակ
հաւաքուելով փառաւոր յաղթանակ մը կը տանին Պար
սից վրայ: Հայերը միացած Յունաց Մօրիկ հայկազն
զօրավարի հետ, կրնան բաւական վնաս հասցնել
Պարսից:*

*Քիչ յետոյ, սակայն, քաղաքականութիւնը կը
փոխուի: Յոյներն սկսան անագորոյն կերպով վարուիլ
հայերու հետ եւ հետեւիլ ձուլման քաղաքականու-
թեան: Պարսիկներն կ'օգտուին հայերու այդ հակա-
ռակութենէն, նոր ուժերով կը յարձակին Յոյներու
վրայ, կը յաղթեն եւ Հայաստանն իրենց հովանաւո-*

րութեան տակ կ'առնեն (578–594)։ Այդ ալ երկար չի տեւեր։ Պարսկաստանի պալատական շրջաններու մէջ տեղի ունեցած խառնակութիւններու պատճառաւ Բիւզանդիոնի Մօրիկ կայսրը կը միջամտէ եւ երեք հայ զինուորականներու ղեկավարութեամբ՝ Ներսէս իշխան, Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Սմբատ Բագրատունի, զօրաբանակ մը կ'ուղարկէ եւ Խոսրով Բ. Պարվէզին գահի վրայ կը նստեցնէ։ Ի գնահատութիւն Մօրիկի այդ ծառայութեան, Հայաստանը կը փոխանցէ Յունաց։

Այդ ժամանակաշրջանին տեղի կ'ունենայ լաւ կազմակերպուած ապստամբութիւն մը՝ Մուշի շրջաններուն մէջ։ Այդ նոյն Խոսրով արքան, իր բարեկամ Մօրիկի սպանութեան վրէժն առնելու նպատակաւ, կ'ուզէ իր զօրաբանակի հետ ունենալ նաեւ Հայկական գունդ մը։ Մուշեղ Մամիկոնեանը կը մերժէ եւ, գիտնալով որ Պարսիկները պիտի վրէժ լուծեն, կ'ամրանայ Տարօնի լեռներուն մէջ։ Եւ իրօք, Պարսիկներն կ'ուղարկեն Միհրանի, Վախթանգի եւ Սուրէն զօրավարներու ղեկավարութեամբ բանակներ, որոնք երեք անգամ կ'արշաւեն անկախութեան համար յարմարագոյն այդ բոյնը վերջացնելու եւ Մամիկոնեաններու հայրենասէր եւ ազատասէր տոհմին վերջակէտը դնելու։ Երեք անգամն ալ Պարսիկները կը պարտուին՝ բազմաթիւ զոհեր տալով։ Հայ ըմբոստներու գլուխն էին ինքը Մուշեղ Մամիկոնեան, Մուշի իշխան Գայլ Վահանը եւ վերջինիս որդի Սմբատը։ Հայերն յաղթանակը կը տանին եւ ամբողջ Տարօնն անկախ կը հռչակեն 632 թուին։

Հայաստանի միւս մասերը Պարսից տիրապետու–

թեան տակ էին ։ Յունաց Հերակլէս կայսրը, Պարսից հետ ունեցած իր պատերազմներու յաղթական ելքէն պարտաւորուած, Հայաստանը նորէն իր հովանաւորութեան տակ կ՚առնէ 630ին ։ Հայերն ալ իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն այդ յաղթանակները տանելու համար ։ Եւ այսպէս հարիւրամեայ շրջանի մէջ Հայաստանը, երկու պետութիւններու միջեւ ընկած, ենթակայ կ՚ըլլայ անվերջ տիրապետումներու, փոխանցումներու եւ կը հանդիսանայ իբրեւ ապրանք մը՝ դիւանագիտական առեւտուրի ատեն ։ Հայերու ներքին կեանքն ալ անմխիթար էր ։ Գոյութիւն ունեցող նախարարներու մնացորդներու փոխադարձ յարաբերութիւնները թշնամական էին, առաջնորդները եւ ատոնց շնորհիւ ժողովուրդը երկու մտածողութեան եւ հոսանքի բաժնուած էին՝ Յունասէր եւ Պարսկասէր եւ ատոնց մէջ կռիւներն անվերջանալի էին ։

Իզուր շատ խոհեմ հայ իշխաններ, ինչպէս Թէոդորոս Ռշտունին, կը ջանան վերջ տալ երկպառակութիւններուն եւ Ազգային Միութիւն մը ստեղծել՝ արտաքին վտանգի հանդէպ մէկ ճակատով ելնելու ։ Ապարդիւն ջանքեր ։ Հայաստանը դէպի քայքայում եւ ստրկութիւն կ՚երթար ։

ԳԼՈՒԽ Թ

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

Տիրան Մամիկոնեան.— *Արաբներն իրենց յաղթական տիրապետութիւններէն եւ Պարսից կառավարութիւնը խափանելէն վերջ 640–ին մտան Հայաստան՝ Աբդրահմանի հրամանատարութեամբ։ Հայերը տեսնելով անոնց զօրութիւնն ու լսելով անոնց սարսափներու մասին, չընդդիմացան եւ արաբները շատ դիւրութեամբ հասան Տարօն, ուր եւ տեղի ունեցաւ ուժեղ դիմադրութիւն մը՝ Տիրան Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ։ Անկախութեան սիրահար Մամիկոնեանները մտածեցին իրենց արիւնը նպատակայարմար կերպով գործադրել եւ այդ պատճառով ալ բոլոր հայրենասէր ուժերն ի մի հաւաքելով դիմադրեցին արաբներուն։ Երկու կողմէն ալ կատաղի կռուեցան։ Մէկը տիրապետութեան, իսկ միւսն ազատութեան տենչերով բռնուած իրենց ուժերը կը չա–*

փէին: Կռուի այդ տաք ատենները, հայ իշխաններէն մին՝ Սահուռ Անձեւացին դաւաճանեց *Տիրանին եւ իր գնդով անցաւ արաբներու կողմը: Մամիկոնեան քաջարի տանուտէրը սպանուեցաւ Գրգուռ լերան փէշերուն վրայ եւ Տարօնն ալ անցաւ արաբներու ձեռքը, որոնք սարսափելի տանջանքներու ենթարկեցին հայ ժողովուրդը: Վայրենիներու այդ արշաւանքը կանգ չառաւ, այլ հասաւ մինչեւ Դուին, ուր արաբները 12,000 մարդ սպանեցին եւ 35,000 ալ գերի տարան:*

Յոյները, տեսնելով Հայաստանի վիճակը եւ ըզգալով որ վտանգը կամաց կամաց իրենց ալ կը մօտենայ, որոշեցին օժանդակել Հայոց եւ այդ նպատակով ալ իրենց մասի վրայ հայ մարզպան նշանակեցին: Այդ բոլորը ոչ մի օգուտ բերաւ: Հայերն եղան քաւութեան նոխազ յոյն-արաբական կռիւներու եւ մրցակցութիւններու համար: Հայ ղեկավարները, տեսնելով որ Յոյներն անկեղծ օժանդակութիւն չեն հասցներ, փոխեցին իրենց քաղաքականութիւնն ու բանակցութեան մէջ մտնելով արաբներու հետ՝ անոնց հպատակեցան (647): Քիչ յետոյ, Ներսէս Գ. կաթողիկոսի միջամտութեամբ, հայերը նորէն հաշտուեցան Քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի կայսրներուն հետ: Արաբները զայրանալով այս քաղաքական ըմբոստութեան համար, 652-ին նորէն արշաւեցին, կոտորեցին, սպանեցին, բազմաթիւ գերիներ տարան դէպի Արաբիոյ անապատները եւ 2000 ալ հայ մեծամեծներ ձերբակալելով՝ երկիրն իրենց տիրապետութեան տակ առան:

Համազասպ Մամիկոնեան.— Արաբներու տուած նեղութիւններն անտանելի էին։ Հայութիւնն ամբողջութեամբ սարսափի մէջ էր եւ միջոց կը փնտռէր ելնելու։ Համազասպը, յունասէր հոսանքի գլխաւորը, ապստամբեցաւ արաբներու դէմ, դուրս վռնտեց անոնց պաշտօնեաներուն եւ կայսեր հովանաւորութեան տակ մտաւ։ Իբր պատիժ իր այդ ըմբոստացման, Օսման ամիրապետը հրաման տուեց ձերբակալուած 2000 հայ մեծամեծները խողխողել։ Հայերու ձեռք առած այդ քաղաքականութիւնն ալ այնքան օգուտներ չտուաւ։ Արաբական գահի վրայ նստող Մուավիէն աւելի մեղմութեամբ վարուեցաւ հայերու հետ։ Լաւ եւ քիչ մը տանելի քաղաքականութեան հետեւանքն այն եղաւ, որ հայերը նորէն անցան արաբներու կողմը՝ տեսնելով որ յոյներն իրենց կը խաբեն, կը դաւաճանեն եւ չեն պաշտպաներ։ Այս բոլորէն վերջ հայերը իրենց յարաբերութիւնները խզելով Բիւզանդիոնի հետ, արաբներու հետ վերջնական հաշտութիւն կնքեցին՝ խոստանալով տարեկան որոշ գումար հարկ վճարել։

Այս անգամ յոյները կատղեցան եւ իրենց զօրաբանակներն ուղարկեցին Հայաստան՝ գրաւելու եւ պատժելու ըմբոստ հայերուն։ Եւ ի՞նչ եղած է հայերու յանցանքը։ Անոնք Յուստինիանոս Բ. կայսեր առաջարկին պատասխանած են թէ «ամէն անգամ որ մենք հպատակեցանք Յունաց, մեր աղէտները ոչ մէկ կերպով չբարուոքուեցան, ընդհակառակն մեր հպատակութիւնը անարգանքներով միայն վարձատրուեցաւ։ Ձեզի հպատակութեան երդում տալ՝ ուրիշ բանի պիտի չծառայէ, բայց եթէ զմեզ կործանման եւ

մահու մատնել. թո՛ղ որ մենք մեր նոր տէրերուն հըպատակութեան մէջ մնանք, որոնք զմեզ պիտի պաշտպանեն» (Հ. Ս. Տէր–Մովսէսեան, «Քննական Պատմութիւն Հայոց», էջ 378)։ Ցոյները մտան Հայաստան, ոտքի տակ տուին չէն գիւղերը, աւերեցին, կոտորեցին եւ չբաւականանալով այդ բոլորով 8000 ընտանիք ալ գերի տարան։ Հայաստանը նորէն Բիւզանդիոնի ազդեցութեան տակ ընկաւ։

Արաբները այդ բոլորը տանել չէին կրնար։ Իրենց ապրանքն ուրիշի ձեռքի մէջ տեսնել չէին հանդուրժեր և ահա Աբդ–էլ–Մելիք ամիրապետն իր զօրաբանակներով արշաւեց Հայաստան, պատժեց ապըստամբներուն, վռնտեց Բիւզանդիոնի զօրքերը և վերջնականապէս իր տիրապետութեան տակ առաւ։ Փոքրիկ ըմբոստութիւններէն եւ դիւանագիտական խաղերէն վերջ Հայաստանը վերածուեցաւ արաբական նահանգի մը եւ կառավարուեցաւ ոստիկաններով։ Այդ ժամանակաշրջանին մէջ է որ կ՚սկսին մեր ժողովրդի խսկական տանջանքներն ու նահատակութիւնները՝ յանուն մեր հայրենիքի, ազգութեան եւ կրօնքի։ Այդ միջոցին էր, նաեւ, որ հայ ըմբոստ տարրերը երեւան եկան եւ հայրենիքի ազատագրութեան մասին մտածելով, ապստամբական բազմաթիւ փորձեր ընելով կրցան առաջ բերել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ մեր անկախութիւնը պահպանող ազդակներէն մին եղած է։

Սմբատ Բագրատունի.— *Արաբ ոստիկանները չատ անգութ եւ անօրէն կերպով կը վարուէին հայերու հետ։ Անոնք ոտքի տակ կը տային բոլոր սրբութիւն–*

ներն ու սովորութիւնները եւ, օգտուելով ներքին երկպառակութիւններէն, կը կողոպտէին հայ ժողովուրդը: Ատոնցմէ Աբդլլահ հայ նախարարներու կալուածներն յափշտակեց եւ նշանաւոր տներու առաջնորդներուն, ինչպէս նաեւ Սահակ Գ. կաթողիկոսը, ձերբակալեց եւ շղթայակապ ուղարկեց Դամասկոս, որ արաբներու Իւմմեանց իշխանութեան աթոռանիստ քաղաքն էր: Սմբատ Բագրատունին, խրախուսուած Բիւզանդիոնի օժանդակութենէն, ապստամբութեան դրօշ բարձրացրեց, իր չորս կողմն հաւաքեց բոլոր ըմբոստ տարրերը, կրցաւ յաղթանակ տանել արաբներուն վրայ և նոյնիսկ ոստիկան Աբդլլան ալ մազապուրծ փախաւ: Այս յանդուգն քայլ մ'էր հայերու կողմէ: Ցենուած փոքրաթիւ ուժերու վրայ, առանց վախնալու կոտորածներէն եւ արաբական հզօր բանակներէն, գլուխ բարձրացրին եւ փառաւոր յաղթանակ տարան:

Արդ-էլ-Մելիք ամիրապետը՝ Մոհմատ անունով զօրավարի մը հրամանատարութեան տակ բազմաթիւ զինուորներ դնելով, հրամայեց Հայաստանը նուաճել եւ ազատել յունական ազդեցութենէն: Հայեր պատրաստ էին դիմադրելու եւ իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու: Վանանդ գաւառի մէջ քաջ հայ կռուողները, Սմբատ Բագրատունիի եւ Ներսէհ Կամսարականի ղեկավարութեամբ, հերոսաբար կռուեցան, յաղթեցին թշնամուն եւ անոնց հրամանատար Մոհմատին ալ փախցուցին:

Օտար տիրապետութեան ծանրութիւնը, ինչպէս նաեւ արաբ ոստիկաններու ճնշումներն ու բռնութիւնները, հայերու անկախութեան ձգտումները ո-

չընչացնել չկրցան եւ հայութիւնն իր ապստամբական շարժումներով կարող եղաւ հասկցնել թշնամուն թէ՝ հայերու բնաջնջման խնդիրն անկարելի է:

Արաբներն ալ, ընդհակառակը, տանել չէին կըրնար որ իրենց փառաւոր յաղթանակներէն վերջ՝ անկարող կ՚ըլլան Հայաստանը վերջնականապէս նուաճելու եւ իրենց ուժերու մեծ մասն հոն սպառելու:

Վերջնականապէս Հայաստանն իրենց թեւարկութեան տակ առնելու դիտումով անոնք Կաշմ ոստիկանն ուղարկեցին: Այս անգութ եւ գազան կառավարիչը խտրութիւն չէր դներ միջոցներու մէջ եւ իրեն նպատակ դրած էր արմատախիլ ընել մեր ժողովրդի անկախութեան բոլոր ձգտումներն եւ հաստատուն հիմերու վրայ դնել իսլամականութիւնը: Այդ նպատակին հասնելու համար նա որոշեց հայ զինուորական ուժը ոչնչացնել եւ այդ պատճառով ալ նենգամտութեամբ իր քովը կանչեց հայ նախարարներուն եւ Նախիջեւանի եկեղեցու մէջ վառեց: Հայ նախարարներու վերացումով հայ կռուող ուժերն անգլուխ մնացին եւ հնարաւորութիւն չունեցան կազմակերպուիլ, միանալ եւ մի ճակատ կազմելով կռիւ մղել թշնամու դէմ:

Հայ եկեղեցու պետը, Եղիա կաթողիկոս, իր նախորդներու պէս, միջամտեց հայ քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ, բողոքեց Կաշմ ոստիկանի դէմ եւ արաբական արքունիքն ստիպուած եղաւ տեղի տալ եւ, պաշտօնանկ ընելով այդ գազանը, նշանակեց այլ ոստիկան մը:

Բոլոր տիրապետութիւններու առեն, ինչպէս

նաեւ արտաքին դժուարութիւններու ժամանակ, հայ հոգեւորականութիւնը՝ քաղաքական միջամտութեան *համար յարմարագոյն տարրը ներկայացած էր եւ միշտ ալ յաջողած է՝ եթէ հայ ժողովրդի մեծամասնական բաղձանքներուն համաձայն գացած է։*

Արաբական Իւմմեանց հարստութեան տիրապետութեան ատեն Հայաստանը լաւ եւ վատ օրեր ունեցած էր, եղած էին գազան եւ հայասէր տիրապետողներ եւ այդ բոլորէն վերջն ալ, երբ այդ տունն իր երկպառակութիւններն ունէր եւ երբ հայերն ալ իրենց ապստամբութիւններով բաւական յամառօրէն կը խանգարէին Իւմմեանց տան հանդստութիւնը, հայութիւնն ունեցաւ իր հայ ոստիկանը, Աշոտ Բագրատունին (744–757)։ *Պատմութեան այս մասը բաւականաչափ հետաքրքրական է մեզ համար, որովհետեւ այսօր, երբ Արարատեան դաշտի մէջ կազմըւած է հայկական կառավարութիւն մը, հանրապետութեան ձեւին տակ, կան հայեր որ անոր դէմ կը գործեն, կը բողոքեն, կը վարկաբեկեն եւ ջանք չեն թափեր աւելի ընդարձակելու, պահպանելու եւ մեծցնելու համար։ Հայ իշխանի մը կառավարութիւնը, արաբական տիրապետութեան օրով, նշանակալից երեւոյթ է եւ հայերը, օգտւելով այդ դէպքէն, բոլորւեցան անոր շուրջն ու իրենց ուժերով պատրաստ գտնւեցան մեր ազատութիւնը պաշտպանելու։*

Այդպէս շարունակեցաւ դրութիւնը մինչեւ Աբուլ Աբբասը, որ դաւաճանութեամբ սպանել տալով իր հակառակորդները, գահ բարձրացաւ եւ արաբական իշխանութիւնը Իւմմեանց տնէն անցաւ Աբբասեան հարստութեան ձեռքը։ Այս նոր տէրերն ան-

գըլթաբար սկսան վարուիլ հայերու հետ, բազմաթիւ տուրքեր դրին անոնց վրայ, Եզիտ անունով մէկին ոստիկան նշանակեցին եւ մեր երկրի քաղաքական կեանքը բռնութիւններու նոր շրջան մը անցաւ:

Արտաքին այդ ճնշումներու եւ հալածանքներու ատեն մեր ներքին կեանքն ալ խաղաղ եւ ներդաշնակ չէր: Ինչպէս յաճախ, նոյնպէս եւ այդ ժամանակաշրջանին, հայերն իրենց մէջ քանի մը քաղաքական հոսանքներ ունէին եւ ատոնցմէ գլխաւորներն էին. Յունասէրներ՝ Մամիկոնեաններու մնացորդներու ղեկավարութեամբ եւ արաբական բարեկամութեան կողմնակիցներ՝ Բագրատունիներու առաջնորդութեամբ: Նախարարական այդ երկու տները, քաղաքական այդ հակառակութիւններէն դուրս, իրենց տիրապետական ձգտումներու հակընդդիմութիւններն ալ ունէին: Ժողովրդի մեծամասնութեան տրամադրութիւնը, սակայն, ապստամբութեան կողմն էր եւ ինքնապաշտպանութիւնը ջատագովողներու թիւն համեմատաբար աւելի շատ էր: Բագրատունիներն հակառակ էին ապստամբութեան եւ կը կարծէին թէ այդ ձեւով արաբներուն աւելի գրգռած կ՚ըլլան եւ նոր կոտորածներու դուռ կը բանան: Մամիկոնեանները ժողովրդի եւ այլ նախարարներու հետ ապստամբութիւնը կը պաշտպանէին: Կուսակցական այդ հակառակորդութիւններու ատեն, երբ կրքերը բաւական լարուած վիճակի մէջ էին, Մամիկոնեան Դաւիթ եւ Գրիգոր նախարարները Աշոտ Բագրատունու աչքերը հանեցին՝ իբրեւ պատիժ:

Արաբները զգալով հայերու այդ միահամուռ ոգեւորութիւնը եւ գիտնալով որ բաւականաչափ դըժ-

ւար է միանգամ ընդմիշտ արմատախիլ ընել անոնց ազատութեան ոգին, Եզիտ ոստիկանն ետ կանչեցին եւ Սահակ Բագրատունուն նշանակեցին իբրեւ պատրիկ, իբրեւ իրենց կողմէ հայ ժողովուրդը կառավարող։

Արաբներն առաջ կը տանէին իրենց տիրապետութիւնը։ Անոնք չէին կրնար տեսնել թէ ինչպէս հայութիւնը կը բարգաւաճի եւ կը յառաջդիմէ։ Հայ կառավարիչները պաշտօնանկ ընելով նշանակեցին քանի մը արիւնարբու եւ կեղեքիչ արաբ ոստիկաններ՝ Սուլէյման, Պէքիր եւ Հասան, որոնք 14 տարուայ ընթացքին ամէն գազանութիւններ գործադրեցին թշնամութեան եւ հակառակութեան սերմեր ցանեցին հայ ժողովրդի եւ նախարարութեան միջեւ, երկրի ամէն կողմն աւազակային խմբեր ուղարկեցին՝ իրենց գիտցած ձեւով վարուելու հայերու կեանքի եւ սեփականութեան հետ, եւ այսպէս ճնշումներ, ճնշումներ եւ անվերջ հալածանքներ։

Որեւէ ատեն ազատութիւնը լաւ է քան ստրկութիւնը։ *Եւ ատոր հասնելու համար կռիւն ու ապըստամբութիւնն իբրեւ բնական եւ պատմական ընդունուած ճանապարհն է։*

Տարօնը, որ մեր ազգային ընդվզումներու եւ ապըստամբութիւններու կեդրոն հանդիսացած է շատ յաճախ, չկրցաւ տանիլ այդ բոլոր ճնշումներն ու ոտքի կանգնեցաւ։ Մուշեղ Մամիկոնեանը, իր նախահայրերու աւիւնն ու ազատասիրութիւնն ունենալով, անցաւ այդ ապստամբութեան գլուխն *ու, թշնամուն դուրս վռնտելով Տարօնէն, քալեց Դուին քաղաքի վրայ, ուր արաբական ոստիկանը կը նստէր։*

Ապստամբութիւնն այդ փոքրիկ շրջանով չբաւականացաւ, այլ աւելի ընդարձակւեցաւ եւ ընդհանուր բնոյթ ստացաւ: Զանազան շրջաններ ալ ոտքի կանգնեցան, Բագրատունի եւ Արծրունի ցեղերն ալ միացան եւ այսպիսով կազմւեցաւ Հայ Դաշնակցութիւն մը՝ ընդդէմ բոլոր թշնամիներու: Անկախութեան եւ Ազատութեան հաւատացող այդ տարրերը բաւական յաջողեցան իրենց ծրագրի մէջ, դուրս վռնտեցին թշնամուն, փառաւոր յաղթանակներ տարան թշնամու վրայ եւ ներքին համերաշխութիւն ալ գոյացրին:

Այդ բոլորը երկար չտեւեց: Յոյները, որ այս շարժումներու ատեն հայերու հետ էին եւ միշտ ալ յաղթանակներ կը տանէին, պարտւեցան Հարուն-ալ-Ռաշիտէն եւ ստիպւեցան լքել հայերն ու հեռանալ: Հայերը, որ իրենց քաղաքական կեանքի ընթացքին բաւականաչափ թշնամիներ ունեցած էին եւ շատ անգամ ալ միայնակ մնացած, չընկճւեցան, այլ որոշեցին շարունակել կռիւը եւ իրենց արիւնով պաշտպանել մեր երկրի ազատութիւնը: 30,000 արաբներու դէմ հայերը միայն 3000 կռւող ունեցան՝ Մուշեղ Մամիկոնեանի ղեկավարութեան օրով: Տեղի ունեցաւ կատաղի եւ արիւնալից կռիւ մը, որի ընթացքին հայերն հերոսաբար կռւեցան, իրենց իրաւունքները պաշտպանեցին եւ...պարտւեցան....:

Անոնք գիտէին իրենց թուլութիւնը, իրենց փոքրաթիւ ըլլալը, բայց ազատութիւնն ու արդարութիւնը պաշտպանելու սրբազան պարտականութիւնն ալ կար: Մամիկոնեանները իրենց քաջարի հրամանատար Մուշեղը կորսնցուցին այդ կռւի մէջ: Հարուն-

ալ-Ռաշիտի տիրապետութիւնն ամէն կողմ տարածուած էր եւ Հայաստանը չէր կրնար դուրս մնալ։ Բագրատունիներու եւ Արծրունիներու տիրապետութեանց շրջաններն ալ գրաւելու պէտքը կար եւ Եգիտ Բ. ոստիկանը, բռնակալ եւ անագորոյն տիպ մը, Հայաստան եկաւ այդ ծրագիրն իրագործելու համար։ Հայ ժողովուրդը, աւելորդ անգամ մը եւս, ականատես եղաւ խըստութիւններու։ Վասպուրականի երեք նախարարները ձերբակալուեցան։ Ատոնցմէ երկուսը, հաստատ եւ հաւատարիմ իրենց ժողովրդին, նահատակուեցան (Սահակ եւ Համազասպ), իսկ երրորդը՝ Մերուժան անունով, իր հաւատքն ուրացաւ եւ ազատուեցաւ։ Այդ ուրացողն ալ երկար չապրեց, որովհետեւ Դաւիթ Մամիկոնեանի վրիժառու օգին վրայ հասաւ եւ սպաննեց այդ ուրացողն ու դաւաճանը։

Մեր երկիրն այսպիսի խառնակ եւ անորոշ դըրութեան մէջ էր այդ ժամանակ։ Արտաքին տիրապետութեան ծանր հարուածներուն տակ կքած, ներքին երկպառակութիւններով եւ ուրացումներով լեցուն, տիրող կառավարիչներու բռնութիւններէն զըզուած հայութիւնը չընկճուեցաւ, այլ յուսոյ նշաններ որոնեց արտաքին աշխարհի մէջ։ Այդ յուսատեղին Բիւզանդիոնն էր, որ օգտուելով արաբներու տկարութենէն, սրտակցութիւն հաստատեց հայերու հետ եւ խորհուրդ տուեց ապստամբելու՝ խոստանալով զինուորական ամէն օժանդակութիւն հասցնել։

Սիւնեաց շրջանն ապստամբութեան կեդրոնն էր։ Սասունի իշխան Բագարատն ալ իր համաձայնութիւնը տուած էր եւ իր մարդկանցով պատրաստ էր

կուելու արաբներու դէմ ։ Պարսկաստանն ալ ոտքի կանգնած էր ամիրապետներու լուծը թօթափելու ։ Բիւզանդիոնն այդ բոլոր շարժումներու տուն տուողն էր ։ Արաբներու կողմն անցած էր Սմբատ Բագրատունին իր զինուորներով ։ Հայութիւնը նորէն մէկ եւ որոշ քաղաքականութեան չհետեւեց եւ երկու մասի բաժնուեցաւ ։ Արարատեան դաշտի մէջ երկու բանակներն իրար հանդիպեցան ։ Ապստամբները պարտուեցան այս անգամ ։ Արաբներն սկսան անգթութիւններու եւ այդ բոլորը գործադրելու համար Հայաստան ուղարկեցին հայատեաց ոստիկաններ ։ Քաղաքական շարժումները զսպելու համար ամէն միջոցի դիմեցին ։ Երկպառակութիւններէն սկսան մինչեւ խարդախութիւնը ։ Սասունցիներու Բագարատ իշխանն իբրեւ ըմբոստ ամբաստանուեցաւ եւ Ապուսէթ ոստիկանի միջոցաւ ձերբակալուելով ուղարկուեցաւ Բաղդատ ։

Քաջ եւ ըմբոստ սասունցիները տանիլ չէին կըրնար այս անարգանքը ։ Անոնք իրենց ամբողջ ուժով յարձակեցան ոստիկանի վրայ, Մշոյ դաշտին մէջ մեծ յաղթանակ տարին, սպանեցին Ապուսէթն ու հալածեցին արաբական գնդերը ։

Հայերու եւ արաբներու միջեւ եղած քաղաքական պայքարը կը շարունակէր ուժգնութեամբ ։ Առաջիններն իրենց ապստամբութիւններով եւ յարատեւ կռիւներով վառ կը պահէին ժողովրդի մէջ ազատութեան սէրն իսկ երկրորդները չկրնալով սովորական կերպով յաղթանակել, որոշեցին դիմել ծայր աստիճան խստութիւններու եւ Հայաստան ուղարկեցին Բուղա անունով արիւնարբու ոստիկանը, որ 5

տարւայ ընթացքին հայ ժողովրդին ամենէն մեծ չա-քիրը հասցրեց՝ սպանելով բազմաթիւ նախարարներ եւ մեծամեծներ, աւերելով շատ մը գաւառներ եւ գիւղեր, ձերբակալելով նշանաւոր անձնաւորութիւններ: Արիւնը գետի պէս կը հոսի, Հայաստանի դաշտերը դիակներով կը ծածկւին, հաւատուրացութիւնը սովորական միջոց կը դառնայ՝ կեանք փրկելու համար, երկպառակութիւններ կ'սկսին հայերու մէջ: Գլխատումը, բանտն ու աքսորը սովորական բաներ էին Բուղայի համար: Ով որ կը կամենար ապրիլ, իր կեանքը քարշ տալ եւ քանի մը աւելի տարիներ տեսնել, պարտաւոր էր հաւատը ուրանալ: Շատերը, հաւատարիմ մնալով իրենց կրօնին, Քրիստոնէական սկզբունքներուն՝ կախւեցան, սպանւեցան եւ չարաչար կերպով դէպի մահ առաջնորդւեցան:

Արաբական տիրապետութեան շրջանին հայերը շատ նեղութիւններ, աւերներ եւ կոտորածներ տեսած էին, բայց Բուղայի ոճրագործութիւններն ու քանդումները երբեք չէին երեւակայեր: Այդ վերջին եւ ուժգին կռիւները թառամող եւ մեռնող արաբական տիրապետութեան եւ դեռ կենսունակ հայութեան միջեւ կը մնան պատմական դէպքեր: Նոյն իսկ Սմբատ Բագրատունին, որ իր զինուորներով օգնած էր արաբներուն, բանտի շղթաներու մէջ կը մեռնի: Այդ սարսափելի տանջանքներէն, անվերջ հալածանքներէն, շարունակական ապստամբութիւններէն եւ բազմաթիւ կախաղաններէն վերջ, հայութիւնը չի մեռնիր: Արաբները, ընդհակառակը, կը թուլանան, իրենց կառավարութիւնը կ'ընկնի Բիւզանդական հարուածներուն տակ, պատմութեան թա-

տերաբեմին վրայ իր դերը կը վերջացնէ, իսկ հպատակ եւ ստրուկ հայութիւնը, դարերու բաժանուած եւ հալածական վիճակէն, բազմաթիւ զոհերէն վերջ կարող կ՚ըլլայ ստեղծել նոր դարագլուխ մը՝ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը։

ԳԼՈՒԽ Ժ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Բռնութիւնները երկար տեւել չեն կրնար։ Ուժի եւ հալածանքի վրայ յենուած պետութիւնները շատ կարճ տեւողութիւն կ՚ունենան եւ առաջ կը բերեն, ընդհակառակը, ապստամբութիւններ եւ ապա քաղաքական ազատութիւն։ Արաբներն իրենց թոյլ քաղաքակրթութեամբ անկարող էին որեւէ արմատական փոփոխութիւն առաջ բերելու եւ կամ այդ միջոցով ձուլելու հայ ժողովուրդը։ Արաբական տիրապետութեան շրջանը, ինչպէս տեսանք, հալածանքներու, բռնութիւններու եւ կրօնափոխութիւններու շրջան մ՚էր։ Հայերն արդէն բաւականաչափ վարժըւած էին այդ անբնականոն ընթացքին եւ, հետեւաբար, չընկճուեցան, չենթարկուեցին, այլ շարունակելով իրենց կռիւները, կրցան ձեռք բերել անկախութիւն եւ ունենալ իրենց ինքնուրոյն քաղաքական կեանքը։

Արաբական տիրապետութիւնն ալ իր քայքայ-

ման վիճակի մէջ էր եւ զբաղուած ներքին խլրտում-ներով եւ արտաքին պատերազմներով: Այդ նպաստաւոր պայմանները, այդ յարմարագոյն առիթը ձեռքէ բաց թողնելն անմտութիւն կ'ըլլար եւ այդ էր տրամաբանական ելքը, որ Աշոտ Բագրատունին ջանքեր թափեց զուտ հայկական տիրապետութեան շըրջան ստեղծել:

Այս շրջանի մէջ ալ երեւան կուգայ հայերու երկւորեակ *քաղաքականութեան դիլեման. անկախ իշխանութիւնը Յոյներո՞ւ վրայ յենուած պիտի ըլլայ թէ Արաբներու: Մենք Արեւելքի՞ պետութիւն ենք՝ մեր քաղաքակրթութեամբ, մեր կառավարական ձեւերով եւ շահերով թէ՝ Արեւմուտքի: Միշտ վարժըւած եղել ենք անցնել* ուժեղ *եւ մեզի* պաշտպանող *պետութեան կողմը: Մեր երկրի վրայ աչք ունեցող տէրութիւններէն եւ ո՛չ ոք անշահախնդիր եւ ազնիւ եղած է եւ երկուքէն ալ, քրիստոնեայ թէ մահմետական, ստացած ենք զօրաւոր հարուածներ, Արեւմուտքի թէ Արեւելքի տիրողները մեզ վրայ նայած են ոչ թէ իբրեւ կենսունակ եւ քաղաքական անհրաժեշտութիւն ունեցող ցեղի մը վրայ, այլ իբրեւ ապրանքի, որսի, հողային տարածութեան եւ այդ պատճառով ալ ձգտած են տիրանալ, իրենց հովանաւորութեան տակ առնել եւ յօդուտ իրենց շահերու գործածել:*

Այդ բոլորը շատ լաւ գիտէր Աշոտ սպարապետը, ծանօթ էր յունական նենգամտութեան եւ կրօնական ատելութիւններու հետ, ինչպէս նաեւ արաբական հալածանքներու եւ բռնութիւններու հետ: Գիտէր որ ժողովրդի համակրութիւնը Յունաց հետ էր՝ իբրեւ քրիստոնեայ եւ քաղաքակրթուած ժողո-

վըրդի եւ գիտէր նաեւ որ Բիւզանդիոնն անկարող էր լուրջ պաշտպանութիւն ցոյց տալ՝ ազատելով հայերուն արաբներէն:

Աշոտ Բագրատունիու առաջ երկու ճամբայ կար. ըլլալ Յոյներու հետ եւ հալածական Արաբներէն եւ կամ ինքնիշխան՝ Արաբներու հետ բարեկամ մնալով: Այս վերջին ճամբան ընտրեց հայ սպարապետը եւ բարեկամութիւններն աւելի սերտ դարձրեց ու միաժամանակ խոստացաւ մնալ հաւատարիմ: Արաբներն ալ շատ գոհ մնացին այդ վիճակէն ու Մահմատ Ճաֆէր ամիրապետի հրահանգով, 859 թուին, Աշոտ Բագրատունին «Իշխանաց իշխան» տիտղոսն ստացաւ: Այս գործն ստանձնած էր հայ ուրացող նախարար մը, որ արաբական արքունիքի մէջ Ալի-Արմէն անունն ունէր:

Այսպիսի քաղաքական դրութիւններու առեն հայ ղեկավարող շրջանները երկու դժուարութիւններու առջեւ կը գտնուին. ունենալ խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն արտաքին տարրերու հետ եւ համերաշխութիւն՝ ներքին կեանքի մէջ: Արտաքին դժուարութիւնները վերցնելէն վերջ Աշոտը ներքին ներդաշնակութիւն ալ առաջ բերեց՝ խնամիական կապեր հաստատելով Արծրունեաց եւ Սիւնեաց տներու հետ:

Դժուարին խնդիր չէր անկախ պետութիւն մը հռչակել եւ անմիջապէս զայն խաղաղ պայմաններու մէջ դնել: Երկար աշխատանք պէտք էր ,ինչպէս նաեւ տոկուն եւ յարատեւ կամք՝ յաղթահարելու արտաքին եւ ներքին թշնամիները եւ ապահովելու նորաստեղծ կառավարութիւնը: Արտաքին վտանգներէն մինն էր

Ջահապ պարսիկ իշխանը, որ արաբներու դէմ ապըստամբած էր անկախութեան համար եւ որ, հաւանօրէն, տեսնելով իր երէկւայ զինակցի՝ Հայերու բարեկամութիւնը արաբներու հետ, կամեցաւ պատժել եւ այդ նպատակով ալ 80,000 զինուորի գլուխ անցնելով Հայաստան մտաւ եւ պատերազմի բռնեցաւ Հայերու հետ: 40,000 հայ կտրիճներ, Արաքս գետի ափերուն մօտ, փառաւոր յաղթանակ մը տարան: Անկախ Բագրատունիք, տեսնելով որ իրենց դէմ ուղղըւած են նաեւ հայ նախարարներէն քանի մը հոգի՝ Վանանդի եւ Գուգարաց երկրի, առանց բոպէ մ'իսկ կորսնցնելու իր ուժերն համախմբեց ներքին հակառակորդներու դէմ եւ յաղթելով անոնց ալ՝ թէ իր պետութիւնն ապահովեց թշնամիներէն եւ թէ երկիրն ընդարձակելով բաւականաչափ նոր շրջաններ միացըրեց: Այս երկու յաջողութիւններն ալ վստահութիւն ներշնչեցին Աշոտին, որ իր նորահաստատ կառավարութիւնը կարող պիտի ըլլայ երկար կեանք ունենալ եւ քաղաքական ալ խոշոր դեր խաղալ:

Աշոտի մահւընէ վերջ դժւարութիւններու շարք մը սկսաւ: Ներքին կեանքն աղմկւեցաւ: Պաշտօններու եւ թագի ձգտող իշխաններու թիւն աւելցաւ: Դաւադրութիւններ սկսան ծայր տալ եւ այդ պատճառաւ ալ Հայաստանը թշւառութեան մէջ ընկաւ: Երկու նշանաւոր եւ յաղթական հայ զօրավարներ՝ Արաս սպարապետ, Աշոտ Բագրատունու եղբայրը, որ յաղթած էր Ջահապ պարսիկ իշխանը եւ զսպած Վանանդի ապստամբութիւնը եւ Սմբատ գահաժառանգը, որ հայ բանակի պետերէն մինն էր եւ Գուգարքի ապստամբութիւնը զսպած, իրար դէմ լար-

ւեցան՝ Թագին տիրանալու համար։ Աբաս իր համախոհներն հաւաքելով որոշեց դաւադրութեամբ սպանել Սմբատին եւ երբ այդ չյաջողեցաւ իր զինուորներով միասին յարձակեցաւ գահաժառանգի վրայ եւ ... պարտուեցաւ։ Ներքին այդ երկպառակութիւնները մեծ վնաս հասցրին հայ ժողովրդին, բազմաթիւ մարդիկ սպանուեցան, գիւղեր աւրուեցան եւ երկիրն անկանոն վիճակի մէջ ընկաւ։ Այդ բոլորի չար հետեւանք Աբասը փոխանակ պատժուելու, հրացանազարկ ըլլալու եւ կամ բանտ նետուելու, ներուեցաւ Սմբատի կողմէն։ Այդ թոյլ եւ քաղաքական կեանքի մէջ ոչ այնքան անհրաժեշտ ներողամիտ ոգին այնքան ալ օգտակար արդիւնքներ չտուաւ։ Պէտք էր երկաթէ կամք եւ ուժեղ բնաւորութիւն՝ պատժելու համար այդ դաւադիրներուն։ Սմբատը զուրկ էր քաղաքական այդ անհրաժեշտ ընդունակութիւններէն։

Սմբատի Թագաւորութեան ատեն Հայ–Յունական յարաբերութիւնները նորէն վերսկսուեցան։ Զընայած այդ կապերը քաղաքական բնոյթ չունէին եւ զուտ առեւտրական հողի վրայ դրուած էին, այնուամենայնիւ արաբները կասկածիլ սկսան եւ երկու ոստիկաններ նշանակելով՝ հայերու վրայ հսկեցին։ Հսկումի այդ դրութիւնն ալ անպատճառ էր։ Հայերը կասկածի տակ էին, որովհետեւ յոյներու հետ առեւտրական կապեր ունէին։ Այդ դէպքերը բաւական էին լարելու երկու բարեկամ ազգութիւնները եւ թշնամութեանց նոր դուռ բանալու։ Ափշին ոստիկանապետի եւ Սմբատ Թագաւորի տեսակցութիւնն անգամ չկրցաւ որոշ փոփոխութիւն մտցնել այդ լար–

ւած յարաբերութիւններու մէջ: Կուին անխուսափելի էր այդ երկու տարրերուն միջեւ: Ափշինն ամէն հնարք գործ կը դնէր թակարդի մէջ ձգելու հայ թագաւորը, բայց անյաջող:

Արաբները պատրաստուած եւ յանկարծակի կերպով յարձակեցան Հայաստանի վրայ՝ միանգամ ընդմիշտ վերջ տալու Հայոց անկախութեան եւ իրենց թեւարկութեան տակ առնելու: Արագած լերան ստորոտներու մօտ երկու բանակներն իրար հանդիպեցան եւ ինքնապաշտպանութեան դիմած հայ քաջերը կարողացան փառաւոր հարուած մը տալ Ափշինին եւ իր զօրաբանակին: Դրսի թշնամին չկրցաւ իր ուժով յաղթանակել հայերուն եւ ստիպուեցաւ դիմել շատ հին միջոցներու. Ներքին երկպառակութեանց: Երկու ամօթաբեր եւ արտասուոր դէպքեր տեղի ունեցան, որ մեծապէս նպաստեցին մեր երկրի քայքայման, մեր ժողովրդի յուսահատութեան եւ թշնամու յաջողութեան: Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի ապստամբեց Սմբատ թագաւորի դէմ: Արաբական մատ կար խառնուած այդ գործի մէջ: Հայ իշխաններու նախանձն ալ՝ թէ ինչո՞ւ Բագրատունիները թագաւորական տիտղոս ունենան, իսկ իրենք իշխան մնան, խոշոր դեր խաղաց:

Երկրորդ դէպքը Սմբատ թագաւորի փեսայ Գագիկի դաւաճանութիւնն է: Հայ բանակը, 60,000 զինուորներէ բաղկացեալ, դէպի Տարօն եւ Աղձնեաց գաւառները կ'երթայ՝ պաշտպանելու համար հայաշատ այդ գաւառները Ահմէտ ոստիկանի ասպատակութիւններէն: Գագիկ թագաւորափեսան, փոխա-

նակ իր ուժն ալ միացնելու կուսող եւ ինքնապաշտպանութեան դիմող հայերուն, խաբէութեամբ առաջնորդութեան պաշտօն կ'առնէ, երկար եւ դժուարին ճամբաներով կը տանէ, կը յոգնեցնէ բոլորին եւ կը բերէ այն տեղը, ուր չուրջ Աճմէտ ոստիկանի հետ պայմանաւորուած էր։ Այդ բաւական չէ։ Կուի այն տաք ատեն, երբ հայ զինուորները՝ մոռցած քաղցն ու ծարաւը, յոգնածութիւնն ու թուլութիւնը, քաջաբար կը դիմադրէին, Գագիկն իր բանակով փախուստի կը դիմէ եւ այդպիսով խուճապի կը մատնէ հայերուն։ Դաւաճանական այս ընթացքն անկարելի էր ներել։ Օր մը, երբ Գագիկ Վանի հրապարակին վըրայ կը պտտէր, Գագիկ Արծրունին եւ Ամատունի երկու եղբայրներ կը յարձակին իր վրայ եւ կ'սպանեն։

Որքան ալ քաղաքական այդ ահաբեկումն իր նըշանակութիւնը ունեցաւ միւսներու վրայ, բայց երկիրն արդէն քայքայման դուռն հասած էր եւ Հայոց անմիաբանութենէն օգտուելով Ախչին ոստիկանն իր դրաւումները կատարեց, հալածեց Թագաւորին, աւրեց գաւառներն ու գրաւելով Ղարսը՝ գերի տարաւ Թագուհին եւ չատ ուրիշ իշխանուհիներ։

Դաւերն այդքանով չեն վերջանար։ Քաղաքական իւրաքանչիւր դէպք առաջ կը բերէր նոր փոթորիկ մը՝ մեր ներքին կեանքին մէջ։ Լարուած յարաբերութիւններու ատեն գգուշութիւնն ամենէն խելացի բանն է։ Սմբատ Թագաւորը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու քանի մը նախարարներու նախանձին վըրայ, վրաց Ատրներսեհ իշխանին «Երկրորդական դահ» կը շնորհէ։ Այդքանն ալ բաւական է որ նոր դա-

ւերու հիմք դրուի եւ արաբները նորէն զբաղուին մեր ներքին կեանքով եւ կազմակերպուած գնդերով քալեն Հայաստան՝ վերջ տալու անկախութեան համար գոյութիւն ունեցող ձգտումներուն։ Վրաց իշխանին այդպիսի պատուի արժանացնելն ալ բաւականաչափ վրտանգաւոր եղաւ։ Մեր թշնամիները միշտ կը ճանչնանք, բայց մենք դժուարացած ենք մեր բարեկամները որոշելու խնդրոյն մէջ։ Վրաստանը մեզի շատ վրնաս հասցուցած է եւ միշտ ալ իր աչքը տնկած է եղել՝ օգտուելով դրսի խոչընդոտներէն, տիրանալ Հայոց գահին։ Անոնք ալ բաւականաչափ խառնակած են մեր քաղաքական կեանքը եւ շատ մը դաւերու ալ կազմակերպիչ եղած են։ Ատրներսեհ վրաց իշխանը, մտադրելով Հայոց ալ թագաւոր ըլլալ, սիրով համաձայնեցաւ հայ դժգոհ տարրերու հետ եւ ամէն կերպ ջանաց վերջ տալ Սմբատի կեանքին։ Դաւադիրները իրենց աւանդական սովորութեան համաձայն, բաց ճակատով չելան կռուելու, այլ գաղտնի միջոցներով եւ բարեկամ ձեւանալով։ Անոնք մարդ ուղարկեցին Սմբատի մօտ պատուիրելով որ բարեկամ ձեւանայ եւ սպանէ։ Սմբատ թագաւորը կարող կ՚ըլլայ կանխօրօք տեղեկութիւն ունենալ եւ առաջն առնել։ Այդ վտանգն անցաւ։ Քանի մը դաւադիր նախարարներ աչքի լոյսէ զրկուեցան։ Ներքին կեանքն այդքանով չխաղաղուեց։ Նոր դէպքեր եւ նոր դաւեր կ՚սպասէին հայ ժողովրդին։ Արծրունիներն հանգիստ ըլլալ չէին կրնար։ Անոնք ամէն կերպ թագի եւ բարձր պաշտօններու կը ձգտէին։ Ամենափոքր բանըն իրենց կը նետէր թշնամու գիրկը եւ այդպիսով ալ մեծ վնասներ կը հասցնէին երկրին։ Սիւնեաց եւ

*Արծրունեաց տներուն մէջ, որ սահմանակից էին ի-
րար, հողային վէճ կար: Սմբատ Թագաւորն այդ
խնդիրը լուծեց յօգուտ Սիւնեաց տան: Արծրունինե-
րը բարկացան եւ որոշեցին աւելի սերտ բարեկամա-
նալով արաբներու հետ՝ տապալել իրենց հակառա-
կորդ Բագրատունիներուն: Ատրպատական Նստող
ոստիկանապետն ա՛լ աւելի գրգռեց այդ երկու ցեղե-
րը, իրար հետ թշնամացրեց՝ հայոց երկպառակու-
թենէն աւելի օգտուելու նպատակով: Յուսուփ ամի-
րապետն ալ, ընդառաջ երթալով այդ դիւանագիտու-
թեան, Գագիկ Արծրունին Թագաւոր նշանակեց:
Այսքանն արդէն բաւական էր մեր ներքին կեանքը
տակն ու վրայ ընելու: Երկու բարեկամ եւ ազգակից
ցեղերու միջեւ հակառակութիւն ընկաւ: Ժողովուր-
դըն ալ, հետեւելով իր առաջնորդներուն, երկու հո-
սանքի բաժնուեցաւ եւ ներքին յարաբերութիւններն
աւելի բարդ բնոյթ առան:*

*Արաբները նորէն եկան Հայաստան: Անոնք, մի-
ացած Արծրունիներու հետ, որոշեցին իրենց հաշի-
ւը մաքրել Հայոց հետ: Սմբատն անկարող էր երկա-
րօրէն դիմադրել: Նա իր վերջին ուժերն հաւաքեց եւ
դիմադրութեան շրջան ընտրեց Կապոյտ բերդը: Հա-
յերը կը կռուէին քաջաբար: Իրենց պարտութեան մէջ
կը տեսնէին անկախութեան գերեզմանը: Իրենց ա-
ռաջնորդ Թագաւորի ողբալի վիճակն աւելի աւելին
ներշնչեց եւ կատաղաբար դիմադրեցին թշնամուն:
Այդ ուժերով անկարող էին ինքնապաշտպանութեան
ժամանակը երկարացնել: Ճիշդ է որ պարտուեցան,
Թագաւորն ալ գերի ընկաւ, բայց միշտ ալ մնացին ի-
րենց պատւի եւ կոչման բարձրութեան վրայ: Արաբ-*

ներու դէմ երկրորդ դիմադրութիւնը *տեղի կ'ունենայ Երնջակ բերդին մէջ, ուր ապաստանած էին շատ մը նախարարներ եւ իշխանուհիներ: Ներսի բնակիչները, չկամենալով անձնատուր ըլլալ եւ զգալով որ պիտի պարտուին՝ լաւ համարեցին կռուել, իրենց արիւնն ու կեանքը նպատակայարմար կերպով գործադրել եւ ապա մեռնիլ: Երնջակի ինքնապաշտպանութիւնն այնքան յամառ եւ լաւ հողի վրայ դրուած կ'ըլլայ, որ արաբներն անկարող ըլլալով յաղթել՝ կ'որոշեն բանտի մէջ գտնուած Սմբատ Թագաւորին տանջել եւ վերջն ալ խաչի վրայ նահատակել, որպէսզի կարողանան ազդել ապստամբներուն վրայ:*

Աշոտ Երկաթ.— *Ըմբոստ եւ կռւող տիպերէն մին էր Աշոտ: Նա յայտնի էր իբրեւ վրիժառու, քաջ եւ միաժամանակ խորամանկ զօրական: Իր հօր մահուան լուրն առնելով նա նետուեցաւ կռուի դաշտ: Պայմաններն ալ այնքան նպաստաւոր չէին իր համար. դրսի թշնամու յաղթանակներ, հայկական զօրաբանակի անկազմակերպ վիճակ, ներքին կեանքի մէջ երկպառակութիւններ եւ դաւաճանութիւններ: Արաբներն տէր դարձած էին Հայաստանի մեծ մասին եւ բաւական դժուար աշխատանք էր փոքրաթիւ զինուորներով ինքնապաշտպանութեան դիմել: Այդ բոլորի փոխարէն նա իր հետ ունէր շատ քիչ թւով անվեհեր մարտիկներ, որ, «անօրէն եւ կտրիճ» մականուան արժանացած էին եւ պատրաստ ամէն զոհաբերութեան: Տիրող խառնակ դրութեան մէջ երկաթէ ձեռք մը պէտք էր որ կարողանար* յաղթահարել *արտաքին եւ ներքին թշնամիները եւ վախ ազդելով կարողանար ցրուած ուժերը միացնել, կանոնաւոր բանակը վերա-*

հաստատել եւ երկիրը մտցնել իր բնական վիճակի մէջ։ Խստութիւնը անհրաժեշտութիւն մ'էր այդ ատեններ եւ որեւէ թուլութիւն կամ ներողամտութիւն պիտի խանգարէր ամբողջ ծրագիրը։

Առաջին հարուածը արտաքին թշնամու գլխին իջաւ կայծակի արագութեամբ եւ առասպելական քաջութեամբ։ Աշոտ յարձակում գործեց արաբներու վրայ եւ մէկը միւսի ետեւէն փառաւոր յաղթանակներ տանելով՝ կարող եղաւ դուրս վանել անոնց Հայաստանի սահմաններէն։ Նա անխնայ վարուեցաւ թըշնամիներու հետ եւ իր հօր, ինչպէս նաեւ հայ ժողովըրդի վրէժը լուծեց։ Այդ յաղթանակները պատճառ դարձան որ բոլոր վախկոտ եւ վատհոգի նախարարներն իրենց դիրքը փոխեն։ Ասոնց մէջ դեռ կային տիպեր, որոնք ժամանակաւոր այդ յաղթութիւններէն չարբեցան եւ մնացին բարեկամ արաբական ոստիկաններու հետ։ Յուսուփ ամիրապետն այդ պարտութիւնը տանել չէր կրնար։ Նա բարկացած էր եւ պատրաստութիւններ կը տեսնէր նոր արշաւանքներ սկսելու։ Ազատութիւն տուած էր իր վայրենաբարոյ եւ ոճրագործ բնազդներ ունեցող զինուորներուն՝ կոտորելու, սպանելու, թալանելու եւ չարչարանքի ենթարկելու հայերուն։ Աւելի ամուր հիմունքներու վրայ դնելու համար իր գործը, գրգռեց իր հետեւորդներու կրօնական զգացումներն ալ, որպէսզի կարող ըլլայ իր գազանական հակումներուն գոհացում տալ։ Ձեռքի տակ չունենալով այդ ժամանակի պատմագիրները, որոնք այնքան կսկծալից կերպով ներկայացուցած են Հայաստանի այդ ժամանակւայ ողբալի վիճակը, մենք ընդհանուր բառերով կրնանք ը-

սել որ հասակներու եւ սեռերու տարբերութիւն չըկար ատոնց համար։ «Երկսեռ ծերերն իրարու կապելով սուրէ կ՚անցնէին, ծծկեր մանուկները մայրերու գրկերէն խլելով գետին կը տորէին։ Շատերը ողջ-ողջ կը թաղէին, կամ կէս մէջքէն կը կտրէին եւ կամ դիակներու կապելով օրերով փողոցներու մէջ կը ձգէին» (Պատմութիւն Հայոց, Տէր-Մովսէսեան, էջ 426)։ Զնայած այդ բոլոր սարսափներուն եւ տանջանքներուն հայերը յուսահատութիւն ցոյց չտուին, այլ նոր ոգեւորութեամբ մը գործի նետուեցան։

Դրսի օգնութեան պէտք կար։ Անհրաժեշտ էր ֆրոնտը փոխել եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ նոր ուղղութիւն գծել։ Հայերը, երես դարձրած արաբներէն, իրենց յոյսը կապեցին Բիւզանդիոնի գահի վրայ նստած Արշակունի Կոստանդին Պորփիւրոժէն կայսեր հետ եւ խնդրել օգնական գունդ մը։ Արտաքին ճակատի այդ փոփոխութիւնը զայրացրեց արաբներուն, որոնք մտածեցին դիմել հայ դաւաճաններու օգնութեան եւ ամէն միջոցներ գործադրելով կարողացան իրենց կողմը գրաւել Աշոտ Եկաթի հօրեղբօրորդին՝ Աշոտ սպարապետը, Գուգարաց Վասակ եւ Աշոտ իշխանները։ Ասոնք հարուածել սկսան ներսէն։ Ատոնցմէ առաջինը իր բանակով քալեց Հայոց Թագաւորի վրայ, իսկ վերջինները շրջապատեցին Աշոտին Ասկուրէթ բերդին մէջ։ Բագրատունեաց Թագաւորը չընկճուեցաւ։ Նա իր բոլոր ուժերն ի մի համախմբելով կարող եղաւ յաղթահարել ներքին ըմբոստներուն։ Այդքանը բաւական չէր։ Քանի մը այլ հայ իշխաններ ալ, Մովսէս, որ կը տիրէր Ուտի գաւառին եւ Գարգմանաց Սահակ իշխանը (Աշոտ

Երկաթի աները), օգտուելով ստեղծուած քայքայումէն, իրենց զէնքերը դարձրին Աշոտի դէմ։ Անոնց մէջ էր նաեւ Վասակ Գնթունին։ Ասկէ աւելի սարսափելի եւ յուսահատական դրութիւն երեւակայել անկարելի էր։ Հայկական քաղաքական կեանքի փոքրիկ մանրանկարն էր այդ։ Աշոտ չընկրկեցաւ։ Կայծակի արագութեամբ վրայ հասաւ, ուժգնօրէն հարուածեց բոլորին եւ խստապէս պատժելով՝ խոշոր յաղթանակներ տարաւ։ Իր զինուորական ուժը, սակայն, բաւականաչափ սպառեց։

Այս բոլոր ընդհարումներու, դիմադրութիւններու, կոտորածներու եւ դիւցազնական կռիւներու վերջն այն կ'ըլլայ, որ Մոքդատէր–Բիլլահ ամիրապետը, հայերու հետ բարեկամ մնալու մտադրութեամբ, Աշոտի հետ դաշինք կը հաստատէ եւ նոյն իսկ «Արքայից Արքայ»–ի (Շահնշահ) տիտղոս կը շնորհէ անոր։

Տարիներ անցան այդպիսի անորոշ եւ սպասողական դրութեան մէջ։

Արաբներու հետ անկարելի էր երկար եւ խաղաղ կենակցութիւն ունենալ։ Յարաբերութիւնները ծայր աստիճան լարուած էին։ Նոյնիսկ Արծրունի թագաւորները, որ սկզբնական շրջանին ամիրապետներու կողմն էին, կասկածի ենթարկուեցան եւ ստիպուած եղան զինուորական պատրաստութիւններ տեսնել՝ թըշնամու յարձակումները դիմագրաւելու համար։

Այս բոլոր դրուագներէն եւ Աշոտի տարած յաղթանակներէն ամենէն նշանաւորներէն է Գեղամայ Ծովի (Սեւանայ Լիճ) դիմադրութիւնը։ Աշոտ Երկաթը քաշուած էր հոն՝ իր վերջին օրերն ապրելու։

Իր հետ միայն 100 հոգի ունէր։ Պէշիր ոստիկանը իրեն նպատակ դրած էր հետապնդել Աշոտ Թագաւորին։ Բազմաթիւ զինուորներու գլուխ անցած նա պաշարեց Գեղամայ Ծովը եւ մտադրեց սովամահութեամբ եւ կամ երկար պաշարումով ընկճել հայ նըշանաւոր ապստամբ Թագաւորը։ Եօթանասուն հայ քաջեր, նաւակներու մէջ լեցուած, ափ ելան յանկարծակի եւ փառաւոր յաղթանակ տանելով փախցուցին թշնամուն։ Հերոսական դրուագ մ՚էր այդ, որ հայ ժողովրդի մարտական ոգին կը ցուցնէ։ Ժամանակակից Հայ Յեղափոխական Պատմութիւնն ունի նման փառաւոր էջեր՝ Աղթամարի կռիւը, 1904–ին, Անդրանիկի ղեկավարութեամբ եւ Սեւ Ծովի վրայ եղած դիմադրութիւնը՝ 1916–ին, Սեբաստացի Մուրադի առաջնորդութեամբ։

Աշոտ Երկաթ, Անդրանիկ եւ Մուրադ։ Երեք կարկառուն դէմքեր, որոնք վերջին ծայր վտանգաւոր դրութեան մէջ ըլլալով, չընկճուեցան եւ դիմադրելով՝ յաղթանակ տարին։

Աշոտի մահուընէ վերջ, երբ արդէն բազմաթիւ կռիւներ մղելով Հայաստանը բաւական ապահով վիճակի մէջ էր, Աբաս հայ սպարապետը Թագաւորեց։ Անոր տիրապետութեան ատեն շատ դէպքեր տեղի չունեցան։ Փոքրիկ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ Աբղազներու հետ, որոնք կը կամենային իրենց յարձակումներով վնաս հասցնել մեզի։ Մեր երկրի դժբախտութիւններէն շատերը օգտուած էին։ Շրջակայքի փոքրիկ ազգութիւնները, առանձնապէս վրացի ժողովուրդը, միշտ ալ ջանացած են կազմալուծման ենթարկել մեզ։ Փոխանակ միանալու մեզի հետ

եւ ճակատելու արաբացիներու դէմ, անոնք շատ անգամ Թշնամու հետ միացան մեզի հարուածելու դիտումով։ Աբղազներու դէմ մղուած կռիւը յաղթանակով կը վերջանայ։ Անոնց Բեր Թագաւորը կը ձերբակալուի եւ աչքերն ալ կը փորուին։ Երկրորդ կարեւոր դէպքը, որի վրայ արժէ ուշադրութիւն դարձնել, յոյներու հետ ունեցած մեր յարաբերութիւններն են։

Յոյները բաւականաչափ շահեր ունենալով Փ. Ասիոյ մէջ եւ իրենց ազգակից յոյներու պաշտպանութեան պատրուակով, միշտ ալ Հայոց հետ բարեկամութեան եւ կամ գժտութեան մէջ էին։Այս յարաբերութիւններու աստառը քաղաքական եւ կրօնական էր։ Կրօնական փոքրիկ տարբերութիւնները խոշոր դեր խաղցած են եւ բաւականաչափ ալ վնաս հասցրած են մեզի։ Յոյները, որ Քրիստոնեայ էին, կրնային խոշոր ծառայութիւն մատուցանել մեզի եւ միացած մեզի հետ կրնային նաեւ խոշոր դեր խաղալ Արեւելքի մէջ՝ պատնէշ հանդիսանալով արաբներու եւ այլ ոչ Քրիստոնեայ արշաւող ու աւերող պետութիւններու դէմ։ Կրօնական հակամարտութիւնը, սակայն, բացասական ազդեցութիւն թողած է եւ մեր քաղաքական յարաբերութիւններու լարման մէջ առաջնակարգ ազդեցութիւն ունեցած է։ Քրիստոնէութիւնը, որ իր էութեան մէջ մեծ վարդապետութիւն էր եւ մարդկային յառաջդիմութեան խոշոր ազդակներէն մին հանդիսացած, ճիւղաւորուեցաւ, աղանդներու եւ ազգային կրօններու բաժնուեցաւ, փոխադարձ ատելութեան հիմունք եղաւ եւ խոշոր չափով ալ քաղաքական կեանքի ընթացքը փոփոխութեան ենթարկեց։

Ի՞նչ էր պատահած։ Ընդհանուր եկեղեցին պա-

ռակտման մէջ էր։ Չորս կարեւոր, տիրապետող եւ իրար դէմ մրցող եկեղեցական աթոռներ կային. Հռովմի, Աղէքսանդրիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Անտիոքի։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանար տիրապետել միւսներու վրայ եւ յայտարարել թէ ինքն է միակ ճշմարիտ եկեղեցին եւ Քրիստոնէութեան իսկական ներկայացուցիչը։ Նեստոր անունով մէկը, որ 428 թուին Պոլսոյ գահը բարձրացած էր, կը քարոզէր թէ Մարիամ կոյսը մարդածին է եւ ոչ թէ աստուածածին։ Մի ուրիշ վարդապետ ալ, Եւտիքէս անունով, կը յայտարարէ թէ՝ Քրիստոս աստուածային եւ մարդկային բնաւորութիւններն իրար միացրած էր։ Եւ եկեղեցու հայրերը կ՚սկսին վիճիլ։ Անոնք այս կրօնական բնոյթ կրող խնդիրներու մէջ կը խառնեն եւ քաղաքական իշխանութիւնները։ Թէոդոս Բ.–ի հրահանգով Եփեսոսի մէջ, 449–ին, ժողով գումարուեցաւ՝ պաշտպանելու Եւտիքէսի տեսակէտները։ Այլ կայսր մը, Մարկիանոս, կը գումարէ Քաղկեդոնի ժողովը, 451–ին, եւ անոր հակառակ կողմը կը բռնէ։ Այս վիճաբանութիւններուն հայերն այնքան ալ իրական մասնակցութիւն չունեցան եւ հեռի մընացին։ Նոյնիսկ այդ չէզոքութիւնն անգամ չփրկեց։

Այդ խնդիրներու պատճառաւ, սակայն, հայերու եւ յոյներու յարաբերութիւնները լարուած էին՝ կրօնական հողի վրայ։ Այդ բոլոր առելութիւնները կ՚անցնին նաեւ քաղաքական կեանքին։ Բագրատունեաց թագաւորութեան ատեն, երբ Բիւզանդիոնն ուժեղ արեւմտեան պետութիւնն էր՝ Արեւելքի գործերուն մէջ խառնուող, այդ սառնութիւնն առանձնապէս երեւան եկաւ։

Աբասի Թագաւորութեան ատեն յոյներն հալածանք սկսեցին հայոց եկեղեցւ դէմ ։ Անանիա կաթողիկոսն ալ ստիպւած եղաւ համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել՝ փրկելու համար հայ եկեղեցւ ինքնուրոյնութիւնը ։

Այդպէս է իրականութիւնը ։ Հայ Յեղափոխականներուն մեղադրող եւ դատապարտող հայ հոգեւորականներէն ոմանք կ՚ըսեն թէ՝ մենք տիրապետութեան ձգտումներ ունինք, կուսակցական նեղմիտ հաշիւներով տարւած ենք, առանց յիշելու որ Հայ եկեղեցւ պատմութեան մէջ իրենք աւելի մոլի, երկպառակութիւն մտցնողներ եղած են ։

Կրօնական այդ հակամարտութիւններէն դուրս մեր երկիրը քաղաքական աննօրմալ վիճակի մէջ էր ։ Դրսի եւ ներսի թշնամութիւնները նորէն գլուխ բարձրացուցած էին ։ Արաբացւոց Համտուն զօրավարն իր բանակով Հայաստանի վրայ արշաւած էր՝ կամենալով իրեն ենթարկել հայ ժողովուրդը եւ անկէ հարկ պահանջել ։ Աբասի յաջորդ Աշոտ Գ.ը ինքնապաշտպանութեան դիմեց եւ իր ազատութիւնը պահպանելու համար լաւ համարեց իրեն օգնական կանչել զէնքը ։ Հայերը յաղթական ելան ։ Թշնամին պարտւած էր եւ Համտուն զօրավարն ալ գլխատւած ։

Աշոտի եղբայր Մուշեղը, փոխանակ թեւ ու թիկունք հանդիսանալու, ապստամբեցաւ եւ Ղարսի մէջ հաստատւելով, հիմք դրեց Կարուց Թագաւորութեան ։ Մէկ երկիր եւ մէկ ժողովուրդ էինք մենք եւ ենթարկւած հալածանքներու ու շրջապատւած թըշնամիներով ։ Փոխանակ մէկ եւ ուժեղ կառավարութիւն մը ունենալու եւ մէկ ճակատով ելնելու, մենք

իրարմէ բաժնուած էինք եւ շատ անգամ ալ իրար հակառակ։ Այդ ատենները, երբ արաբներն իրենց ամբողջ ուժով Հայաստանի բաղդին հետ կը խաղային, մենք երեք Թագաւորութիւններ ունէինք. Բագրատունեաց, Արծրունեաց եւ Կարուց։ Այս հակասութիւնն եղած է մեր քաղաքական ողբերգութեան գլխաւոր հիմունքը։

Այդ ատենները տեղի կ'ունենայ հետաքրքրական դէպք *մը։ Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Զմշկիկ կայսրը (հայազգի), արաբացիներու հետ կռուելու դիտումով, իր զօրաբանակով եկաւ եւ Տարօն գաւառի մէջ բնակութիւն հաստատեց։ Առանց նախօրօք հայ կառավարութեան համաձայնութիւնն առնելու եւ չէզոք երկրի մը իրաւասութիւնները ոտքի տակ տալով Զմշկիկը Հայաստան մտաւ։ Այդ անարգանք մ'էր հայերու համար։ Պէտք էր* իրաւունքի պաշտպանութեան *մասին մտածել։ Այդ նպատակով ալ Աշոտ Թագաւորը եւ Վասպուրականի Աշոտ-Սահակ Թագաւորը միացեալ ուժերով վերջնագիր մը ուղարկեցին եւ պահանջեցին որ Բիւզանդիոնի զօրաբանակն անմիջապէս ետ քաշուի Հայաստանէն։ Զմշկիկը տեղի տըւեց եւ հեռացաւ ու միաժամանակ ալ բարեկամական նամակ գրեց Աշոտին՝ դաշինք կապելով անոր հետ։*

Բագրատունեաց յաջորդ Թագաւորները. Սմբատ Բ. եւ Գագիկ Ա., որ 43 *տարի տիրապետեցին, զբաղած էին գլխաւորապէս երկրի ներքին վերաշինական գործերով, առեւտուրի զարգացումով եւ քաղաքներու բարգաւաճումով։ Միայն փոքրիկ* դէպք *մը պատահած է Կարսի Թագաւոր Մուշեղի եւ Սմբատի միջեւ։ Առաջինը, նպատակ ունենալով իր*

տիրապետութեան սահմանները տարածել, սկսաւ արշաւել դէպի Շիրակի գաւառը։ Երկու ազգակից Թագաւորներն իրար հետ ընդհարեցան եւ Հայութիւնը բաւական վնաս կրեց անոնց հակառակութենէն։

Արաբական եւ յունական թշնամութիւնները հայոց հանդէպ, անոնց պատերազմներն ու քաղաքական դաւերը եւ այդ բոլորին հետ ներքին բազմաթիւ երկպառակութիւններն ու անհամաձայնութիւնները աստիճանաբար քայքայման ենթարկեցին հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը եւ թուլացրին Բագրատունեաց տիրապետութիւնը։

Բագրատունիք ալ հնարաւորութիւն չունեցան ստեղծելու այն միաձոյլ եւ ուժեղ պետութիւնը, որ կարողանար բոլոր ուժերը համախմբել, միացնել ցրուած նախարարները եւ կեդրոնական կառավարութեան մը ստեղծումով՝ փրկել Հայութիւնը արտաքին եւ ներքին վտանգներէն։ Արտաքին ուժեղ *յարձակումներու առեն մենք ներքին* թոյլ *կազմակերպութիւն ունեցած ենք։ Մեր քաղաքական կեանքը, այդ պատճառով, շատ սխալ ուղղութեամբ ընթացած է եւ ատոր համար ալ դրսեցիները միշտ օգտուած են։ Սմբատ Բ.-ի եւ Գագիկ Ա.-ի համեմատաբար խաղաղ շրջանէն վերջ, մենք ունեցանք* ներքին երկպառակութիւններու *ժամանակամիջոց մը։ Թագաւորական եւ իշխանական տներն էին իրար դէմ պայքարողները։ Մէկը միւսի համար որոգայթներ կը լարէր։ Արտաքին ուժերու հետ համագործակցութեան մէջ կը գտնէին՝ ներքին ազգակիցները տապալելու համար։ Ուժեղ զինուորական մը, յենուած իր ուժին*

վրայ, կը ցցուէր տիրող Թագաւորին դէմ եւ կը կամենար յափշտակութեամբ երկրին տիրանալ։ Թոյլերն ալ ստիպուած կ'ըլլային իրենց ուժեղ միջոցին դիմել, որ կը կոչուի դաւ եւ արտաքին դաշինք։ Այս գիծը կար Հայկազեան շրջանի, ինչպէս նաեւ Արշակունեաց եւ անհատ Նախարարներու տիրապետութեան ատեն։ Քրիստոնէութեան մուտքն անգամ անկարող եղաւ ոչնչացնելու այդ արատաբեր գիծը։

Ընդհակառակը կաթողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ, փոխանակ ներդաշնակող ուժ հանդիսանալու, իրենց համակրութեամբ այս կամ այն կուսակցութեան հետ աւելի խճողել, բարդացրել են մեր ներքին քաղաքական կեանքը։ Ահա եւ Ցովհաննէս Սմբատի եւ իր եղբայր Աշոտի ընդհարումները, որ քըսան տարուայ ընթացքին մեծ վնասներ հասցրին մեր երկրին։ Առաջինն իր բնաւորութեամբ Թոյլ էր եւ ռազմական ալ մարդ չէր։ Երկրորդն՝ ընդհակառակը, աւելի յախուռն էր եւ յարձակողական բնաւորութիւն ունէր։ «Ես աւելի յարմար եմ Թագաւոր ըլլալու», կը մտածէր Աշոտը։ Իր տրամաբանութիւնը բաւական ճիշդ էր։ Այդ վայրկեաններուն կամքի տէր մարդ պէտք էր, որ կարողանար վախ ազդել եւ կազմակերպել ուժերը։ Ժառանգական օրէնքը, սակայն, աւելի զօրեղ էր քան իրերու տրամաբանութիւնը։ Եւ ահա կ'սկսին ներքին խլրտումներ։ Աշոտը, Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորի հետ զինակցելով, քալեց Անի քաղաքի վրայ եւ որոշեց մայրաքաղաքը գրաւել եւ «պետական հարուած» տալով ամբողջ երկրի ղեկն իր ձեռքն առնել։ Սենեքերիմ Թագաւորի համար ալ առիկա նպաստա-

ւոր դէպք էր․ Թուլացնել Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը եւ անոր քայքայման վրայ յենուած՝ ուժեղանալ եւ տարածուել։ Հարեւան վրացիներն ալ, իրենց կարգին, կ'օգտուէին ստեղծուած դրութենէն եւ իրենց կողմնակցութեամբ այդ երկուսի մէջ գտնուած խրամատն աւելի կը լայնացնէին։ Վրաց Թագաւորը Սմբատի կողմն անցաւ։ Իր եւ հայկական բանակներու գլուխ անցնելով Ախուրեան գետի մօտ հանդիպեցաւ Աշոտի ուժերուն։ Մենամարտի մը մէջ Աշոտ քաջաբար կ'սպանէ վրաց Թագաւորին, որի բանակը փախուստի կը դիմէ եւ շատերն ալ գետի մէջ կը խեղդուին։ Ամէն ինչ առով չի վերջանար։ Աշոտ բարեկամացաւ վրացիներու հետ եւ միացեալ իրենց հարուածն ուղղեցին Սմբատի դէմ։ Վրաց Գիորգի Թագաւորը խորամանկութեամբ ձերբակալել կուտայ Սմբատին եւ ․․․ երեք բերդաքաղաքներ առնելով ազատ կ'արձակէ։ Դիւանագիտութիւն կը բանեցնեն Թոյլ եւ անկազմակերպ վրացիները եւ, օգտուելով մեր երկպառակութիւններէն, հողային գրաւումներ կ'ընեն։ Այս անյաջողութենէն վերջ, Աշոտ մտածեց դաւադրութեամբ սպանել իր եղբօրը եւ Թագը կորզել։ Հիւանդ ձեւանալով իր մօտ կանչեց Սմբատին եւ ձերբակալելով Ապիրատ իշխանին յանձնեց՝ ըսպանելու համար։ Նա իր Թագաւորի վրայ ձեռք չըբարձրացրեց, այլ Անի քաղաք տանելով գահի վրայ նստեցրեց։ Թշնամութիւններն աւելի սաստկացան։

Վերջապէս Աշոտ տեղի տուեց եւ առանձնացաւ։ Իր եւ եղբօր հակառակութենէն Հայաստան մեծապէս տուժեց։ Այդ Թոյլ եւ անկազմակերպ վիճակի մէջ նոր դժբախտութեան դուռ բացուեցաւ։ Հրապարա-

կը վրայ վայրենիները նոր խմբակ երեւան եկաւ։ Սելճուքեան Թուրքերը, իրենց Տուղրիլ–Բէկ իշխանի առաջնորդութեամբ դէպի Հայաստան եկան։ Անոնք աւեր եւ կոտորած սփռեցին։ Բազմաթիւ գիւղեր եւ քաղաքներ աւրուեցան։ Դիակներու կոյտեր միայն կային իրենց անցած ճանապարհներու վրայ։ Օգտուելով հայ ժողովրդի ներքին բաժանումէն անոնք ասպատակեցին Վասպուրականը, յաղթելով իրենց ընդդիմացող ուժերուն առաջ անցան դէպի Արարատ եւ մտան Բագրատունեաց Թագաւորութեան սահմանը։ Սարսափն իրենց առջեւէն կը տարժածուէր եւ հայութիւնը, նոր եւ կտրուկ սրի հարուածներուն տակ, ընկճուեց։ Քանի մը ուժեղ եւ հերոսական դիմադրութիւններ եղան Վասպուրականի մէջ՝ Շապուհ սպարապետի եւ Դաւիթ արքայորդու առաջնորդութեամբ։ Զնայած երկու կողմերու ուժերը անհաւասար էին եւ հայերու թիւը շատ քիչ էր, այնուամենայնիւ դիմադրութեան անհրաժեշտութիւնն զգացւեցաւ։ Խոշոր ուժի դէմ ելան փոքրաթիւ հայեր եւ ...պարտուեցան։ Երկրորդ դիմադրողը Վասակ Պահլաւունին էր, իր 500 քաջերով, որ Նիգ գաւառի Բջնի բերդի մէջ էր։ Նա, առանց ուշադրութիւն դարձնելու թշնամու համեմատաբար աւելի ուժին, ճեղքեց շղթան եւ անցաւ։ Այդ իսկական խիզախ մարդը, որ թշնամու դէմ կուրծք տուած կը կռուէր, ընկաւ Թիւրքի մը գաղտագողի հարուածէն։

Այդ երկու գեղեցիկ եւ յիշատակելի հերոսութիւններու կողքին, մենք ունեցանք եւ երկու ամօթահար վաճառք՝ մեր երկրի քաղաքական կեանքն ու ամբողջ ժողովուրդը վաճառելով յունաց, որոնք օգտուեցան ստեղծուած ցաւալի կացութենէն։

Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորն իր երկիրը, 1021 Թ.ին, ծախեց յունաց Վասիլ Բ.–ին եւ առաւ փոխարէն առաւ Սեբաստիա քաղաքը։ Յովհաննէս–Սմբատ Բագրատունեաց Թագաւորն ալ, 1024–ին, հետեւելով Սենեքերիմի օրինակին, երդման Թուղթ գրեց նոյն Վասիլին եւ իր երկիրը, իր մահուընէ վերջ, անոր ծախեց՝ կեանքի ապահովութիւն մը ունենալու ակնկալութիւնով։ Դատապարտելի երկու արարքներ, որ մեր քաղաքական պատմութեան մէջ իբրեւ սեւ արատ մը պիտի մնան։ Այդ քստմնելի առեւտուրի հետ միաժամանակ երեւան կուգայ եւ հայ հոգեւորականի մը. Կիրակոս քահանայի ոճրագործ եւ դաւաճան ընթացքը։ Վասիլ կայսեր մահուընէ վերջ Կոստանդին Բ. Թագաւորը, իր մահուան վերջին օրերուն իր քովը կը կանչէ Կիրակոս քահանայն եւ, խղճալով Հայոց վրայ, անոր կը յանձնէ Սմբատի գրած Թուղթը եւ այդպիսով Հայաստանը կը վերադարձնէ իր նախկին տէրերուն։ Անարժան եւ սեւհոգի Կիրակոս քահանան, տարուած իր անհատական շահերէն եւ մոռնալով ազգասիրութիւնը, իր քովը կը պահէ այդ նամակը եւ Յունաց Միքայէլ Ե. կայսեր կը ծախէ՝ խոշոր դրամական նուէր ստանալով։

Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը, իր ընդարձակ երկիրն ու փառայեղ Անի մայրաքաղաքը, որոնք արդէն վտանգի մէջ էին, այդ քայլով աւելի եւս դժուարութիւններու կը հանդիպին եւ այդպիսով քաղաքական խոշոր հարուած կը տրուի մեր երկրի մի անկիւնի մէջ բուն դրած Բագրատունեաց անկախութեան։

Անին եւ իր վերջին դիմադրութիւնները.— *Հայաստանը երկու կրակի մէջ կը գտնուէր: Սելճուկեան եւ Յունական պետութիւնները իրար հետ կը մրցէին՝ մեր երկրին տիրանալու համար: Այդ բոլորին նպաստող ներքին պայմաններ չէին պակսեր: Անի մայրաքաղաքի բնակչութիւնը երկու կուսակցութեանց բաժնուած էր. Ազգային-պաշտպանողական եւ Յունասէր: Վերջինիս գլուխն անցած էր Վեստ-Սարգիս Սիւնին, որ իր ճարպիկութեամբ եւ հնարագիտութեամբ շատ յայտնի էր, ինչպէս նաեւ անուանի էր իր փառամոլութեամբ: Ասոնց նպատակն է բարեկամանալ Յոյներու հետ, Անի քաղաքը, ինչպէս նաեւ ուրիշ հայաշատ շրջաններ յանձնել անոնց եւ մնալով ուժեղ կառավարութեան մը հովանաւորութեան տակ՝ ապահով ապրիլ: Քաղաքական ազատութիւնն ատոնց համար նշանակութիւն չունէր: Պատիւ եւ հայրենասիրութիւն իրենց համար ոչինչ էին: Երկրորդ կուսակցութիւնը, Ազգայնական, այն կարծիքին էր, որ Հայաստանի ազատութեան համար պէտք է կռուիլ, արիւնով պիտի փրկել Անի քաղաքի վաճառքը եւ ամէն բոպէ պատրաստ պիտի ըլլալ դիմադրել թշնամուն, որ կը կամենայ մեզ ստրկութեան մէջ պահել:*

Երկու հոսանքներէն դուրս կար եւ երրորդ վըտանգ մը: Աշոտ Ողորմածի թոռ Դաւիթ Անհողինը, որ միացրել էր Ուտին, Արցախը եւ Փայտակարանն ու իրեն թագաւոր հռչակել, կը յայտարարէր թէ՝ ինքն է Բագրատունեաց թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգն ու այդ պատճառով ալ Հայաստան արշաւեց: Այս բոլոր մեքենայութիւններուն մէջ ալ յոյ-

ներու մասը կար։ Անոնք արդէն երեք զօրաբանակ ուղարկած էին իրենց «իրաւունքին» տիրանալու եւ Անի քաղաքն առնելու, բայց անյաջող։ Հայերն իրենց կուիւներով եւ հերոսական դիմադրութեամբ կրցած էին ետ մղել թշնամուն եւ իրենց երկիրը պաշտպանել։ Չորրորդ զօրաբանակ մը՝ 100,000 հոգուց բաղկացած՝ մտաւ Հայաստան եւ քանի մը գրաւումներ ընելով հասաւ Անի քաղաքին ու պաշարեց։ Ազգայնական կուսակցութեան պետ ծերունի Վահրամ Պահլաւունին, տեղի տալով ժողովրդի պահանջներուն, 30,000 կտրիճներու գլուխ անցաւ եւ Անի քաղաքի Ծաղկոց դռնէն ելնելով ուժեղ յարձակմամբ պատռեց թշնամու շղթան, շփոթութիւն ձգեց անոնց մէջ եւ փառաւոր յաղթանակ տարաւ։ Յոյներէն շատերը սպանուեցան եւ ուրիշներն ալ փախուստի առեն գետի մէջ խեղդուեցան։ Այդ յաղթանակը պէտք էր օգտագործել եւ թափուր մնացած գահի վրայ օրինաւոր ժառանգը նստեցնել։ Աշոտի Գագիկ որդին, փառաւոր հանդիսաւորութեամբ մը գահ բարձրացաւ։ Ներքին դաւադրութիւնները, սակայն, կը շարունակուէին։ Վեստ Սարգիս գործի վըրայ էր եւ ամէն կերպ կը ջանար Թագաւորը թշնամացնել Ազգայնական կուսակցութեան հետ եւ իր ազդեցութեան տակ առնել։ Այդ աշխատանքի մէջ խոշոր դեր խաղաց նաեւ ժամանակայ Պետրոս կաթողիկոսը։ Այդ առենները Թիւրքերն ալ իրենց յարձակողական ծրագիրը պատրաստած էին։ Գագիկ Հրազդան գետի մօտ յաղթանակ տարաւ անոնց վրայ եւ իր վերջին ուժերը հաւաքելով կրցաւ դուրս վռնտել այդ վայրենի հորդաներուն։ Յոյները, օգտուելով

մեր այդ նեղ կացութենէն, նորէն պահանջ դրին՝ Ա-նին պահանջելով։ Ստանալով մերժում, անոնք երկու անգամ բանակ ուղարկեցին Հայոց վրայ՝ Ասիտ եւ Նիկողայոս զօրապետներու առաջնորդութեամբ։ Գագիկը չընկճուեցաւ։ Նա բարւոք համարեց պատւով կռուիլ եւ մեռնիլ, քան թէ կամաւոր կերպով իր երկիրը յանձնել թշնամուն եւ կամ Անի քաղաքի բանալիներն անոր յանձնել։ Արդարութեան եւ ազատութեան համար մղուած կռիւն ի զուր չի անցնիր։ Հայերը նորէն յաղթանակ տարին եւ յոյներն ստիպուած եղան իրենց նպատակներուն հասնելու համար այլ միջոցներու մասին մտածել։

Նենգամտութիւնն *էր այդ։ Պատերազմի դաշտի վրայ եղած պարտութիւնը բարեկամական ճաշասեղանի շուրջ կարելի է շտկել։ Այդ պատճառով ալ Յունաց Մոնոմախոս կայսրն սկսաւ արտաքին մտերմութիւն ցուցնել, մոռնալ կռիւներն ու թշնամութիւնները եւ այդպիսով աւելի ուժ տալ Հայաստանի մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող Յունասէր կուսակցութեան։ Վեստ Սարգիսն իր նախկին կեղտոտ դերի մէջ էր։ Իր քսութեամբ կարող եղաւ աւելի բարձր պաշտօններու տիրանալ եւ նոյնիսկ Թագաւորը թըշնամացնել Ազգայնական հոսանքի գլուխ կանգնած Գրիգոր Պահլաւունու հետ։ Յոյն կայսրը, դրդուած իր կողմնակիցներու խորհրդէն, Պոլիս կանչեց Գագիկ Բ. Հայոց Թագաւորը։ Գագիկը քանի մը անգամ մերժեց եւ վերջապէս տեղի տուաւ։ Պոլիս հասնելով նա ձերբակալուեցաւ եւ* Իշխանաց կղզին *աքսորուեցաւ։ Անին գրաւելու խնդիրը դիւրացաւ։ Կաթողիկոսն ու Յունասէր կուսակցութեան պարագը-*

լուխները, ստանալով համապատասխան վարձատրութիւն, Անիի քառասուն բանալիները ուղարկեցին կայսեր եւ իրենց երկրի ազատութիւնը մատնեցին թշնամուն: Պարակամանոս ներքինապետը, յոյն զօրքերու գլուխ անցած, եկաւ իր անարիւն յաղթանակները տանելու: Նա ուրախ զւարթ մօտեցաւ Անի քաղաքին եւ յուսաց հանդիսաւորութեամբ ներս մըտնել: Անի քաղաքի բնակիչները, իրենց յուսահատական դրութիւնն ի նկատի առնելով, աւելի եւս կազմակերպւեցան եւ վերջին դիմադրութեան փորձն ըրին: Անհաւասար պայքար էր այդ: Փոքրաթիւ եւ անկազմակերպ հայ ժողովուրդը, զրկուած իր Թագաւորէն եւ շրջապատուած ներքին դաւադիրներով, վճռեց իր ազատութիւնը պաշտպանել:Վրէժխնդրութեամբ եւ կատաղութեամբ լեցուած ան ուժգին յարձակում գործեց յոյներու վրայ եւ յաղթեց: Այդ վերջին յաղթանակն էր: Գագիկն արդէն հրաժարած էր իր Թագէն եւ այդ դէպքն աւելի խոր տըպաւորութիւն Թողուցած էր հայերու վրայ: Հայերը, ստիպուած եւ քայքայւած, բաժանուած եւ շրջապատուած տեղի տուին եւ Անի քաղաքն ընկաւ Յոյներու տիրապետութեան տակ: 1046–ին, փոխուեցաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեան պատմութեան էջը:

Հարիւր վաթսուն տարի տեւող այս անկախութիւնը, չնայած մասնակի բնոյթ կը կրէր եւ ամբողջական Հայաստանն իր մէջ չէր պարունակեր, պիտի մնայ իբրեւ փառաւոր յուշարձան մը՝ մեր ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ: Այդտեղ մենք կը տեսնենք հայ ժողովրդի տոկուն կամքը, ա–

զատութեան հանդէպ ունեցած իր հաւատքը եւ անընկճելի ոգին։ Մէկ ու կէս դարու այս Թագաւորական շրջանի մէջ ալ մենք կը տեսնենք այն բոլոր երեւոյթները, որոնք յատկանշական էին մեր Նախորդ Թագաւորներուն եւ քաղաքական կեանքին։ Հոս մենք կը տեսնենք մեր արտաքին քաղաքականութեան երկւորութիւն, Յոյներո՞ւ թէ Արաբներու հետ, Յոյներո՞ւ թէ Սելճուքներու բարեկամ։ Եւ պայմաններու համապատասխան ալ քաղաքականութիւնը փոխուած է եղել։ Հոս մենք կը հանդիպինք նաեւ ներքին դաւերու, դաւաճաններու եւ մատնիչներու եւ բացասական տիպերը մենք կրնանք որոնել նախարարներու մէջ, Թագաւորական ցեղի անհատներու քով, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսներու եւ քահանաներու մօտ։ Այդ բոլորը հին կրկնութիւնն է։ Մեր պատմութեան եւ քաղաքական կեանքի ընթացքը եղած է միօրինակ՝ իր սկզբնաւորութեամբ, զարգացմամբ եւ տուած արդիւնքներով։ Եւ չնայած այդ բոլոր յուսահատական երեւոյթներուն եւ աննպաստ պայմաններուն, մենք Բագրատունեաց Թագաւորութեան օրով ալ, կը տեսնենք մեր այլ յատկանշական եւ դրական կողմը, կուռ յանուն ազատութեան, արիւն թափել մեր Անկախութիւնը պաշտպանելու համար։ Դիմադրական այդ գիծը մեր քաղաքական գոյութեան կարեւոր հիմունքներէն մին եղած է։

Բագրատունեաց տիրապետութիւնն իր մասնակի հանգամանքով անգամ, ինչպէս ըսինք, մեր քաղաքական կեանքը պահպանող ազդակներէն մին եղած է։ Անոր միջոցով մենք ունեցած ենք մեր պետութիւնը, զօրաբանակը, կառավարական մարմինները,

ճարտարապետութիւնը, առեւտուրը եւ արտաքին քաղաքականութիւնը։ Եթէ մեր ժողովրդի ուրիշ հատուածներ զրկուած են եղել ինքնուրոյն քաղաքական կեանքէ, ենթարկուած մնացած են օտար իշխանութիւններու, բայց եւ այնպէս յոյս ունեցած են որ դեռ հայութեան մի այլ հատուածն ունի իր կառավարութիւնը՝ իր հասարակական-քաղաքական կեանքով։ Մասնակի բնաւորութիւն կրող այդ երեւոյթները միշտ ալ յուսատու աստղեր եղած են եւ յոյս ներշնչած որ օր մը ամբողջութեամբ պիտի ազատագրուինք։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՕՏԱՐ ՕՐԵՐ

ՍՏՐԿՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Բագրատունեաց թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ։ Շնորհիւ Բիւզանդիոնի անհեռատես քաղաքականութեան, հայկական անկախ պետութիւնը վերացաւ եւ նորէն Արեւմուտքի եւ Արեւելքի կառավարութիւններու մրցակցութիւնն սկսաւ ու Հայաստանը կրկին ռազմաբեմի վերածուեցաւ։

Այդ շրջանին ալ հայութիւնն ունեցաւ իր ընդվզումները եւ դաւադրութիւնները։

Հարպիկ իշխանի սպանութիւնը.— Յոյներն արշաւեցին Հայաստան։ Անոնց նպատակն էր ամբողջութեամբ գրաւել մեր երկիրն ու իբրեւ թումբ կանգնեցնել սելճուքներու դէմ։ Ատոր համար ալ յատուկ զօրաբանակ ուղարկեցաւ, որ հնարաւորութիւն չունեցաւ իր ծրագիրն իրագործելու։ Խաղաղ միջոցներով եւ իրենց կուսակիցներու օժանդակու-

Թեամբ անոնք հնարաւորութիւն չունեցան տիրել Հայաստանին։ Մնաց բռնակալներուն համար սովորական դարձած միջոցը՝ սպանութիւններ, ձերբակալութիւններ, կոտորած, թունաւորում եւ դաւադրութիւն։ Ասոր համար ալ անոնք բաւական պարարտ հող ունէին. հայ նախարարներու եւ մեծամեծներու անմիաբանութիւնը։ Ներքին հակառակութենէն օգտուելով անոնք կրցան մեր ուժերը ջլատել, բազմաթիւ հայ իշխաններ սպանել տալ։ Ընդհանուր այդ վախի եւ սարկութեան մէջ կային եւ հայ անձնուէր իշխաններ, որոնք բարւոք կը համարէին պատւով մեռնիլ քան թէ անպատիւ ենթարկութեան մէջ մնալ։ Ատոնցմէ մէկն էր Հարպիկ իշխանը, որ Շըշնի բերդի մէջ ամրացած եւ իր բուռ մը քաջերու վրայ յոյս դրած դիմադրութեան փորձ մը ըրաւ։ Հայերը յաղթական ելան։ Թշնամին հնարաւորութիւն չունեցաւ զէնքի ուժով ըմբոստութիւնը ընկճել։ Յոյներու Պերոզ զօրավարն օգտուեցաւ հայերէն։ Ինչ որ թշնամին չկրցաւ ընել հայ դաւաճան մը ի գլուխ հանեց եւ Հարպիկի քնացած ատեն գլուխը կտրեց եւ յոյն հրամանատարին ուղարկեց։

Թաթուլ սպարապետի յանդգնութիւնը.— Սելճուքներն ալ միւս կողմէն կը նեղէին հայերուն։ Տուղրիլն իր հրոսակներով Հայաստան մտած էր եւ չատ աւերածութիւններ կը կատարէր։ Բոլոր գիւղերն ու քաղաքները գրաւելով նա շրջապատեց Արծն քաղաքը եւ գրաւելով՝ աւերակներու կոյտի վերածեց։ Անխնայօրէն կոտորեց բոլոր հայերուն եւ միայն քիչ թւով կրցան փախչիլ եւ ազատուիլ։ Անկէ

վերջ Տուղրիլն իր հարւածներն ուղղեց Կարսի Հայոց Թագաւորի դէմ։ Տեղի ունեցաւ ուժեղ դիմադրութիւն։ Հայերը պարտւեցան։ Կուի մէջ Թաթուլ քաջ հայ սպարապետը վիրաւորեց Սելճուքեան Ասուրան իշխանի որդին եւ ինքն ալ ձերբակալւեցաւ։ Հոտ, Տուղրիլի եւ իր միջեւ, տեղի ունեցաւ յատկանըշական միջադէպ մը։ Տուղրիլն ըսաւ Թաթուլին. «Եթէ այս պատանին ապրի, քեզ կ՚ազատեմ, եթէ մեռնի՝ զքեզ անոր պիտի զոհեմ»։ Անվախ հայ սպարապետը, առանց վարանելու, պատասխանեց թէ՝ «Եթէ իմ հարւածս է չապրիր»։ Սելճուք վիրաւորւած իշխանը մեռաւ եւ Թաթուլի աջ ձեռքն ալ կտրեցաւ։

Գագիկ Բ.—ի միջադէպը.— Հայոց Թագաւորը զրկւած իր գահէն եւ իշխանութենէն, Թափառական կեանք կը վարէր։ Յոյն բարձր շրջանակները շատ կը նեղէին զինքը եւ միշտ ալ ծաղր ու ծանակի առարկայ կը դարձնէին։ Իր բոլոր համբերութիւնն սպառեց։ Խումբ մը հայ քաջերու գլուխ անցած նա կը նեղէր յոյներուն եւ իր հալածական կեանքի վրէժը կը լուծէր։ Օր մը, պտոյտի ատեն, իմացաւ որ Կեսարիոյ յոյն մետրոպոլիտի շան անունը «Արմէն» դրւած էր՝ հայերուն անարգելու դիտումով։ Այդ վիրաւորանքը տանել չէր կրնար երբեմնի հայ Թագաւորը։ Իր պատւազգածութիւնն արթնցաւ եւ ձերբակալելով մետրոպոլիտը, շան հետ միասին տոպրակի մէջ Ճնտեց եւ չարաչար տանջելով՝ անոր մահւան պատճառ դարձաւ։ Այդքանը բաւական էր որ յոյները գրգռւէին եւ Գագիկին պատժելու մասին մտածէին։ Օր մը, խորամանկութեամբ, զինքը ձեր-

բակալեցին եւ 1079 Թւին իր բանտարկւած բերդի աշտարակէն կախեցին։ Հերոսութեան եւ անվախութեան գեղեցիկ դրւագ մ'էր ատիկա եւ ապացոյց էր հայ ժողովրդի վրէժխնդրութեան անմար ոգու գոյութեան։

Մանազկերտի Դիմադրութիւնը.— Մանազկերտը պաշարւած էր։ Տուղրիլի հրոսակներն ամէն պատրաստութեամբ եկած էին Հայաստանին տիրելու։ Դրութիւնը սարսափելի էր եւ յուսահատական։ Կազմակերպւած եւ վայրենի բանակի դէմ հայերը ցրւած էին եւ անջատ դրութեան մէջ։ Հակառակ այդ միայնութեան, որոշ վայրերու հայ բնակչութիւնը չկամեցաւ անձնատուր ըլլալ, այլ որոշեց դիմադրել։ Մանազկերտ բերդի վրայ իրենց յոյսը դրած եւ ունենալով բաւականաչափ ռազմամթերք եւ ուտեստեղէն, հայերը վճռեցին կռւել թշնամու դէմ։ Սելճուքներն իրենց ամէն հնարագիտութիւնը գործ դրին եւ անկարող եղան քաղաքը գրաւել։ Քաղաքի բոլոր բնակիչներն ալ՝ առանց սեռի, հասակի եւ պաշտօններու խտրութեան, իրենց դիրքերուն եւ եւ պարտականութեան ճամբուն վրայ էին։ Հայ հոգեւորական դասն ալ իր մասնակցութիւնը կը բերէր։ Քահանայ մը, իր հնարագիտութեան շնորհիւ, կրցաւ մեծ ծառայութիւն մատուցանել դիմադրողներուն։ Նա իր ներկայութեամբ արդէն մեծ ոգեւորութիւն կը մտցնէր կռւողներու մէջ։ Ատկէ դուրս, նա մեքենայ մը հնարեց, որով կրցաւ դրսէն եկած հարւածները թուլացնել եւ այդպիսով անվնաս դարձնել։ Հոտ կային եւ յոյն ու գաղղիացի բնակիչ-

ներ, որոնք իրենց մասնակցութեամբ մեծ գործ կատարեցին։ Գաղղիացի ճարտարապետի հնարամտութեամբ հեղուկ մը գտնուեցաւ, որով կրցան ոչնչացընել թշնամու մեծ բաբանը, որի վրայ թշնամիներն իրենց յոյսը դրած էին՝ քաղաքը գրաւելու համար։ Տուղրիլն հնարաւորութիւն չունեցաւ քաղաքը գրաւելու։ Մանազկերտի պատմական դիմադրութեամբ մեր ժողովրդի ուժեղ կամքը երեւան եկաւ։ Ազատութեան համար պայքարած այդ հայերն հնարաւորութիւն ունեցան յաղթանակ տանիլ թշնամու վրայ։ Այդ պարտութիւնը շատ վատ ազդեց Տուղրիլի վրայ եւ վերջինս իր վրէժը լուծեց Արծկէ քաղաքի բնակիչներէն, որոնց սրէ անցուց եւ քաղաքն ալ աւրելով՝ իր յարձակումներն այլ հայաշատ կեդրոններու վրայ ուղղեց։

Անի քաղաքի կրկնակ ինքնապաշտպանութիւնը.— *Ալփ-Ասլանը, Տուղրիլի եղբայրն ու յաջորդը, շարունակեց սկսած արշաւանքները։ Սելճուքներն իրենց աչքը տնկած էին հարուստ եւ անուանի Անի քաղաքին վրայ։ Այդ նպատակով ալ հրաման տուեցաւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը պաշարելու։ Հայ բնակիչներն անտարբեր չէին կրնար գտնուիլ։ Անոնք վճռեցին դիմադրել եւ իրենց կեանքով պաշտպանել թէ՛ իրենց իրաւունքը եւ թէ՛ իրենց սիրելի քաղաքը։ Բագարատ եւ Գրիգոր իշխանները, անցնելով կռուող ուժերու գլուխը, մեծ ոգեւորութեամբ կրցան քանի մը անգամ յաղթանակներ տանիլ եւ ետ մղել թշնամուն։ Սելճուքները, յուսահատ իրենց յարձակումներէն, տեսան որ պաշարումն անօգուտ է եւ սկսան նահանջել։ Վերջը, իմանալով որ քաղաքի*

դրսի պարիսպներն անպաշտպան են եւ թէեւ յարձակումով մը կրնան Անին մտնել, վերադարձան եւ կրցան հասնիլ իրենց նպատակին։ Անպատմելի սարսափներ տեղի ունեցան։ Անխնայ կերպով խաղաղ բնակչութիւնը կոտորեցին եւ հայ արիւնով ներկեցին թէ՛ քաղաքի փողոցները եւ թէ՛ Ախուրեան գետի ջրերը։ Անին իր վերջին օրերը կ՚ապրէր եւ իր փառայեղութիւնը կորսնցնելու ճամբուն վրայ էր։ Մօտ վաթսուն տարի այդ վայրենիները տէր դարձան Հայաստանի քաղաքներու «թագուհուն», մինչեւ որ հայերը, վրացիներու օգնութեամբ կրցան վերագրաւել Անին։ Սելճուքներն այդ հարուածը տանել չէին կրնար։ Անոնք նոր պատրաստութեամբ նորէն պաշարեցին Անին եւ այս անգամ երկար ժամանակով։

Քաղաքի բնակչութիւնը, զգալով հանդերձ իր թուլութիւնը, քաջաբար դիմադրեց թշնամուն։ Կանայք ալ նոյն ոգեւորութեամբ մասնակցեցան կուին։ Հայ հերոսուհի մը, Այծեամն անունով, միշտ պարիսպներու վրայ կանգնած մնաց եւ քարեր գլորելով բաւական մեծ վնաս հասցրեց թշնամուն։ Այդ հայուհին, որի մէջ դիմադրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան բնազդն այնքան զարգացած էր, իր իսկ մարմնի վէրքերէն հանելով թշնամու նետերը՝ անոնց կ՚ուղղէ կրկին։ Անհաւասար ուժերու այդ պայքարը շատ երկար չտեւեց։ Փատլու սելճուքեան իշխանը, տեսնելով որ զէնքի ուժով անկարող է տէր դառնալ քաղաքին, երկար պաշարում յայտարարեց եւ այդ միջոցաւ քաղաքը սովի մատնեց եւ ստիպեց բնակիչներուն անձնատուր ըլլալ։ Անին, իր յուսահատական դիմադրութիւններէն վերջ, ընկճուեցաւ։

Թաթարական Շրջան.— *Հայութիւնը, իր բազմադարեայ քաղաքական կեանքի մէջ, հանդիպած է շատ մը պետութիւններու եւ ժողովուրդներու, որոնք միշտ ալ ջանացած են նուաճումներ կատարել, տիրել Հայաստանին եւ իրենց ազդեցութեան տակ առնել: Մեր հանդիպած այդ ժողովուրդները կարելի է երկու տեսակի բաժնել. կանոնաւոր կազմակերպուած եւ քաղաքակիրթ եւ վայրենի ու միայն յափշտակութիւններով ապրող: Առաջիններն ունէին իրենց կանոնաւոր բանակը, պետական կազմը, օրէնքները եւ կրթութիւնը, իսկ երկրորդները զուրկ էին այդ բոլորէն: Տեսած էինք որ Հայաստանը միշտ ալ հանդիսացած է եղել իբրեւ կամուրջ եւ Արեւելքի ժողովուրդներն ու անոնց պետութիւնները դէպի Արեւմուտք քալած են այդ ճանապարհով:*

13-րդ դարու սկիզբները Ասիայի խորերէն երեւան կուգայ Թափառական մոնղոլ ցեղերու միացեալ ուժը, որի հարուածներուն տակ շատ մը պետութիւններ եւ ազգութիւններ կ'ընկնին: Վայրենիներու եւ Թալանողներու այդ հսկայ հոսանքը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր առջեւ գտնուած խոչընդոտներուն, հասաւ մինչեւ Հայաստան եւ հանդիսացաւ իբրեւ չարիք մեր ժողովրդի գլխին: Արաբական եւ սելճուքեան իշխանութիւններու աւերածութիւններէն վերջ մեր երկիրը ենթարկեցաւ Թաթարներուն եւ տեսաւ անոր ծանր հարուածները: Բագրատունեաց Թագաւորութեան անկումով մեր երկիրը Թողնուած էր պատահականութեան եւ տեղական մանր եւ երկրորդական

կառավարիչներուն։ Ուժեղ եւ միացեալ կառավարութեան չգոյութեան պատճառով Թաթարներն հընարաւորութիւն ունեցան անարգել ներս մտնելու, գրաւելու գիւղերն ու քաղաքները եւ այդ բոլորի հետ միասին կատարելու պատմութեան մէջ չտեսնուած աւերներ։ Առաջին զօրավարը, որ ներս մտաւ Հայաստան, Չարմաղանն էր, որ Գեղամայ լճի մօտ գտնուած եւ բնակութիւն հաստատած հայ բնակիչները կոտորելով եւ ամէն ինչ աւրելով, առաջ անցաւ եւ պաշարեց Անին։ Քաղաքի բնակիչները, արդէն վարժուած դիմադրութիւններու եւ ունենալով ինքնապաշտպանութեան բաւական ուժեղ բնազդ, որոշեցին իրենց նախնիքներու պէս կանգնիլ թշնամու դէմ։ Չարմաղանի ուղարկած դեսպաններուն անոնք սպանեցին եւ պատրաստութիւն տեսան գալիք հարուածը դիմագրաւելու։ Անիցիներն ուրիշ ելք չունէին։ Յոյներու վրայ յոյս դնել չէին կրնար։ Թաթարներու հետ բարեկամութիւն հաստատելն ալ անօգուտ էր, որովհետեւ անոնք թշնամի, բարեկամ չէին ճանչնար եւ բոլորին ալ հաւասարապէս կը կոտորէին։

Այդ ահեղ պահուն, երբ մահու եւ կենաց խնդիրը կը վճռուէր եւ երբ աւելի քան որեւէ ատեն միաբանութիւնն անհրաժեշտ էր, Անի քաղաքի բնակիչները երկուսի բաժնուած էին. բուն ժողովուրդը՝ իր հասարակ խաւերով եւ մեծամեծները։ Առաջինները կողմնակից էին մինչեւ վերջին շունչ դիմադրութեան, իսկ վերջինները՝ անձնատուութեան եւ բարեկամական յարաբերութեանց։ Այդ հակառակութեան պատճառով է որ երբ ժողովուրդը սպանեց

թաթար դեսպաններուն եւ խումբեր կազմելով դի- մադրութեան գծին վրայ էր, հայ իշխաններէն ոմանք անցան Ջարմաղանի կողմը, իրենց կեանքի ապահովութեան համար երաշխիք առան եւ քաղաքը մատնեցին *թշնամուն*: 1236 *թւին թաթար հրոսակները տէր դարձան Անիին, քանդեցին բոլոր տները, հիմնայատակ կործանեցին բազմաթիւ եւ գեղեցկաշէն եկեղեցիները, բնակիչներու մեծ մասը սրի անցուցին եւ միւսներն ալ գերի տարան: Անին, այդ հրաշալի քաղաքը, բազմաթիւ հարուածներ կրեց արաբներէն, սելճուքներէն, յոյներէն, թաթարներէն եւ ներքին ոխակալ հայ իշխաններէն եւ անկարող ըլլալով դիմանալ՝ ընկաւ եւ աւերակներու կոյտի վերածուեցաւ: Իր այդ դրութեամբ իսկ, այժմ, նա մեր փառաւոր անցեալի գեղեցիկ յուշարձանն է:*

Թաթարներն ատով չբաւականացան: Ջարմաղանի մահուընէ վերջ Բաղու արիւնարբու զօրավարն անցաւ անոր տեղ եւ սկսած աւերածութիւնները շարունակեց՝ ցոյց տալով աւելի անգթութիւն եւ գերազանց գազանութիւն: Իրար ետեւէ Կարինն ու Ծոփաց աշխարհը, Տարօնն ու Վասպուրականը ընկան թշնամու սրի տակ: Այդ ատենները մեր ժողովրդի դիմադրական ոգին անկազմակերպ էր: Թաթարները վերջնականապէս տիրապետեցին մեր երկրին եւ իրենց իշխանութեան տակ առնելով խիստ հարկերու ենթարկեցին: 1254-*ին ընդհանուր մարդահամար տեղի ունեցաւ: Բոլոր արու հայերը, տասը տարեկանէն վեր, պարտաւորուած էին վճարել տարեկան հարիւր լիտր ցորեն, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ, երեք տոպրակ, երկու պարան, մէկ նետ, մէկ*

պայտ եւ քսանէն մէկ անասուն: Ամենախիստ միջոցներու կը դիմէին այդ հարկերն հաւաքելու եւ այդ ո՛չ թէ այն պատճառաբանութեամբ որ անհրաժեշտ էր այդ՝ իրենց պետական մեքենան դարձնելու եւ կամ կառավարութիւնը կանոնաւոր հիմունքներու վրայ դնելու, այլ որովհետեւ իրենք այդ հաւաքած հարկերով միայն կրնային ապրիլ եւ իրենց գոյութիւնը քարշ տալ: Անոնք ոչ մի օգտաւէտ աշխատանքով չէին զբաղեր եւ ո՛չ ալ արհեստներով եւ կամ երկրագործութեամբ կը զբաղէին: Անոնց միակ եւ գլխաւոր պարապմունքը, զէնքն էր եւ պատերազմը: Իրենց կը վերաբերուէր կռիւը, որովհետեւ տիրող էին, իսկ միւս հպատակները պարտաւոր էին աշխատել եւ ապրուստի միջոցներ հայթայթել: Երբ Թաթարները մահմետական դարձան եւ ընդունեցին թալանի եւ սպանութեան կողմնակից այդ կրօնը, սկսեցին առաւել եւս նեղել հայերուն եւ իրենց ձեռք առած խստութիւններու պատճառաւ ալ բազմաթիւ հայեր նահատակուեցան:

107 տարի շարունակ Հայաստանը մնաց օտար տիրապետութեան տակ եւ ենթարկուեցաւ թաթարական իշխանութեան: Այդ հարիւրամեակի ընթացքին մենք բազմաթիւ հալածանքներու եւ կոտորածներու ենթարկուեցանք, միայնակ տառապեցանք այդ վայրենիներու լուծին տակ եւ դրսի մեծ եւ Քրիստոնեայ պետութիւններէն ալ համապատասխան օժանդակութիւն չստացանք: Հայութիւնը նորէն, ինչպէս մինչեւ այդ մշտապէս, իր դիմադրական ճիգերով եւ իր յաճախակի կռիւներով հնարաւորութիւն չունեցաւ Արեւելքի մահմետական եւ վայրենի ցեղերուն հասնիլ

մինչեւ Եւրոպա եւ կամ յառաջանալ աւելի՝ դէպի արեւմուտք: Թաթարներն ալ, ըլլալով անկազմակերպ եւ քաղաքակրթութենէ զուրկ, չունենալով պետական լաւ կազմակերպութիւն եւ երկարակեցութեան անհրաժեշտ սաղմեր, անկարող եղան մեռցնել մեզ եւ անհետացնել: Հայ ժողովուրդը, որ շատ տեսակի քաղաքակրթութիւններ եւ հարւածներ տեսած էր, այդ հրոսակներու ազդեցութեան տակ չմնաց եւ շարունակեց ունենալ իր սեփական ազգային կեանքը, որ զուրկ էր, սակայն, քաղաքական ազատութենէ:

Երկար դարերու այդ հալածանքներն ու կոտորածները, մեր ներքին կեանքի անկազմակերպ վիճակն ու երկպառակութիւնները, ինչպէս նաեւ ազատ ապրելու ձգտումները առաջ բերին գաղթականութեան հոսանքը: Մինչեւ այդ անհատական եւ կամ փոքրիկ խմբային բնոյթ կրող այդ երեւոյթներն աւելի ընդհանրացան, մասսայական բնոյթ կրեցին եւ մայր երկրէն դուրս գալով ուրիշ աւելի ապահով վայրեր փնտռեցին՝ իրենց քաղաքական կեանքը շարունակելու համար: Այդպիսի տեղափոխութեան եւ գաղթականական հոսանքի արդիւնք էր որ ստեղծւեցաւ Ռուբինեաց տիրապետութիւնը:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

ՌՈՒԲԻՆԵԱՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Յատուկ նպատակաւ Կիլիկիա վերնագիրը կը դնեմ եւ մտադրութիւն ունիմ աւելի մանրամասն կանգ առնելու այդ շրջանի վրայ եւ այդ՝ երկու հետեւեալ պատճառներով.

Նախ. Կիլիկիան մեր պատմութեան մէջ հանդիսացած է իբրեւ Ռուբինեաց թագաւորութեան կեդրոն եւ գործունէութեան վայր։ Հալածական եւ անկախութենէ զրկուած հայութիւնը հնարաւորութիւն ունեցած է ազատութեան իր բոյնն հաստատել Տաւրոսի լեռներուն մէջ եւ պահելով զուտ ազգ. քաղաքական իշխանութիւնը՝ խաղցած է նաեւ միջազգային կարեւոր դեր, յատկապէս Խաչակիրներու արշաւանքներու ատեն։ Այդ շրջանի մէջ տեղի ունեցած պետական եւ քաղաքական դէպքերը ապացոյց են ո՛չ միայն մեր ժողովրդի տոկունութեան եւ կամ ըն–

ղունակութեան, այլ եւ քաղաքական գիտակցութեան եւ հասունութեան։ Ռուբինեայ տիրապետութեան շրջանը ապացոյց մ'էր որ, հակառակ արաբներու, սելճուքներու, թաթարներու եւ յոյներու հալածանքներուն եւ բռնութիւններուն, մենք չհասանք մեր սպառման եւ կամ ոչնչութեան, այլ շարունակեցինք պահպանել մեր սովորութիւնները, ազատութիւնը եւ հասարակական կեանքն իր բոլոր երեւոյթներով եւ ստորոգելիներով։ Այդ ամբողջ պատմութիւնն ինքնըստինքեան ըմբոստութիւն *մ'էր տիրող բռնակալական կարգերուն դէմ եւ իր ընդհանուր գըծերուն մէջ որոշ նմանութիւններ ունէր Հայկ Նահապետի Բէլի դէմ ըմբոստացման հետ.* նոր հայրենիք գտնելու եւ ազատութիւնը հոն վայելելու համար։ *Բացի քաղաքական այդ ինքնուրոյն կեանքէն Ռուբինեայ թագաւորութեան պատմութիւնը յոյժ դրական երեւոյթ էր նաեւ այն պատճառաւ, որ հնարաւորութիւն ստեղծւեցաւ շփման մէջ մտնելու միջին դարու քաղաքակրթւած Եւրոպական ժողովուրդներու հետ։*

Երկրորդ. *Հայութիւնը, համաշխարհային մեծ պատերազմէն վերջ, իր քաղաքական ծրագրի մէջ՝ Պատմական, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի մէջ ունի նաեւ Կիլիկիայի պահանջը, որ այնքան անհրաժեշտ է մեր ժողովրդի յառաջդիմութեան, առեւտուրի եւ վաճառականութեան զարգացման, ինչպէս նաեւ ռազմական կարեւորութեան համար։ Մեր ժողովուրդը իր մեծամասնութեան մէջ այնքան ալ մօտէն ծանօթ չ'է այդ շրջանի անցեալ պատմութեան, ներկայ կացութեան եւ անոր բնական հարստութիւն*

ներու հետ: Ամբողջական Հայաստանի գաղափարի մէջ, դժբախտաբար, շատերը միայն Տաճկահայաստան, Կովկասահայութիւն եւ Պարսկահայութիւն կը հասկնան եւ Եւրոպական պետութիւններն ալ Հայկական Հարց ըսելով միշտ ջանացել են հասկնալ այդ ամբողջութիւնը՝ առանց Կիլիկիայի: Այս վերջին շրջանով աւելի հետաքրքրուած են եղել Եւրոպական պետութիւնները եւ անոնցմէ աւելի Ֆրանսիան: Ժամանակը հասած է որ մեր քաղաքական ամբողջականութիւնը՝ Կիլիկիայով եւ Տրապիզոնով միասին, ժողովրդականացնենք եւ ընդհանրական բնոյթ տանք:

Վերոյիշեալ երկու նպատակներով է որ մենք քիչ մը շեղեցինք մեր գրքի ընդհանուր ոգիէն եւ նպատակայարմար տեսանք վերոյիշեալ վերնագրի տակ ներկայացնել աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ, որոնք այնքան անհրաժեշտ են մեր քաղաքական նպատակներու ամբողջականութեան եւ ճշգրիտ ըմբռման տեսակէտէն:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բագրատունեաց Թագաւորութեան անկումը եւ այդ՝ յոյներու ձեռքով բաւականաչափ խոր ազդած է հայութեան եւ առանձնապէս անոր ղեկավարող իշխաններուն: Քրիստոնեայ պետութեան մը եւ իսլամ վայրենաբարոյ Թափառական ցեղերու միացեալ գրոհը Հայաստանին՝ բաւականին զգալի եւ վտանգաւոր էր: Քաղաքական այդպիսի պայմաններու մէջ ապրիլը բաւականաչափ դժուար էր եւ խոշոր կարիք

կար որոնելու նոր հորիզոններ, ստեղծելու նոր եւ ապահով շրջաններ, ուր կարողանային ազատօրէն ապրիլ:

Գագիկ Բագրատունեաց Թագաւորի մահուընէ վերջ անոր ցեղակիցներէն մին, Ռուբէն անունով, անցաւ Կիլիկիայի շրջանը եւ հոն նախապէս հաստատուած հայերու հետ միասին ստեղծեց տիրապետութեան նոր շրջան մը: Մեր պատմագիրներէն Կիրակոս Գանձակեցին այսպէս կը գրէ. «...Որդւոյ Ռովբենայ, որ յազգականութենէ եւ ի զաւակացն Գագկայ Արծրունեաց*... Որք ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց քաջութեամբ, տիրելով բազում գաւառաց եւ քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցւոց եւ Սուրացւոց եւ այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին՝ զՏարսոն եւ զՍիս եւ զԱտանա եւ զՄելեւկիա, եւ որ շուրջ զնոքօք գաւառք եւ քաղաքի»:*

Այլ հեղինակութեան մը մէջ, որ «Ժամանակագրութիւնք Հեթումայ, տեառն Կոռիկոսայ» անունը կը կրէ, հետեւեալ տեղեկութիւնը կը քաղենք Ռուբինեաց տիրապետութեան հաստատման մասին. «Ի Թւականին Հայոց ՇԻԵ, Գագիկ Թագաւորն Հայոց սպանաւ յորդւոցն Մանտալէի, ի բերդն Կենդրոսկոյի ի Լիկանդոնն: Յետ որոյ Ռուբէն ազգական նորա երթեալ բնակեցաւ ի սահմանս Կոպիտառոյ, եւ անտի հասեալ ի գեղն Կոռոմոզոլ, անդ վախճանեցաւ»:

Այդ մասին լսենք նաեւ Թւականները բանաստեղծական յանգերով ներկայացրած Մարտիրոս Վարդապետ Ղրիմեցւոյ հաղորդագրութիւնը եւ բաւ համարելով անցնինք պատմութեան միւս մասերուն.

«Եւ յետ մահուան Գագկայ վեհին,
Թագն արքայից մերոց բառնին։
Անտէրանայ գահն նոցին,
Որ ի յԱնի նախապատմին։
Պարոն Ռուբէն զարմէ Գագկին
Զիշխանութիւն պահէ ազգին․
Զըւեալ յԱնւոյ պարագային,
Գայ ի յաշխարհն Կիլիկէին,
Տիրէ տեղւոյն իշխանային,
զՑոյնս հալածէ ի տոյժ Գագկին»։

Այսպիսով հիմք կը դրւի Ռուբինեաց տիրապետութեան, որ իր սկզբնական օրերուն իսկ ատելութեամբ եւ ոխով լեցուած կ՚ըլլայ դէպի յոյն ժողովուրդն ու անոր ղեկավարող կայսրները։

Դիւրին բան չէր նոր երկիր գրաւել եւ կարճ ժամանակւայ ընթացքին ալ հայերով բնակեցնել ու խաղաղութիւն հաստատելով՝ ներքին վերակազմութեան խնդրով զբաղիլ։

Ռուբինեաց իշխաններու յաջողութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ այդ ժամանակւայ պատմական խոշոր դէպքերն էին։ Հաստատուելով Կիլիկիայի մէջ, շրջապատուած ըլլալով բաւականաչափ թշնամիներով եւ անծանօթ ցեղերով, այնքան ալ դիւրին չէր ըլլար իշխանութեան կազմակերպումը, եթէ այլ երեւոյթներ օգնութեան չհասնէին, որոնցմէ մէկը խաչակրաց արշաւանքն է։

Այդ արշաւանքը միայն կրօնական բնոյթ չէր կրեր, այլ եւ քաղաքական-տնտեսական։ Եթէ անգամ իր նախնական կազմակերպման շրջանին կրօնական էնտուզիազմը խոշոր դեր խաղցած է, իր հե-

տեւանքներով գոնէ բաւական ընդարձակ է։ Այդ խոշոր շարժման մէջ հայերը առաջնակարգ դեր խաղցած են եւ արժէ որ ատոր յատուկ ուշադրութիւն դարձուի, որովհետեւ Ռուբինեանց առաջին իշխաններուն նպաստած է՝ աւելի կազմակերպուելու եւ իր սահմաններն ալ ընդարձակելու։

Քրիստոնէութեան սրբավայրերը վտանգի մէջ էին եւ անօրէններու տիրապետութեան տակ։ Երուսաղէմը եւ Քրիստոսի անուան հետ կապուած ուրիշ վայրեր մահմետականներու ձեռքին մէջ էին եւ անհրաժեշտ էր օգնութեան հասնիլ։ Թրքօ-սելճուքեան ահաւոր վտանգը օրըստօրէ կը մօտենար Բիւզանդիոնի մայրաքաղաքին եւ կը սպառնար իր իշխանութիւնն աւելի հեռուները տարածել։ Ցոյներու Միքայէլ Է.-րդ կայսեր միջամտութեամբ եւ դիմումին վրայ, Գրիգոր Է.-րդ Պապը առաջ կը բերէ քրիստոնէական հաւատքի եւ սրբավայրերու պաշտպանութեան համար կոչուած այդ շարժումը։ Եւրոպական բոլոր ժողովուրդներն ու ցեղերն ալ ոտքի ելան եւ պատրաստակամութիւն յայտնեցին բանակ կազմել եւ անմիջապէս գործի անցնել։ Եւ ինչպէս Մաթէոս Ուռհայեցին կ՚ըսէ. «Եւ իւրաքանչիւր զօրօքն գային յօգնութիւն քրիստոնէից, եւ առ ի փրկել յայլազգեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ եւ ազատել ի տաճկաց զսուրբ գերեզմանն Աստուածընկալ. արք փառաւորք եւ Թագաւորազունք, հաւատով եւ ամենայն Աստուածպաշտութեամբ զարդարեալք, եւ էին սընեալ ի գործս բարութեան»։

Հայերն ատոնց լաւ ընդունելութիւն ցոյց կուտան։ Ամենէն առաջ Եւրոպայէն եկող Խաչակիր

բանակին կը Թոյլատրեն որ իրենց երկիրը մտնէ եւ այդպիսով ալ ճամբայ կուտան, որի մասին Մ. Եդեսացին հետեւեալը կը գրէ. «Զայս Թղթով ազդ արարին իշխանին Ուռհայոյ Թորոսի եւ մեծ իշխանին Հայոց Կոստանդինի որդւոյ Ռուբինայ՝ որ ունէր զՏորոս լեառն ի յաշխարհին Կոպիտառայ ի Մարապայ... եւ զօրքն Փռանկաց նեղութեամբ բազում ճանապարհ արաբեալ... հասանէին ի դժուար վայրըս լերանց Տորոսի. եւ խաղացեալ էանց բազմութիւն բանակին ընդ նեղ կապանս նորա, գնալով ընդ Կիլիկիայ»։

Երկրորդ կարեւոր օժանդակութիւնը, որ Հայերը հասցրած են Խաչակիրներուն, ուտեստն է։ Ոգեւորութեամբ եւ հոգեզմայլումով լեցուած ասպետներու այդ բանակն այնքան ալ գործնական հողի վրայ դրած չէր իր արշաւանքները։ Այդ բազմահազար ամբոխը, Փոքր Ասիայի լեռներու եւ դժուարութիւններու մէջ, շատ դժուարութեամբ կարող պիտի ըլլար իր ապրուստը հոգալ։ Այդ արշաւանքներու ատեն տեղի ունեցած են եւ սովեր, երբ Խաչակիրներն ստիպուած են եղել ուտել խոտ, ծառի կեղեւներ, կօշիկի տակի կաշիներ, սանձեր եւ նոյնիսկ սատկած ձիաններու միս։ Այսպիսի դրութեան մէջ Հայերու օժանդակութիւնը մեծ եղած է։ Ահա ինչ կը գրէ Մաթէոս Եդեսացին.

«Իսկ ի բազմութենէ զօրացն նեղէին ի կերակրոց. եւ յայնժամ իշխանքն որք կային բընակեալ ի Տորոս լեառն, Կոստանդին որդի Ռուբինայ եւ երկրորդ իշխանն Բազունի եւ երրորդ իշխանն Օշին, տոքա զամենայն կարիս կերակրոյ

առաքէին առ զօրապետսն Փռանկայ· նոյնպէս եւ վանորայքն Սեւ լերինն կերակրօք օգնէին նոցա· եւ ամենայն ազգք հաւատացելոց բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա»:

Երրորդ կարեւոր օժանդակութիւնը հայերու բերած զինւորական *մասնակցութիւնն է· «Եւ եկեալ իշխանն հայոց ի Կարկռայ՝ որ ասի Կոստանդին, եւ զկնի սակաւ աւուրց հանէ զնոսա Կուրապաղատն ի պատերազմ ի վերայ Սամուսատայ ընդ Պալտուխ ամիրային· եւ զօրք քաղաքին զհետ Փռանկին եւ ամենայն հետեւակ զօրք գաւառին գընացին ի Սամուսատ բազում զօրօք, եւ արարին ալափ զդըրուց չէնն· եւ Թուրքն ոչ համարձակեցաւ ելանել ի պատերազմ»:*

Այս բոլոր ծառայութիւններն ալ, որ հայերու կողմէ մատուցուեցան, Խաչակիրներու իշխաններէն եւ Պապերէն ալ գնահատուեցան: Կոստանդին հայ իշխանը կանուանուէր «պարոն», «մարքիզ» եւ «կոմս» տիտղոսներով: Գրիգոր ԺԳ. Պապն իր մէկ կոնդակին մէջ ըսած է թէ «Ոչ մէկ ազգ այնչափ յօժարութեամբ Խաչի զինուորներուն օգնութեան չհասաւ, որչափ հայերը: Անոնք հայթայթեցին զօրք, զէնք, ձի եւ պաշար»: Յարաբերութիւնները սակայն, այդպիսի լաւ եւ բարեկամական վիճակի մէջ չէին մնար միշտ: Եւրոպայէն եկած իշխաններէն եւ Խաչակիրներէն ոմանք անկարող էին մնալ իրենց բարձրութեան վրայ եւ այդ պատճառաւ ալ աւելի դէպի անկում կ'երթային: Յաղթական Խաչակիրները եւ մանաւանդ արշաւանքի նախնական շրջանի մէջ շատ աւելի գաղափարական եւ բարձր էին: Ներքին երկ-

պառակտումները, կրօնական եւ դաւանանքներու երկրորդական տարբերութիւնները, ղեկավար ըլլալու եւ կամ պատւի արժանանալու տենչը ստիպած է որ Փռանկները երթան դէպի անկում եւ նոյնիսկ պատերազմին երէկւայ իրենց բարեկամներուն հետ: Շատ յատկանշական է այդ կէտը: Դեռ նորակազմ հայ իշխանութիւնը, իր մայր հայրենիքէն բաւականին հեռի, համարձակութիւնը կ'ունենայ ըմբոստանալու *իր բարեկամներուն դէմ, երբ վերջիններս նպատակ կը դնեն ոտքի տակ տալ ամէն իրաւունք: Այդ միջադէպն հետեւեալ կերպով կը պատկերացնէ Մ. Եդեսացին.*

> *«Յայսմ ամի քաղաքն որ կոչի Ապլասթա ի Ջահան գաւառին՝ անհագին նեղութիւնս եւ վիշտըս եւ վտանգս կրեաց ի զօրացն Փռանկաց. եւ ի սաստիկ բարկութենէ անտի խորհեցան չար հատուցանել նոցա ... եւ առ իրար միաբանեցան ազգն հայոց, եւ գնացին ի վերայ կլային. եւ ասեն ընդ զօրագլուխն Փռանկաց, եթէ՝ Արի՛ առ զազգդ քո, եւ գնա՛ Աստուած ընդ քեզ: Եւ նոքա լուեալ զայն, սրտմտեալ որպէս գչար գազան՝ եւ ելեալ ի պատերազմ ի վերայ քաղաքացեացն. յայն ժամ քաղաքացիքն յաղթեալ նոցա եւ կոտորեցին զնոսա առհասարակ. որ ոչ մնաց ի նոցանէ եւ ոչ մի.* Եւ տէր համարեցաւ նոցա զայն՝ արդարութիւն»:

Այսպէս էր այն ժամանակւայ առողջ եւ խելացի մտայնութիւնը եւ այդպէս էր մեր հին պատմագիրներու ազգասիրութիւնը, որ հայերու այդ բնական

ինքնապաշտպանութիւնը *կը համարեն եւ աստուածային, որովհետեւ տէրը այդ կը կոչէ արդարութիւն։*

Գող Վասիլի դիմադրութիւնները.— *Մինչ Թորոս Ա. զբաղուած էր իր երկրի ընդարձակութեամբ եւ իր նախնիքներու վրէժը լուծելով յոյներուն դուրս կը վռնտէր Կիլիկիայի շրջաններէն, ասդին, պարսիկներն իրենց յարձակումներով կը ջանային հայութեան անկախութեան այդ բոյնը ոչնչացնել։ Անոնք աւերումներ գործելով եւ գրաւումներ ընելով կը մօտենային Վասիլի տիրապետութեան սահմաններուն եւ այդպիսով կը կամենային մէջ տեղէն վերցնել այդ վտանգաւոր եւ փորձուած հին կռուողը։ Պարսիկները կը մօտենան Բերդուս կոչուած տեղին։ Հայերն ալ տենդոտ պատրաստութիւններու մէջ էին, համախմբուիլ եւ ետ մղել թշնամուն։ Երկու թըշնամի ուժերն իրար հանդիպեցան եւ ազատութեան համար պայքարող հայ զինուորները քաջաբար կռուեցան ու յաղթեցին։*

> *«Եւ լուեալ զայն իշխանն Հայոց Վասիլն զօրաժողով արարեալ զգունդն Հայոց զօրացն, եւ նոքա որպէս զարծիւս եւ կամ որպէս զկորիւնս առիւծոց հասանէին ի վերայ այլազգեացն, եւ արարին սաստիկ եւ ահաւոր պատերազմ. եւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձուցին զթուրքն ի փախուստ, եւ միաբան սրով զհետ ընթացան եւ արարին անթիւ կոտորածս զնոսա. եւ կալան զբազումս ի նոցանէ, եւ թափեցին զամենայն առ եւ զգերութիւն»։*

Պարսիկներն այդ հարուածը տանել չէին կրնար։ Անոնք պատրաստութիւններ կը տեսնեն, աւելի մեծ թւով զինւորներ կը հաւաքեն եւ իբր փոխ վրէժ կըրկին յարձակում կը գործեն Գող Վասիլի վրայ։ Ինքնապաշտպանութեան *բնազդը միացրեց բոլորին եւ ոգեւորութիւն ներշնչեց թոյլերուն անգամ։ Թշնամուն պէտք է վռնտել եւ պատժել, որովհետեւ տըմարդօրէն յարձակում գործած է խեղճ աշխատաւոր գիւղացիներու վրայ, կոտորել է անոնց՝ դաշտերուն մէջ։ Մաթէոս Եդեսացին աւելի պարզ եւ գերազանց խանդավառութեամբ կը պատմէ այդ ինքնապաշտպանութեան մանրամասնութիւնները. «Ազգն Պարսից... հանդերձ սուլտանովն իւրեանց դային յաշխարհն Վասլին Հայոց իշխանին. եւ քինախնդիր լինէին վասն առաջին կոտորածին ... եւ գազանաբար հասանէին ի սահմանսն քաղաքին որ կոչի Հասան Մսուր։ Եւ էր ժամանակ հնձոցն արտօրեայցն, եւ արարին կոտորած զվաստակաւորսն, եւ հանդերձ գերութեամբն դարձան եւ իջան առ բերդն որ ասի Հար թան։ Եւ յորժամ լուաւ իշխանն Հայոց Գող Վասիլ զգալ այլազգեացն, հասանէր զօրօք իւրովք ի վերայ նոցա ԵՃ* (500) *արամբք, եւ արարին սաստիկ պատերազմ քաջազունդն Հայոց. եւ ազատքն զմիմեանս յորդորէին եւ յօժարաբար քաջանային ընդդէմ Թուրքաց զօրացն... Եւ արար պատերազմ ահաւոր քաջազունդն Հայոց, եւ յաղթեցին զօրաց այլազգեացն մեծաւ յաղթութեամբ, եւ արարին սաստիկ կոտորածս զնոսա... եւ դարձաւ իշխանն Հայոց Վասիլն մեծ յաղթութեամբ եւ բազում աւարաւ։»*

Գագիկի վրէժը.— *Գագիկ Բագրատունեաց վեր-*

ջին Թագաւորի տմարդի սպանութիւնը՝ յոյներու կողմէ, հայ սերունդը մոռնալ չէր կրնար: Թորոս Ա. եղաւ այդ վրէժ առնողը: Իր շատ մը յաղթանակներէն վերջ նա իր ուշադրութիւնը դարձրեց Կիզիստրա բերդի մէջ ապաստանած Մանտալեան եղբայրներուն, որոնք Գագիկի սպանութեան պատճառ եղան: Բերդի պաշարումն այնքան երկար չըտեւեց: Ներսի դիմադրութիւնը, որքան ալ ուժեղ եւ յուսահատական, անկարող էր կացութիւնը փրկել: Թորոս իր զինուորներուն մէկ մասը բերդի պարիսպներու տակ թողեց եւ միւսն ալ առնելով հեռացաւ: Ներսէն կարծեցին թէ պաշարումը վերցուած է եւ ապահով զգացին: Հայ քաջարի զինուորներու յարձակումով բերդը կը գրաւուի եւ Թորոսն ալ յաղթականօրէն մուտք կը գործէ Կիզիստրա: Հայոց իշխանը պահանջեց որ Գագիկի սուրն ու զգեստները բերեն, ինչպէս նաեւ գանձերուն տեղերը ցոյց տան, Մանտալեան եղբայրներն ընդդիմացան եւ միայն ծեծի տակ ստիպուեցան տեղի տալ: Ատոնցմէ մէկը ինքզինքը քարափէն գլորելով՝ անձնասպան եղաւ: Միւսն աւելի համարձակ էր եւ յամառ ու նոյնիսկ կը քննադատէր Թորոսին: Հոս արժէ մէջբերել այդ տեսարանը, երբ Հայոց իշխանի վրէժը կը բորբոքի:

«Իսկ զմիւս եղբայրն սկսաւ ի վտանգ արկանել Թորոս. եւ նա լրբենի երեսօք ասէր ցԹորոս, եթէ՝ դու հայ մարդ ես, եւ մենք հոռոմ իշխանք. զի՞նչ կամիս պատասխանի տալ Հոռոմոց Թագաւորին, որ դատես զհոռոմ մարդ: Ցայնժամ սրտմտեալ Թորոսի եւ զոյն երեսացն այլագունեցաւ, եւ առեալ ի ձեռին իւրում բիր

մի կռանի եւ գազանաբար յարձակեցաւ ի վերայ նորա. եւ ասէր, եթէ՝ ո՞վ էիք դուք՝ որ զայր հզօր եւ զօծեալ թագաւորն Հայոց սպանանէիք. եւ կամ զի՞նչ պատասխանի ետուք ազգին Հայոց: Եւ լալախառն սկսաւ չարաչար հարկանել զնա մինչեւ սատակեցաւ դառնահառաչ մահուամբ: Եւ յայնժամ զոհանար զԱստուծոյ որ էառ զվրէժ արեանն Գագկայ Հայոց արքային»:

Լեւոնի (Տաւրոսի Առիւծ) դիմադրութիւնները.— *Թորոս Ա.ին յաջորդեց Լեւոնը: Խաչակիրներու արշաւանքի ատեն Եւրոպայէն եկած իշխաններն արդէն կրցել էին քանի մը մանր կառավարութիւններ հիմնել: Ատոնց մէջ էր նաեւ Անտիոքի իշխանապետութիւնը: Թիւրքերը նորէն տէր դարձած էին Անտիոքին: Լեւոն՝ Ռոճեր իշխանի հետ միացած, կրցաւ զայն ազատել եւ յանձնել Ռոճերին: Ասոր յաջորդը՝ Բեմունդ, փոխանակ իր բարեկամութիւնը շարունակելու հայ իշխանի հետ,* դաւադրութիւն *սարքեց, կանչեց Լեւոնին իր քով եւ բանտարկեց Անտիոքի մէջ: Լեւոն կրցաւ ազատուիլ՝ մեծ փրկանք տալով: Ապա պատրաստութիւններ տեսաւ իր* վրէժը *լուծելու եւ Բեմունդի վրայ մեծ յաղթանակներ տարաւ: Վերջինս միացաւ Եւրոպայի ուրիշ ասպետներու հետ՝ Լեւոնի ուժը խորտակելու, բայց անօգուտ: Լեւոն քանի մը փառաւոր յաղթանակներով ստիպեց հակառակորդին դաշն կապել եւ վերադարձնել նենգութեամբ գրաւուած հողամասերը:*

Անարզաբայի դիմադրութիւնը.— *Յոյները նորէն շարժման մէջ էին: Անոնք նպատակադրած էին*

Փոքր Ասիայի մէջ գտնուած իշխանութիւններն ու նորակազմ Անտիոքի եւ Եդեսիոյ կառավարութիւնները կլանել: Այդ նպատակին հասնելու համար Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս կայսրը իր ուժերը կեդրոնացըրեց հայերու վրայ եւ քանի մը գրաւումներ ընելով պաշարեց Անարզաբայ ամուր բերդաքաղաքը: Տեղի բնակիչները չյուսահատեցան: Վճռեցին ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալ եւ կռուիլ իրենց իրաւունքներու եւ ազատութեան համար: Առաջին յարձակման առեն անոնք յաղթանակ տարին եւ նոյն իսկ կայսեր զինուորներուն մեծ վնաս հասցուցին: Վերջապէս անոնք տեղի տուին: Այդ կատաղի կռիւներուն մէջ հայ կիները *ալ իրենց մասնակցութիւնը բերին եւ իրենց տղամարդկանց կողքին կանգնելով՝ պաշտպանեցին քաղաքը:*

Վահկա բերդի ինքնապաշտպանութիւնը եւ Կոստանդին իշխանի փախուստը.— *Կայսեր զօրքերը, գրաւելով բաւականաչափ քաղաքներ, կանգ առան Վահկա բերդի առաջ: Լեւոնի ազգական Կոստանդին իշխանը, զգալով հանդերձ իր նեղ եւ յուսահատ դըրութիւնը, չընկճուեցաւ եւ որոշեց դիմադրել: Իր բոլոր ուժերն ի մի համախմբելով նա կարող եղաւ առժամապէս պաշտպանել քաղաքը, մինչեւ եւրոպացի միւս իշխանները, իր զինակիցները օգնութեան հասնին: Դրսէն օժանդակութիւն չեկաւ: Ինքն ստիպուած եղաւ միայնակ դիմադրել: Պարտութիւնն անխուսափելի էր: Վահկայ բերդն ընկաւ թշնամիներու ձեռքը եւ Կոստանդինն ալ գերի տարուեցաւ Պոլիս: Ճանապարհին հայ քաջ իշխանը, հնարագիտութեամբ մը կրցաւ սպանել իր պահա-*

պաններն ու իր չղթաներէն ազատելով ցամաք ելաւ։ Դաւաճանութիւնը մեր կեանքի պատմութեան սեւագոյն էջը եղած է եւ ասոր ալ զոհ գնաց այդ ըմբոստ եւ հերոս Կոստանդին իշխանը, որ նորէն ձերբակալուելով Պոլիս տարուեցաւ։

Թորոս Իշխանի Յաղթանակները.— Յոյները մեր քաղաքական կեանքի մէջ միշտ բացասական դեր խաղցած են եւ համարեա թէ Արաբներու, Սելճուգներու եւ Թաթարներու չափ վնաս հասցուցած են։ Կիլիկիայի վերաբերեալ ալ նորէն վաւերական դիրքին մէջ գտնուեցան ինչ որ բուն Հայաստանի։ Լեւոն եւ Կոստանդին իշխաններու պարտութենէն վերջ Կիլիկիան 8 տարի մնաց Բիւզանդիոնի գերիշխանութեան տակ։ Հայերը, սակայն, այդ ստրկութեան մէջ ապրիլ չէին կրնար։ Իրենց Թորոս իշխանը, որ խորամանկութեամբ կրցած էր ազատուիլ կայսեր բանակէն, նորէն գործի վրայ էր եւ իր հայրենիքին մէջ կը կազմակերպէր բազմաթիւ գինուորներ։ Նա, վրէժխնդրութեամբ լեցուած յոյներու դէմ, իր զէնքերն ուղղեց թշնամու դէմ եւ յաղթանակներ տանելով կրցաւ տիրանալ Վահկա, Սիմանակլա եւ Առիւծ բերդերուն։

Երկրորդ ընդհարումը տեղի ունեցաւ Տաւրոսի կիրճերուն մէջ, ուր յոյն սպարապետ Անդրոնիկոսի բանակը շրջապատուեցաւ հայ քաջերէն եւ յոյները մեծ հարուածներ կրեցին։ Թորոս իշխանի մարդիք անխնայօրէն կոտորեցին անոնց եւ բազմաթիւ գերիներ բռնելով՝ յաղթականօրէն վերադարձան։

Երրորդ կատաղի կռիւը տեղի ունեցաւ Մամես-

տայ բերդի շրջակայքը: Հայերը առանց ուշադրութիւն դարձնելու օդի աննպաստ ըլլալուն եւ սաստիկ փոթորիկին, յարձակում գործեցին յոներին վրայ եւ փախուստի մատնեցին անոնց ու բազմաթիւ գերիներ բռնեցին:

Չորրորդ ընդհարումը *տեղի ունեցաւ Տարսոն քաղաքի մօտ, ուր հայերը քաջաբար դիմադրեցին թշնամուն եւ յոյն սպարապետին ալ՝ Կոստանդին Կալամանոս իշխանին գերի բռնեցին:*

Այս բոլոր դէպքերն ալ խոշոր նշանակութիւն ունեցան հայ քաղաքական կեանքի կազմաւորման վրայ: Հայերը կուելով հնարաւորութիւն ունեցան դուրս վռնտել թշնամուն եւ ապահովել հայրենիքի անկախութիւնը: Յոները բնականաբար անկարող էին տանիլ այս պարտութիւնները եւ ամէն միջոցի կը դիմէին՝ իրենց վրէժը լուծելու եւ իրենց պատիւը բարձր պահելու՝ Արեւելքի մէջ: Յունաց կայսրը բաց ճակատով կուէն խուսափելով, Թորոսի դէմ դաւ *լարեց եւ Սելճուգեաններու Մազուտ Ա. Սուլթանը թշնամացրեց անոր դէմ: Այս վերջինը Կիլիկիոյ շրջանն արշաւեց եւ մեծ պարտութիւն կրելով՝ նահանջեց: Երկու ճակատի վրայ կռիւ կը մղէր՝ մահմետականներու եւ քրիստոնեաներու դէմ:*

Յոները նոր դաւ *մը լարեցին, գրգռելով Անտիոքի իշխան Րընօ-տը-Շատիլիոնը: Անոնց այս փորձն ալ անյաջող անցաւ եւ հայերը նորէն կրցան իրենց ազատ հայրենիքի մէջ մնալ:*

Այնուհետեւ տեղի կ'ունենայ քաղաքական զարհուրելի ոճիր մը: Յոները հայ իշխանին՝ Թորոսի

եղբայր Ստեփանէին խնձոյքի կը հրաւիրեն եւ ողջ ողջ կը խաշեն եռացած ջրի մէջ։ Այս դէպքը շատ խոր տպաւորութիւն կը թողու հայերին վրայ։ Անկարող ըլլալով տանիլ այդ անարգանքը՝ Թորոս եւ Մլեհ իշխանները վճռեցին վրէժ *լուծել եւ այդ պատճառով ալ Կիլիկիոյ մէջ գտնուած յոյներէն* 10,000 *հոգի սրէ անցուցին եւ ականջները կտրելով՝ կայսեր նուէր ուղարկեցին։*

Թորոս իշխանի վերջին տարիները, ընդհանուր առմամբ, խաղաղ անցան։ Միայն յիշատակութեան արժանի է իր եղբայր Մլեհի դաւադրութիւնը՝ *սպանել Թորոսին եւ անոր գահին տիրանալ։*

Այս դաւադիր իշխանը, որ կոպիտ եւ անկիրթ անձնաւորութիւն մ'էր, ոչ մի ուշադրութիւն կը դարձնէր քաղաքական կացութեան վրայ եւ իր հաւատափոխութիւններով ու թշնամիներու հետ դաշն կապելով՝ մեծ դժուարութիւններ կը յարուցանէր։ Նա նախ Տաճարական ասպետներու կողմն անցաւ, ապա մահմետական դառնալով Թիւրքմէններու առաջնորդն եղաւ եւ յետոյ Բերիոյ Նուրեդտին Սուլթանի մտերիմ խորհրդականն եղաւ։

Մլեհի դաւադրութիւնները.— *Թորոս իշխանի մահուընէ յետոյ, երբ Կիլիկիոյ հայ իշխանական գահի վրայ բարձրացաւ Ռուբէն Բ.ը, Մլեհ հանդիստ չը մնաց։ Նա մահմետական զինուորներու գլուխ անցնելով անցաւ իր հայրենիքը, կռուեց հայ զինուորներու դէմ, գրաւեց բազմաթիւ քաղաքներ, աւերեց շատ մը գիւղեր, եւ այսպիսով տէր դարձաւ երկրին։ Այդ յաջողութենէն վերջ նա հալածել սկսեց իր քաղաքա-*

կան հակառակորդներուն, եկեղեցականները բանտարկեց եւ նեղեց ու այսպէսով չարիք մ'եղաւ Կիլիկիոյ համար։ Նրա մեղսակցութեամբ եւ մասնակցութեամբ սպանուեցաւ Ռուբէն իշխանիկը, որ կը գտնուէր Հռոմկլայ վանքի մէջ՝ Ներսէս Շնորհալիի խնամակալութեան տակ։ Այդքանը բաւական չէր։ Իբր ներքին չարիք դառնալէն վերջ նա հանդիսացաւ նաեւ իբրեւ արտաքին յարաբերութիւնները աւրող, որովհետեւ գործիք եղաւ մահմետական իշխաններու ձեռքը եւ իր զէնքերն ուղղեց Եւրոպայի Խաչակիր իշխաններու դէմ։

Արտաքին դաւադրութիւն Ռուբէն Գ.ի դէմ.— Մլեհ սպանուեցաւ իր իսկ շրջապատողներու կողմէ։ Անոր տեղ գահ բարձրացաւ Ռուբէն Գ.ը, որի օրով երկիրը բաւական խաղաղ կեանք ապրեցաւ։ Դրսի եւ ներսի հակառակորդները զսպուեցան եւ ժողովուրդըն անդորրութեան մէջ մնալով՝ կրցաւ յառաջդիմութեան ուղին բռնել։ Այդ ատենները Հայ եւ Լամբրոնի իշխաններու միջեւ յարաբերութիւնները բարեկամական չէին։ Լամբրոնի Հեթում իշխանը, զինակցած Անտիոքի Պեմունդ իշխանի հետ, ամէն կերպ կը ջանար Կիլիկիային տիրել։ Այդ նպատակին հասնելու համար պատերազմները դրական արդիւնք չը տուին եւ թշնամիներն ստիպուեցան դաւի դիմել։ Այդ պատճառով ալ Անտիոքի իշխանը Ռուբէնը ճաշի հրաւիրեց եւ բանտարկեց։ Այդ մեծ անպատուութիւն էր հայերուն համար, որոնք սաստիկ զայրանալով՝ Ռուբէնի եղբայր Լեւոնի առաջնորդութեամբ Հեթում

իշխանին շրջապատեցին եւ ստիպեցին որ այդ միջոցով Հայոց իշխանն ազատ արձակւի :

Կիլիկիան բաւական երկար ատեն խաղաղ վիճակ մը ապրեցաւ, ծաղկեց եւ բարգաւաճեց եւ իր ներքին ուժերը միացուց : Ցարմարագոյն առիթ մը պէտք էր որ հայերը կարող ըլլային իրենց երկիրն ընդարձակել, իրենց իշխանութեան իրաւունքները լայնացնել՝ եւ թշնամիները չեզոքացնելով երկիրն ապահով վիճակի մէջ դնել : Այդ առիթը Խաչակրաց նոր արշաւանքն էր, որ կազմակերպուեցաւ Գերմանիոյ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ կայսըրներու կողմէ, հովանաւորուեցաւ Հռովմի Պապէն եւ ուղղուեցաւ Եգիպտոսի Սապահէտտին սուլթանին դէմ : Սա անխնայ կը կոտորէր քրիստոնեաներուն, կ'աւերէր երկիրներն ու կը քանդէր գիւղաքաղաքներ : Պէտք էր օգնութեան հասնիլ Արեւելքի մէջ յենուած կրօնակիցներուն եւ միաժամանակ թոյլ չտալ որ մահմետական հոսանքը դէպի Եւրոպա յառաջանայ : Կիլիկիոյ Լեւոն իշխանը մեծ օժանդակութիւններ հասցրեց եւ այդ պատճառով ալ կրցաւ հիմ դնել Կիլիկիոյ Թագաւորութեան :

Լեւոն Թագաւորի ինքնապաշտպանութիւնները.— *Ռուբինեաց Թագաւորութեան սկզբնական օրերն առանց կռուի, արիւն թափելու եւ յաղթանակի չ'եղան : Բուռ մը հայութիւնը իր նախկին հայրենիքէն հալածական եւ ապաստան գտած օտար երկնքի տակ, հնարաւորութիւն ունեցած է աւելի լաւ կազմակերպուելու, երկիրն ընդարձակելու եւ փոքրիկ իշխանական տիրապետութենէն անցնելու Թագաւորա-*

կան իրաւասութիւններում։ Այդ դիրքն ու իրաւունքը պաշտպանելն այնքան ալ դիւրին չէր եւ ուժեղ ու պետական մարդու ներկայութեան պէտքը ունէր։ Այդպիսի մէկն էր Լեւոն Ա.ը։ Իր իշխանութեան նախնական շրջանին նա ետ մղեց Թիւրքմէններու յարձակումը, որով անոնք կը կամենային ոչնչացնել Հայկական անկախութեան այդ բոյնը։ Այդ նպատակով ալ բաւականաչափ զինուորներ հաւաքելով արշաւեց Սեւ մայրաքաղաքի վրայ։ Հայկական փոքրիկ գունդ մը, լեցուած ինքնապաշտպանութեան եւ ազատութեան գաղափարով, յաջողութեամբ կըրցաւ դիմադրել եւ յաղթանակել թշնամուն։ Այդ յաղթանակը խոշոր նշանակութիւն ունեցաւ հայ կառավարութեան կազմակերպման վրայ եւ պատճառ ու դաս եղաւ որ ուրիշներն իրենց ախորժակները չափաւորեն եւ իրենց յարձակումներուն մէջ ըզգուշաւոր ըլլան։

Մահմետականներու երկրորդ յարձակումը՝ կազմակերպուած Բերիոյ եւ Դամասկոսի սուլթաններու կողմէ, քաջաբար նորէն ետ մղուեցաւ Հայերու կողմէն։

Երրորդ ընդհարումն այդ տարրերու հետ տեղի ունեցաւ 1201 թւին՝ Զատկի օրերուն։ Եւրոպական զանազան ասպետներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրն իր համար առանձին իշխանութեան եւ ազդեցութեան շրջանակ ստեղծած էր, անկարող էին ստանսարտօրէն եւ անհոգօրէն տեսնել Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութեան մեծանալն ու յաղթանակները։ Անոնք իրենց սեփհական ուժերով անկարող էին այդ ուժը

խորտակել եւ այդ պատճառով ալ որոշեցին դաւ լարել եւ մահմետական տարրերն ու իշխանները մեծցնել՝ Լեւոն Թագաւորի զօրութիւնը խորտակելու համար։ Այդ դաւադրութեան մասնակցողներէն էր Ազէտին Քէյփաւուզ սուլթանը, որ խրոխտաբար պահանջեց հայերէն եւ անոր Լեւոն Թագաւորէն՝ «Թէ որ ինծի տուրք չ'տաք, արիւնով կը լուամ ձեր երկիրը եւ ձեր ուրախութեան օրերը տրտմութեան կը փոխեմ։»

Անոր միակ պատասխանը իննապաշտպանութիւնն *էր եւ յանկարծակի յարձակումը Թշնամու վրայ՝ զայն ոչնչացնելու նպատակաւ։ Այդպէս ալ եղաւ։ Լեւոնը փառաւոր յաղթանակ տարաւ, հալածեց Թշնամուն, գրեց զինուորներն ու այդպէս վերադարձաւ Կիլիկիա, ուր ժողովուրդը մեծ ոգեւորութեամբ ընդունեց իրեն։ Այդ յաղթանակն այդքան շուտ չէր կրնար մոռցուիլ Թշնամիէն, որ սելճուգներու գլուխն անցնելով, եւ օգտուելով Լեւոնի հիւանդութենէն, բաւական ճարպիկ խաղով մը պաշարեց Կապան ղղեակը։ Հայերը հնարաւորութիւն չ'ունեցան յաղթանակ տանելու եւ պաշտպանելու իրենց շրջանները։ Թշնամին գրաւեց Կապանը եւ այդ այն պատճառով որ բերդը պաշտպանող երկու իշխանները՝ Կոստանդին եւ Ատոմ Պաղը, իրարու հակառակ էին եւ միացեալ ուժերով դուրս չ'եկան եւ անոր համար ալ տուժեցին։*

Լեւոն արքան, որ հիւանդ եւ ծեր դրութեան մէջ էր, դժուարութեամբ մարսեց այդ պարտութիւնը եւ իր բոլոր ուժերը հաւաքելով յարձակում գործեց

Ժիռնեա քաղաքի վրայ, կրակի տւաւ ամէն ինչ, ձեր֊բակալեց շատ մը իշխաններ եւ այդպիսով ստիպեց որ թշնամին հաշտութիւն խնդրէ։

Կիլիկիայի առաջին թագաւորը, բացի այդ ար֊տաքին կռիւներէն եւ յաղթանակներէն, ունեցած է նաեւ արտաքին յարաբերութիւններ՝ Եւրոպական պետութիւններու հետ։ Առաջին հանդիպումը Խա֊չակիրներու արշաւանքին ատեն եղաւ, երբ Հայերն անդին ծառայութիւններ մատուցին եւ այդ միջոցաւ ալ մտերմացան առանձնապէս Գերմանիոյ Փրեդերիկ Ա. Շիկամօրուս կայսեր հետ եւ անոր մահուընէ վերջ՝ գերմանական արքունիքի հետ։ Երկրորդ հանդի֊պումը եւ կամ կապակցութիւնը տեղի ունեցաւ 1195 թւին՝ երբ Լեւոնը յատուկ պատգամաւորութիւններ ուղարկեց Եւրոպա՝ Գերմանիոյ Հէնրիկոս Զ. կայ֊սեր եւ Կեղեստինոս Գ. Պապին՝ Հայոց Թագաւոր ըլ֊լալու համար անոնց հաւանութիւնն ու օժանդակու֊թիւնն առնելու։ Յոյներն ալ, տեսնելով Լեւոնի այս յաջողութիւնները, բարւոք համարեցին Հայոց հետ բարեկամ մնալ եւ այդ նպատակաւ ալ Սահակ Բ. Ան֊գեղոս կայսրը ականակուռ թագ մը կ'ուղարկէ՝ հե֊տեւեալ խորհրդաւոր եւ յատկանշական գրութեամբ. «Մի՛ դներ գլուխդ Հռովմէն ընդունած թագը, այլ իմ ուղարկածս, վասնզի դու մեզի աւելի մօտ ես քան Հռովմին։» Լեւոնը միաժամանակ կապեր հաստատեց Եւրոպական իշխանական եւ թագաւորական տնե֊րու հետ։ Իր քոյրը կնութեան տւեց Պերտրանդ Ճիպոլոտի իշխանի, իր դուստրը՝ Ռիթա անունով եւ 20,000 բիւզանդական ոսկի օժիտով ամուսնացրեց

Բիւզանդիոնի Յովհաննէս լատին կայսեր հետ։ Լեւոն Ա. Թագաւորը, իր կեանքի վերջին օրերուն, անգամ մը ծուղակի մէջ ընկաւ երբ այցելութեան գացած էր Կիպրոսի իր աներ Ամօրի Թագաւորի մօտ։ Թշնամիները, լսելով այդ, շրջապատեցին Լեւոնին եւ որոշեցին ամէն գնով վերջ տալ անոր կեանքին՝ իրենց համար վտանգ դարձած Հայոց Թագաւորը մէջտեղէն վերացնելու համար։ Լեւոն չ՚ընկճուեցաւ եւ իր պաղարիւնութիւնը չ՚կորսնցուց։ Նա, իր բարեկամ ասպետներու նաւերու գլուխն անցաւ եւ փառաւոր յաղթանակ մը տանելով՝ ընկղմեց Թշնամու նաւերն ու հրամանատարները ծովամոյն ըրաւ։

Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ Կիլիկիոյ Թագաւորութեան հիմնադիրը՝ Լեւոն Ա., կարող եղաւ կազմակերպել կառավարութիւն մը եւ իր կռիւներով ու յաղթանակներով ապահովել անոր քաղաքական կեանքն ու զարգացման անհրաժեշտ պայմանները։

Քաղաքական Սպանութիւն մը.— Հայոց գահի վրայ, Լեւոն Ա. արու զաւակ չ՚ունենալուն պատճառաւ, նստած էր Անտիոքի եւ Տրիպոլսի ձիւան կոմսի որդին Փիլիպպոս։ Այս իշխանն ամուսնացած էր Զապէլ Թագաւորադուստրի հետ։ Փոխանակ յարգելու հայկական սովորութիւններն եւ կրօնական ծէսերն ու այդ միջոցաւ ալ բոլորի յարգանքը վայելելու, նա սկսեց զանազան վէճեր յարուցանել, օտար արքունիքներու սովորութիւններ մտցնել եւ այդպիսով ատելի դառնալ ազգային կուսակցութեան։ Այդ էր պատճառը որ օր մը, գիշեր ատեն, քանի մը ծպտուած մարդիկ ներս կը մտնեն, կը ձեր-

բակալեն զինքը եւ Բարձրաբերդի մէջ կը բանտարկեն : Ամենէն վերջ, տրւած պահանջներուն բաւարարութիւն չ՚ստանալով, կը թունաւորեն զինքը, թողնելով որ միայն երեք տարի թագաւորէ եւ վայելէ Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորական գահը :

Հեթում Ա.ի Թագաւորութիւնը.— *Այս իշխանը Կոստանդին Պապիռօնի որդին էր եւ Արշակունի ցեղէն, Ռուբինեանց ազգական : Պալատականներն ամուսնացուցին Զապէլ թագուհու հետ եւ այսպիսով երկիրը կրցաւ ներքնապէս խաղաղուիլ :*

Դաշինք Թաթարներու Հետ.— *Հայաստանի դրութիւնն ալ այնքան մխիթարական չէր եւ միշտ ալ ենթակայ էր յաճախակի յարձակումներու : Իկոնիոյ Սելճուգներն ու Թաթարները, մէկը միւսէն վերջ եւ իրարմէ անկախ, Հայաստանը դարձուցած էին ռազմաճակատ, գրաւումներու եւ յաղթանակներու վայր : Հեթում որքան հնարաւորութիւն ունեցաւ դիմադրեց, իր բանակով ելաւ Խորազմիի Ճէլալէտտին սուլթանի դէմ, կռւեց եւ յաղթանակեց ու այսպիսով իր թշնամիները ետ մղեց : Նա, սակայն, ստիպւած եղաւ Թաթարներու հետ դաշն կապել, որովհետեւ անոնք բաւականաչափ ուժեղ կազմակերպութեամբ մը կ՚արշաւէին դէպի Հայաստան եւ դէպի Կիլիկիա : Առաջին դաշինքը եղաւ 1244ին, Բալու զօրավարի հետ : Երկրորդ գլխաւոր եւ կարեւոր դաշնագրութիւնը եղաւ 1254ին՝ Մանգու Խանի հետ : Մահմետական տարրերու դէմ Քրիստոնեայ պետութեան մը հետ զինակցութիւն կնքելու բանակցութիւններն անյաջող ելք ունենալով եւ տեսնելով որ Գաղղիոյ Լիւդովիկոս Թ.*

Թագաւորն ալ անկարող է իրական օգնութիւն հասցընել, Հեթում որոշեց անձամբ գնալ եւ այդ դաշինքը կապել: Նա երկար ճամբորդութիւն ստանձնեց Աւղանիստան, Տերպենտ եւ Վոլկայի ափերը, ուր կը բնակէին Թաթարները: Այդ դաշնագրութեան իբր հետեւանք պարտուեցաւ Իկոնիոյ Սուլթանը, Պաղտատի ամիրապետն ու իր որդիները սպանուեցան: Կարճ ժամանակի մէջ ամբողջ Միջագետքը գրաւուած էր եւ շրջակայ մանր-մունր իշխանութիւններն ալ ենթակայ Հայ-Թաթարական զինակցութեան:

Տարպեսակ Դղեակի Դիմադրութիւնը.— *Եգիպտոսի Մամլուքեան սուլթաններն իրենց աչքը տնկած էին Կիլիկիոյ վրայ եւ ամեն միջոցի մասին կը մտածէին՝ այդ քրիստոնեայ եւ իրենց համար բաւական վտանգաւոր թագաւորութիւնը վերացնելու: Հեթում կը զգար այդ վտանգը եւ այդ պատճառով ալ նոր ճամբորդութիւն յանձն առաւ դէպի Թաթարական խաները՝ անոնցմէ օժանդակութիւն խնդրելու: Մինչ նա բացակայ էր եւ բաւական հեռու հայրենիքէն, Եգիպտոսի Բիբարս Սուլթանը, օգտուելով հանգամանքէն եւ արշաւեց Կիլիկիայ: Հայերը պատրաստ նստած չէին: Լեւոն եւ Թորոս արքայորդիներու ղեկավարութեամբ հայ բանակն ելաւ թշնամու դէմ՝ իր պարտքը կատարելու եւ իր հայրենիքը պաշտպանելու համար: Տարպեսակ դղեակի մօտ տեղի ունեցաւ կատաղի եւ օրհասական կռիւ մը: Հայերը դիմադրեցին քաջաբար: Թշնամին աւելի թւով զինուորներ ունէր եւ բազմաթիւ զոհեր տալով կարող եղաւ սպանել Թորոս արքայորդին եւ գերի վերցնել*

Լեւոնը եւ Եգիպտոս տանիլ։ Այս բոլորը տեղի կ՚ունենան Հեթումի բացակայութեան ատեն։ Երբ Թագաւորը կը վերադառնայ, կը տեսնէ որ իր երկիրը բաւականին անմխիթար դրութեան մէջ է։ Այդ բոլորն հաւանօրէն իր արտաքին քաղաքականութեան արդիւնքն է, երբ Թաթարներու հետ դաշն կապեց եւ իր հարեւան մահմետականներն ու այլ իշխանները գրգռելով՝ թշնամացրեց Կիլիկիոյ Հայոց տան հետ։ Այս բոլորէն վերջ Հեթում Թագաւորը քանի մը քաղաքներ զիջեց Եգիպտոսի Սուլթանին, գերութենէ ազատեց Լեւոնն ու Թագաւոր հռչակեց։

Ներքին Դաւեր.— Հեթում Ա.էն վերջ գահ բարձրացաւ Լեւոն Բ.ը։ Իր Թագաւորութեան ընկրզընական շրջանին անոր կեանքի դէմ դաւ լարուած էր։ Բարի եւ առաքինի Թագաւորն անկարող էր բաւարարութիւն տալ օտարասէր եւ նեղ հաշիւներով տարուող հայ իշխաններուն, որոնք գաղտնի խորհրդակցութեամբ որոշեցին սպաննել Լեւոն Բ.ը։ Այդ դաւադրութիւնը ժամանակին բացուեցաւ, յանցաւորներէն մեծ մասը, պալատական յայտնի իշխաններ, ձերբակալուեցան եւ բանտ նետուեցան, բայց խիստ պատիժներու չ՚արժանացան։ Իբր «խոհեմ եւ խելացի» քայլ՝ Լեւոն Բ.ը բոլորին ալ ներում շնորհեց, կամենալով այդ միջոցաւ ներդաշնակութիւն ստեղծել պետական ներքին կեանքի մէջ։ Իր այդ վեհանձն քայլը համապատասխան գնահատութեան չ՚արժանացաւ հայ իշխաններուն կողմէ եւ ասոնք շարունակեցին իրենց ազգաքանդ գործունէութիւնն ու գրգռեցին Մամլուքներն ու Արաբները Լեւոն Բ.ի

դէմ ։ Դրութիւնը բաւականին յուսահատական էր ։ Դրսէն եւ ներսէն հարուածներ կը տեղային ։ Ընդհանուր միաբանութիւնը կը բացակայէր ։ Քանի մը բերդեր եւ քաղաքներ դիմադրեցին , բայց բազմաթիւ թուով ալ աւերուեցան ։ Միայն Տարօնի մէջ 20,000 հոգի սրախողխող եղան եւ 10,000 ալ գերի տարուեցան ։ Ժողովուրդն անտանելի դրութեան մէջ էր ։ Սովն ու ժանտախտը , Արաբներն ու Մամլուքները , ներքին եւ արտաքին թշնամիներն իրար միացած կաւերէին մեր երկիրը եւ ներքին դաւադիրներն ալ այդ բոլորը տեսնելով կ'ուրախանային ։

Կիրճերու ճակատամարտը .— *Դրութիւնն այսպէս երկար շարունակել չէր կրնար ։* Փոխ հարւածի *անհրաժեշտութիւնն օրըստօրէ կըզգացւէր Հայոց մէջ ։ Բոլոր ցրուած ուժերն համախմբուեցան ։ Ծերունի եւ երիտասարդ ուժերն իրենց թագստոցէն ելան , երբ Մամլուքներու Բիբարս Սուլթանը երկրորդ արշաւանք մը սարքեց հայկական ազատութեան բունը քանդելու նպատակաւ ։ Լեւոն Թագաւորն ու իր հօրեղբայր ծերունի Սմբատ սպարապետն անցան հայ կուռողներու գլուխը , գրաւեցին նախօրօք դժուարանցանելի ճանապարհներն ու կիրճերը , շրջապատեցին թշնամուն այդ նեղ անցքերու մէջ եւ փառաւոր ջարդ տալով յաղթեցին անոնց , վիրաւորեցին սուլթանին , որ յետոյ Դամասկոսի մէջ մեռաւ այդ վէրքէն ։ Կիրճերու մէջ տեղի ունեցած այդ կռիւն այնքան սոսկալի եղած է , որ կիրճերը թշնամու դիակներով լեցուել են եւ ողջ մնացածներն ալ հնարաւորութիւն ունեցած չեն փախչելու ։ Այս յաղթանակը , հը*

նայած որ Հայերէն ալ բաւական զոհեր խլեց եւ Սըմ բատ սպարապետն ալ տարաւ, խոշոր քաղաքական նշանակութիւն ունեցաւ ։ Բոլոր թշնամիները ալ պատկառանքով սկսան նայիլ եւ ակնածելով Հայոց ուժէն՝ իրենց ախորժակները չափաւորել սկսան ։

Դաշնագրութիւն Մամլուքներու Հետ.— *Թաթարներու եւ Մամլուքներու միջեւ թշնամական յարաբերութիւններ կը տիրէր ։ Եգիպտոսի տէրերն անկարող էին տեսնել այդ առաջացող եւ զարգացող վտանգն ու լռել ։ Թաթարներ ալ անտես չէին առներ այդ ։ Եւ ահա այդ երկու պետութիւններու մէջ կռիւ ծագեցաւ եւ երկու կողմերու բանակներն ալ իրար հանդիպեցան Հոմսի դաշտերուն մէջ ։ Լեւոնն ալ իր 25,000 զինուորներով ըստ Հայ—Թաթարական զինակցութեան, իր օգնութիւնը փութացրել էր ։ Տեղի ունեցաւ ահռելի ճակատամարտ ։ Երկու կողմերէն ալ ընկան ։ Մամլուքներն յաղթանակ տարին ։ Կիլիկիան վտանգի մէջ էր ։ Պէտք էր լրջօրէն մտածել այդ մասին ։ Եւ ահա տեղի կունենայ արտաքին քաղաքականութեան փոփոխութիւն ։ Երէկւայ կատաղի թշնամին այսօր դաշնակիցի հանգամանքի մէջ կ'ըլլայ եւ կը կնքուի 1285 թուի դաշինքը, որ միայն 10 տարւան ,10 ամսւան եւ 10 օրւան ուժ պիտի ունենար ։ Բացի այլ երկրորդական կէտերէն, կային նաեւ հետեւեալները .— Տարեկան մէկ միլիոն արծաթ դրամ տուրք վճարել Մամլուքներու Սուլթանին, մահմետական վաճառականներն ազատ արձակել, եւ այդպիսով երկու երկիրներու մէջ վաճառականական եւ առեւտրական ազատ երթեւմուտք կը ստեղծէր ։*

Հեթում Բ.ի Թագաւորութիւնը.— *Այս շրջանը, որ միայն 16 տարւայ տեւողութիւն ունի, բաւական փոթորկալից եւ փոփոխական էր։ Մէկը միւսի ետեւէն թագաւորներ եւ կառավարողներ փոխւեցան՝ օրինական կամ դաւադրական ձեւով։ Արտաքին յարաբերութիւններն ալ բաւականին բարդ էին եւ Կիլիկիան կը գտնուէր մշտական սպառնալիքի տակ։ Առաջին եւ կարեւոր թշնամիները նորէն Մամլուքներն էին, որոնք ոչնչացնելով Խաչակրաց արշաւանքներու ատեն կազմւած բոլոր փոքրիկ իշխանութիւնները, իրենց սպառնալիքները մօտեցրին Կիլիկիային։ Հայերն ալ պատրաստութիւններ տեսան եւ որոշեցին իրենց իրաւունքը պաշտպանել կռւելով եւ դիմադրութեամբ։ Հռոմկլայ կաթողիկոսանիստ ամրոցը, որ շրջապատւած էր թշնամիներով, 33 օր քաջաբար եւ հերոսաբար* դիմադրեց։ *Կաթողիկոսն ու բազմաթիւ գերիներ տարւեցան Դամասկոս։ Հայերը նեղ դրութեան մէջ էին։ Անկարող էին յաղթանակել Մամլուքներուն։ Ստիպւած եղան քանի մը կարեւոր գաւառներ կամովին յանձնել անոնց, եւ այդպիսով վերջ տալ արիւնհեղութեան։*

Հեթում այս կռիւներէն վերջ, հրաժարեցաւ գահէն եւ կրօնաւորի սքեմն հագաւ։ Իր Թորոս եղբայրըն անցաւ իշխանութեան գլուխ։ Միայն մէկ տարի տեւեց։ Հեթում նորէն վերադարձաւ դէպի քաղաքական կեանք, որ միայն երկու տարւայ երկարակեցութիւն ունեցաւ։

Ներքին Դաւ.— *Հեթում թագաւորի Մարիամ քոյրը Ցունաց Անդրոնիկոս Բ. Պալէոլոգ կայսեր կի-*

նըն էր։ Հեթում իր փեսային եւ քրոջ այցելութեան գնաց եւ տեղապահ կարգեց իր երրորդ եղբօր՝ Սմբատին։ Սա, օգտւելով հանգամանքէն եւ ստեղծւած կացութենէն, կարող կըլլայ համոզել հայ իշխաններուն, եւ միւս եղբայրներուն եւ կաթողիկոսին՝ հըռչակելով թէ Հեթումը կրօնաւոր է, թագաւոր օծւած չէ եւ միակ օրինաւոր ժառանգը ինքն է։ Այդ իր ծըրագիրն աւելի ամուր հիմունքներու վրայ դնելու դիտումով նա Թաթար արքունիքի հետ խնամիական կապով կը կապւի՝ իշխանուհի մը կնութեան առնելով եւ իր թագաւորութիւնն ալ կը վաւերացնէ եւ անոր հովանաւորութեան տակ կը դնէ։ Երբ Հեթում թագաւորն ու իր Թորոս եղբայրը վերադարձան Կիլիկիա՝ զարմացան կատարւած իրողութեան վրայ եւ պահանջեցին իրենց իրաւունքը։ Սմբատ երկուսին ալ ձերբակալել տւեց՝ Բարձրաբերդի մէջ բանտարկելով անոնց։ Ապա Թորոսին խեղդել տւեց, իսկ Հեթումի մէկ աչքն ալ կարմրացրած երկաթով հանել տւեց, 1298 թւին։

Ներքին քաղաքական կացութիւնն աւելի կընճռոտւեցաւ։ Անիշխանութիւնը ծայր տւած էր։ Երեք հարազատ եղբայրներ, անցած իրենց կողմնակիցներու գլուխը, թագապահանջ հանդիսացած էին եւ կռիւներով կը թուլացնէին թէ՛ երկրի ներքին միութիւնը եւ թէ՛ արտաքին թշնամիներն աւելի կ՚ուժեղացնէին։ Սմբատ թագաւորաեղբօր դէմ խըռովեց սկսեցաւ Կոստանդին եղբայրը, որ եկաւ Հեթումի վրէժն առաւ եւ ինքն անցաւ գահի եւ կառավարութեան գլուխ։ Հեթումն ալ անգործ նստած

չէր: Նա Տաճարական եւ Հիւրընկալ ասպետներու գլուխ անցած եկաւ Կիլիկիա՝ յոյս դրած նաեւ իր իրաւունքի վրայ, յաղթեց երկու ապստամբներուն, ձերբակալեց անոնց եւ կալանաւորելով Բիւզանդիոն ուղարկեց եւ ինքը տիրացաւ իր իրաւունքին՝ Կիլիկիոյ հայոց գահին: Խաղաղութիւնը, սակայն, երկար չտեւեց, որովհետեւ Թաթարական Սուլամիշ զօրավարը եւ Մամլուքներու միացեալ ուժերով յարձակում գործեցին Սիս քաղաքի վրայ: Այս անգամ Հեթում Բ.ը, զգալով իր երկրի գլխին գալիք վտանգը, միացրեց բոլոր կռուող ուժերը, անցաւ ասոնց գլուխն ու Թաթարական այլ խմբերու հետ դիմադրաւեց Մամլուքներուն, փառաւոր յաղթանակ տարաւ անոնց վրայ եւ Սուլամիշն ալ ձերբակալելով՝ ուղարկեց Թաթարաց Ղազան Խանին, որմէ ապստամբել էր նա:

Հեթումի Վերջին Օրերը.— Ցաղթանակ եւ Դաւ.— *Հեթում, իր յոգնատանջ եւ քաղաքական բարդութիւններու մէջ մաշած իր կեանքը հանդստութեամբ անցնելու համար, թագաւոր օծել տուաւ իր Թորոս եղբօր որդի Լեւոնին: Այդ դէպքէն վերջ, երբ 16 տարեկան պատանին գահ բարձրացաւ, Մամլուքները նորէն արշաւեցին՝ Քուչթիմար զօրավարի առաջնորդութեամբ՝ իբր թէ իրենց հասանելիք հարկը պահանջելու համար: Անոնք արշաւեցին Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանները եւ աւերելով գիւղեր ու քաղաքներ, կըսպառնային աւելի առաջ գնալ: Ծերունի Հեթումը, իր ժողովրդի իրաւունքն ու շահերը* պաշտպանելու *խոր գիտակցութեամբ, պատե-*

ռազմի դաշտ իջաւ, անցաւ Հայ կտրիճներու գլուխը, կտրեց Թշնամու ճանապարհները եւ Պակրասի կիրճին մէջ լաւ ու փառաւոր յաղթանակ տարաւ՝ կոտորելով բոլորին։ Միայն քանի մը հոգի կարող եղան խուսափիլ եւ փախչելով ազատել իրենց կեանքը։

Այդ յաղթանակէն վերջ Հեթում եւ Լեւոն Թագաւորը ենթարկուեցան սոսկալի դաւադրութեան մը։ Թաթարներու ներկայացուցիչ Պիլարղու իշխանը վըրէժ ունէր Հայ Թագաւորի դէմ, որովհետեւ վերջինս արգիլած էր մզկիթ մը շինելուն՝ Սիս քաղաքի մէջ։ Հայ ժողովուրդն ալ գրգռուած էր Լեւոնի եւ Հեթումի դէմ, որովհետեւ ասոնց մտադրութիւնն էր Հայոց Եկեղեցին միացնել Հռովմին եւ այդպիսով կրօնական կամ ծիսակատարական տարբերութիւնները վերացնել եւ քաղաքական գործակցութիւնն աւելի դիւրացնել։ Կրօնական այս վէճերէն օգտուելով Պիլարղու իշխանն իր քովը կը հրաւիրէ Լեւոն Թագաւորին, Հեթումին եւ ուրիշ մեծամեծներու՝ «պետական կարեւոր խնդիրներու» շուրջ խորհրդակցելու։ Կ'երթան անոնք՝ վստահելով մոնղոլներուն։ Երբ ասոնք, որոնց մէջ էր նաեւ Օշին մարաջախտը, կը հասնին Պիլարղուի վրանին, յանկարծ դաւադիրներու խմբակը վրայ կը հասնի եւ բոլոր հայ իշխաններուն ալ սրախողխող ընելով՝ կը կատարէ իրենց իշխանի հրամանը։ 1308 Թւի նոյեմբեր 18-ին էր այդ քստմնելի դաւադրութիւնը։

Ի զուր Կիլիկիոյ այդ մեծամեծները ջանացին ժամանակին Եւրոպայի հասկցնել Թաթարական-Մամլուքեան վտանգը եւ նոյն իսկ պատգամաւորու-

թիւններ ուղարկելով բացատրել կացութիւնը։ Եւրոպայի դիւանագէտները չը կրցան հասկնալ Ազատ Հայաստանի մը ամբողջականութեան գաղափարը եւ իրենց անտարբերութեամբ թոյլ տւին որ մահմետականները քայքայեն մեր երկիրը, տիրապետեն եւ կանգնեն Եւրոպայի դռներուն մօտ։

Այդպէս չէ՞ր Եւրոպայի յետադայ դիւանագիտութիւնը՝ մինչեւ 1914–ի համաշխարհային պատերազմը։

Այդպէս չպիտի՞ ըլլայ արդեօք պատերազմէն վերջ եկող դիւանագիտութիւնը, որ չ՚պիտի կարողանայ գնահատել Հայաստանի կարեւորութիւնը Ասիոյ մէջ եւ իր անտարբերութեամբ պիտի նպաստէ որ քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչ Հայը զոհ գնայ իրեն շրջապատող վայրենի եւ քաղաքակրթապէս յամր ցեղերուն։

Հայաստանը պատմականօրէն, քաղաքականօրէն, տնտեսապէս եւ ճշգրտօրէն գնահատուած եւ հաս կըցւած չէ Եւրոպական տիրող դիւանագէտներու կողմէն։

Փոխ վրէժ.— *Հայ թագաւորներու եւ իշխաններու այդ անագորոյն սպանութիւնն անկարելի էր մոռացութեան տալ։ Հայ ցեղն այնքան ալ անտարբեր եւ անզգայ չէ։ Այդ է պատճառը որ Հեթում Բ.ի եղբայրներէն Օշին, լսելով այդ բարբարոս արարքներու մասին, իր չորս կողմն համախմբեց բոլոր կուող իշխաններուն եւ տարրերուն եւ յարձակելով Պիլարղուի վրայ, կոտորեց անոր զինւորներուն եւ դուրս վռնտեց Կիլիկիոյ սահմաններէն։*

Կրօնական վէճեր.— *Կիլիկիոյ շրջանի հայութիւնը բաւական թւով կրօնական վէճեր ունեցած է եւ այդ այն պատճառով որ Եւրոպական պետութիւններու հետ մշտական շփման մէջ ըլլալով եւ քաղաքականապէս աւելի սերտ կապակցութիւն ստեղծելու համար ստիպւած եղաւ բանակցութիւններ վարել Պապական իշխանութեան, Գաղղիոյ եւ այլ երկիրներու հետ: Խաչակրաց արշաւանքն ալ նպաստած է այդ շարժման եւ աւելի արագացրած կատարուելիք փոփոխութիւնները եւ կամ միացումները: 1316–ին կրօնական ժողով կը գումարուի, որի մէջ կընդունուին Հայ Մայր Եկեղեցու հակառակ որոշումներ: Ժողովուրդը եւ գլխաւորապէս կանայք, կ'ապստամբին եւ իրենց ցոյցերով կը ստիպեն հրաժարիլ այդ նորամուծութիւններէն: Երուսաղէմը, օգտուելով այդ հանգամանքէն եւ հակառակ ըլլալով Սիսի Միւնհոդոսին եւ անոր մտածումներուն, ինքզինքը անջատ եւ անկախ հռչակած է՝ Եգիպտոսի սուլթանի օժանդակութեամբ:*

Արտաքին Ցարաբերութիւններ.— *Մահմետական վտանգն օրըստօրէ կ'աճէր: Մէկ անհետացող ցեղի տեղ խսկոյն երեւան կ'ուգայ ուրիշ մը՝ աւելի ուժեղ, աւելի կազմակերպւած եւ կը շարունակէ իր նախնիքներու թողած կիսատ աշխատանքը: Թաթարական երբեմնի հզօր իշխանութիւնը, իր վերջին քայքայման վիճակի մէջ, 1304 թւին անցաւ մահմետականութեան գիրկը եւ այդպիսով քրիստոնեայ հայութեան կատաղի թշնամի դարձաւ: Այլ կողմէ մը, Եգիպտոսէն, Մամլուքներու տիրապետութիւնն ալ*

աւելի կը զարգանար եւ կը յառաջադիմէր եւ խոշոր վտանգի պէս կը ցցւէր Կիլիկիայի առջեւ: Մահմետական աշխարհն իր արշաւանքներու առեն՝ դէպի Եւրոպա, հանդիպած է քրիստոնեայ հայութեան, որ մեծ դժւարութիւն հանած է եւ իբրեւ բնական պատւար կանգնած է եղել այդ խորշակահար քամիներու դէմ:

Եւրոպան չ'կարողացաւ հայերու այդ պատմական անհրաժեշտութիւնը գնահատել: Իր արքունիքներն ուղարկւած բոլոր պատգամաւորութիւններն ալ ձեռնունայն վերադարձան: 1317-ին Օշինի նախաձեռնութեամբ երեք պատգամաւորութիւն կ'ուղարկւի Եւրոպա՝ Յովհաննէս ԺԲ. Պապին, Փիլիպպոս Տարենտոնի իշխանին եւ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Ե. Թագաւորին: Այդ պատգամաւորութեանց նպատակն էր նոր եւ ուժեղ վիճակագրութիւն կազմել Հայերու եւ Եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու միջեւ եւ այդպիսով կանգնեցնել յառաջացող մահմետական հոսանքը:

Եւրոպան լուռ մնաց: Ոչ ոք տեղէն չշարժւեցաւ: Բոլորն ալ իրենց ցաւակցութիւններու հետ միասին իրենց մերժումը կը յայտնէին: Միայն Պապը 30,000 ոսկի դահեկան ղրկեց: Այդ բոլորն աւելի զայրացրեց մահմետական աշխարհը, որ մտածեց մէջտեղէն վերացնել իրենց ծովի մէջ գտնւած այդ փոքրիկ եւ կենսունակ քրիստոնեայ կղզին:

Հայերու ներքին երկպառակութիւններն ալ նըպաստաւոր էին իրեն համար: Կրօնական եւ քաղաքական վէճերը առաջ բերած էին անմիաբանութիւն, բաժանում եւ զինւորական ուժի քայքայում: Իրե-

րու այդ վիճակին մէջ կըլլայ որ մահմետական պետութիւնները զինակցութիւն մը կը կազմեն Կիլիկիոյ դէմ, 1322 թւին։ Այդ զինակցութեան մէջ էին Մամլուքներու Մելիք–Նազար սուլթանը, Թաթարներէն՝ Թիմուր–Թաշի եւ Արամանի՝ Թուրքմէններէն։ Հըրոսակներու եւ մահմետականներու այս հրոսակային խմբերը լեցւեցան Կիլիկիոյ դաշտերը, աւերեցին, կոտորեցին եւ դիակներով ծածկեցին, ու ոչ մի տեղ դիմադրութեան մը չհանդիպելով՝ անարգել առաջ անցան։ Միայն 600 հայ կամաւոր կտրիճներ, իրենց կեանքէն ձեռք վերցուցած, յարձակեցան մահմետական զօրքերու վրայ, ունեցան երեք կատաղի ճակատամարտներ եւ սպանելով 6000 հոգի թշնամիէն՝ ահ ու սարսափ տարածեցին անոնց վրայ։

Այս եւ ուրիշ կռիւներու եւ ընդհարումներու վերջնական արդիւնքն այն եղաւ, որ վերջ ի վերջոյ հայերը պարտւեցան։ Քրիստոնեայ պետութիւններն օգնութեան չհասան եւ երկու կողմերու միջեւ դաշինք կապւեցաւ, 1337–ին, որով Լեւոն Դ. խաչի եւ խորանի վրայ երդւեցաւ որ այլ եւս որ եւ է քաղաքական, կապ չպիտի ունենայ Եւրոպայի հետ։ Այս բոլոր կրօնական, քաղաքական եւ անհատական յարաբերութիւնները առաջ բերին մեր իրականութեան մէջ Երկու Կուսակցութիւններ։ Առաջին հոսանքը, Թագաւորականներ–Կաթողիկոսականներ, որուն նպատակն էր ստեղծել քաղաքական ամբողջութիւն մը՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու կրօնական մանր տարբերութիւններուն վրայ եւ այդ նպատակին հասնելու համար կապ պահպանել Եւրոպայի արքունիքներուն հետ՝ օգտւելով անոնց քաղաքակըր-

թութենէն եւ զինուորական ուժէն: Երկրորդ հոսանքը, որ «Ազգայնական» անունը կը տրուի ոմանց կողմանէ, նպատակ ունէր պահպանել իր ազգային կրօնը, հոգ չէ թէ քաղաքականապէս կապուած ըլլայ Եգիպտոսի Սուլթաններուն հետ: Արեւմտեան եւ Արեւելեան հոսանքներու բաղխումն էր այդ եւ յատկանշական գիծը՝ մեր քաղաքականութեան:

Լուսինեանները.— *Ռուբինեանց Տոհմն իր պատմական դերն կատարած էր: Արու զաւակ չ'ունենալով՝ թագաւորութիւնը փոխանցելու համար, երկիրը մնաց անորոշութեան մէջ եւ ենթակայ մշտական պայքարներու եւ ներքին կռիւներու: Երկու կուսակցութիւններու գոյութիւնը, ինչպէս չեչետած էինք, ժողովուրդի մտածողութիւնը բաժնած էր: Իշխաններու մէկ մասը, համակիր Եւրոպական քաղաքակրթութեան, եկեղեցական տարբերութիւններու վերացման եւ քրիստոնեայ պետութիւններու օժանդակութեան, կը ջանային Կիլիկիայի Հայոց գահի վրայ նստեցնել Կիպրոսի մէջ իշխող Լուսինեանները, որոնք Խաչակրաց արշաւանքներու առեն եկած եւ հաստատուած էին, Գաղղիական արքայական գերդաստանի ազգակից էին եւ խնամիական կապերով ալ միացած էին Ռուբինեանց Տան հետ: Ասոնք մշտական յարաբերութիւններու մէջ էին Պապի հետ, յաճախակի պատւիրակներ կ'ուղարկէին Եւրոպա՝ նոր Խաչակրութիւն կազմակերպելու եւ կամ զինուորական օժանդակութիւն հասցնելու եւ, ամենէն վերջ, ունէին իրենց ուժեղ եւ կազմակերպուած հետեւորդները Կիլիկիոյ*

մէջ։ Լեւոն Դ. իր Թագը, արու զաւակ չ'ունենալուն պատճառաւ, կտակած էր Գուիտոնին, որ իր հօրքըրոջ որդին էր եւ Լուսինեան ցեղէն։ Նա կարողացաւ միայն երկու տարի վայելել իր այդ պաշտօնը։ Եգիպտոսի Սուլթանին դէմ կռիւ մղելու եւ Կիլիկիան պաշտպանելու համար նա երկու պատգամաւորութիւն ուղարկեց Եւրոպա, ուր միայն պատւով ընդունւեցան՝ առանց գործնական եւ իրական օգնութիւն ստանալու։ Իր այդ Եւրոպասիրութենէն դուրս նա յարգանքով չէր վերաբերւիր դէպի հայերին ազգային սովորութիւններն ու իբր մեծ անարգանք՝ վերացրեց արքունիքէն հայերէնը եւ անոր տեղ պաշտօնական–պետական լեզու հռչակեց լատիներէնը։ Ազգայնական Կուսակցութիւնն այս բոլորն անկարող էր տանիլ։ Ան կը տեսնէր որ հայերու ծոցին մէջ եւ հայկական գահի վրայ վտանգ մը կայ, որ կըսպառնայ մեր ազգայնականութիւնը ոչնչացնել։ Զուլման քաղաքականութեան է որ կը հետեւէին Լատինասէր Կուսակցութեան պարագլուխները։ Այդ բոլորը բուռն ատելութիւն ստեղծած էր երկու հոսանքներու հետեւորդներուն մէջ։ Իրար ոչնչացնելու համար ամեն միջոցի կը դիմէին։ Եւ ահա այդ ատեն, հայկական բարձրագոյն շրջանակի մէջ, տեղի կ'ունենայ քաղաքական–կուսակցական տեռօր մը, *երբ Ազգայնական կուսակցութեան մարդիկ, Ադանայի մէջ,* 1344–*ի Նոյեմբեր* 17–*ին, յարձակում կը գործեն Գուիտոնի վրայ, կըսպանեն նրան, եղբօրը եւ* 300 *այլ գաղղիացի Թիկնապահեր։ Երեւոյթը ցնցող էր եւ շատ ալ յուսահատական ու խիզախ։ Հսկայ կազմակերպութեամբ տեռօր մ'էր կատարւած այնքան*

յաջող կերպով: Այդ դէպքով, սակայն, հակառակութիւնները չը վերջացան, այլ աւելի սուր եւ ատելութեամբ լի բնաւորութիւն առան: Գահի շուրջ տեղի ունեցած բազմաթիւ կռիւներ: Լուսինեաններն ամեն կերպ կը ջանային իրենց իրաւունքը պաշտպանել եւ «օրինական» ժառանգներուն նստեցնել Հայոց գահին վրայ, իսկ Ազգայնական կուսակցութիւնն ալ օրինական *ժառանգ կ'անուանէր անոնց, որոնք հայկական ծագում ունէին եւ հայ սովորութիւնները կը յարգէին եւ կը պաշտպանէին: Իրենց այդ վէճի համար անոնք ստիպուած դիմումներ կը կատարէին նաեւ Եւրոպական պետութիւններուն, անոնց միջամտութիւնը կը խնդրէին եւ կը ջանային անոնց օժանդակութեամբ՝ իրենց իրաւունքներուն տէր դառնալ: Լուսինեաններն իրենց հետ ունէին Կիպրոսի իշխանները, Եւրոպայի Լատին կառավարութիւններն ու Պապականութիւնը, իսկ Ազգայնական կուսակցութիւնը՝ երկրի ժողովուրդն ու արդարութիւնը:*

Այսպիսով, ուրեմն, Ռուբինեան Տան վերջաւորութենէն յետոյ Կիլիկիան անորոշութեան եւ անիշխանութեան շրջան մ'ապրեցաւ, եղաւ ներքին կռիւներու թատր, մոռացութեան մատնեցաւ Եւրոպայի Քրիստոնեաներէն եւ իբր համեղ ու անպաշտպան պատառ՝ իր վրայ դարձրեց Մահմետական աշխարհի եւ յատկապէս Եգիպտոսի Մամլուքներու ուշադրութիւնը: Ասոնք անմիջապէս յարձակում գործեցին, գրաւեցին Սիսը եւ մշտական սպառնալիք եղան հայերու անկախ գոյութեան:

Կիլիկիան ալ, իբր հայկական ազատութեան եւ կառավարութեան երկարմաեայ կեդրոնավայր մը,

դէպի անկում եւ քայքայում կ՚երթար եւ այդ շնորհիւ ո՛չ միայն արտաքին յարձակումներու եւ կամ պետութիւններու հարուածներուն, այլ եւ ներքին բազմաթիւ երկպառակութիւններուն։

Վերջին Օրեր.— *Այս ներքին կռիւներու եւ ընդհարումներու մէջ Լատինասէր կուսակցութիւնը՝ Լուսինեաններն՝ յաղթանակ տարաւ։ Գահին վրայ բարձրացաւ Լեւոն Ե. Լուսինեանը, որ մեծ համակրութիւն կը վայելէր ինչպէս օտարներու, նոյնպէս նաեւ Հայերու կողմէ։ Որքան ալ իր բնաւորութեամբ բարի ըլլար եւ աշխատանքով ալ՝ չեզոք եւ անաչառ, այնուամենայնիւ* հայ *չէր նա եւ բաւարարութիւն չէր տար Ազգայնական կուսակցութեան։ Առաջին անգամ, երբ Լեւոն Ե. Կիլիկիա եկաւ եւ Սիսի Ս. Սօֆիա տաճարին մէջ թագաւոր օծուեցաւ, նա նախ լատինական եւ ապա հայկական ծէսով օծուեցաւ եւ այդպիսով արդէն ատելութիւնն սկսաւ եւ այս անգամ շատ կատաղի եւ անարգ բնաւորութիւն ստացաւ։ Լեւոն իր թագաւորական սկզբնական տարիներն անկարող եղաւ ներսը խաղաղեցնել եւ դուրսը՝ հաշտեցնել, որի պատճառաւ ալ իր հեղինակութիւնն այնքան բարձր չը մնաց, որովհետեւ իր վրայ դրուած յոյսերը չ՚իրականացան։*

«Ազգայնական» կուսակցութիւնը գործի վրայ էր։ Անոր անդամներու եւ կամ ղեկավարներու որոշումով ջանացին մէջտեղէն վերացնել սա լատինասէր կուսակցութիւնն ու Լուսինեան Տան տիրապետութիւնը։ Այդ նպատակին հասնելու համար միակ միջոց գտած էին՝ դիմել դրսի օտար պետութիւններուն

եւ առանձնապէս մահմետական։ Եգիպտոսի Սուլթաններն արդէն պատրաստ էին այդ շրջանը կուլ տալու եւ արդէն իրենց պալատական շրջաններու մէջ բաւական թիւով հայ հաւատափոխ իշխաններ ունէին, որոնց գլուխ կանգնած էր Աշոտ իշխանը։ Հայերու միջամտութենէն օգտուելով եւ դաւանափոխ հայ իշխաններու ներկայութենէն խրախուսուած Սուլթանն Ապուպէքիր զօրավարին հրամայեց 15000 զօրքով յար ձակիլ Կիլիկիոյ վրայ, գրաւել մայրաքաղաքը եւ բաւարարութիւն տալ Ազգայնականներու պահանջներուն։ Մամլուք հրոսակախմբերն յարձակում գործեցին, պաշարեցին Սիսը՝ 1375 Յունիս 5-ին, աւերեցին գիւղերն ու քաղաքները, կոտորեցին անմեղ երկսեռ ժողովուրդը, թագաւորներու շիրիմները բացին եւ անոնց ոսկորներն այրեցին, ոսկի-արծաթ եւ այլ թանկագին իրեր կողոպտեցին, քահանաներու լեզուներն ու մատները կտրեցին եւ ամէն տեսակ անգթութիւն գործելով՝ հայ ժողովուրդը սարսափի մատնեցին։

Այդքանը բաւական չէր։ «Ազգայնական» կուսակցութիւնը կը կամենար ամէն ինչ լման ընել եւ այդ պատճառաւ ալ թուղթ մը գրեց Բերիոյ Շըրկթիմուր ամիրապետին, կաթողիկոսի գիտութեամբ եւ հաւանութեամբ, առաջարկելով որ գայ եւ Սիսը գրաւէ։ Այս ալ, օգտուելով ստեղծուած նպաստաւոր կացութենէն, 15,000 զինուորով Կիլիկիա մըտաւ՝ Ապուպէքիրի բանակին միանալու։

Լեւոն արքան պարապ նստած չէր։ Նա եւ իրեն հետ զինուած բոլոր իշխաններն եւ զինուորներն երդում ըրին՝ կռուիլ թշնամու դէմ մինչեւ վերջին

չունչ։ Այդպիսի ոգեւորութեամբ, բայց ներքնապէս քայքայուած վիճակի մէջ, դիմադրութիւն ցոյց տուին եւ հերոսաբար ալ կռուեցան, բազմաթիւ կորուստներ պատճառեցին Թշնամուն, կոտորեցին անոնցմէ շատերուն եւ ստիպեցին բանակցութիւններու սկսելու։ Թշնամին յարաբերութեան մէջ մտաւ Լեւոնի հետ, խոստացաւ բանակները ետ քաշել, լաւ պատիւներ եւ պաշտօններ տալ իրեն, եթէ միայն մահմետական կրօնն ընդունի։ Այդ մեծ անարգանք էր Հայոց արքայի համար եւ նա անվախօրէն պատասխանեց «մենք հոս եկած ենք ո՛չ թէ մեր Աստուածըն ուրանալու ու մեր հայրենիքը մատնելու, այլ անոնց պաշտպանութեան մեռնելու։ Բայց եթէ Սուլթանը կը գոհանայ իմ նախորդներէն վճարուած տարեկան տուրքով՝ պատրաստ եմ աւելին ալ վճարելու։»

Ազգայնականներու այդ դաւն անյաջող անցաւ եւ անոնք վճռեցին աւելի գործնական եւ անմիջական միջոցի դիմել, սպանել Լեւոն արքային։ Այդ պատճառով ալ անոնք իրենց դաւակից ընդունեցին Գաղղիացի Մատթէոս Շապպը, որ Հայոց պետութեան դիւանապետի պաշտօնն ունէր։ Սա կէս գիշերին ներս մտաւ Լեւոնի սենեակը եւ այդ միջոցով կամեցաւ սպանել եւ վերջ տալ Լուսինեան ցեղի տիրապետութեան գոյութեան, բայց անյաջող, որովհետեւ արքան առաջուց իմանալով եւ սպանութենէն քանի մը վայրկեան առաջ կռահելով, պարանով վար իջաւ իր սենեակէն եւ այդպիսով ազատեցաւ այդ դաւադրութենէն։ Իրերու տրամաբանական ընթացքն էր այդ։ Անկարելի էր դիմադրել երբ ներսէն եւ դրսէն

շրջապատուած էր թշնամիներով։ Մահմետական հըրոսակներու հետ զուգընթաց կը գործէին ներքին դաւադիրները, որոնք չարիքի գլխաւոր ստեղծողն ու սնուցիչը եղան։

Յուսահատ եւ լքուած, միայնակ եւ անպաշտպան, զինուորապէս թոյլ եւ անկազմակերպ, Լեւոնն անկարող էր երկարօրէն դիմադրել համեմատաբար աւելի ուժեղ թշնամուն եւ այդ պատճառով ալ ստիպուած եղաւ կամաւորապէս տեղի տալ, անձնատուր ըլլալ Եգիպտոսի Սուլթանին։ Նա պատւաւոր կերպով ընդունեցաւ Մամլուքներէն եւ Եգիպտոս տարուեցաւ՝ իր ընտանիքի եւ բազմաթիւ հայ իշխաններու հետ։ Երկիրը մնաց միայնակ, քայքայուած, առանց քաղաքական–պետական առաջնորդի եւ ենթակայ միշտ դրսի թշնամիներու յարձակումներուն։

Կիլիկիոյ հայ քաղաքական կեանքը կանգն առաւ։ Իր թագաւորն հալածական էր եւ կը պտտէր Եւրոպական արքունիքները։ Ազատութեան եւ անկախութեան վերջակէտը դրուեցաւ եւ հայկական թագաւորութեան համար պատմութեան դերեզմանը փորուեցաւ։ Եւ այդ բոլորի պատճառները, ինչպէս հին ատենները, նոյնն էին․ Մահմետական աշխարհ, Ներքին երկպառակութիւններ, *եւ* Եւրոպական Քրիստոնեայ պետութիւններու անտարբերութիւն։ *Վերջին պատճառի վրայ բաւականաչափ ծանրացած է ինքը Լեւոն արքան, երբ իբր միջնորդ հանդիսացած էր Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ միջեւ՝ Հարիւրամեայ Պատերազմը վերջացնելու, եւ երբ այդ առթիւ խօսած էր Ուէստմինիստրի մէջ գումարուած լորտերու եւ բարձրադոյն պաշտօնեաներու ժողովին մէջ, ըսելով․*

«Աւա՜ղ, իմ թշւառութիւնս խիստ անսովոր է․ բաղդն անդադար կը հարուածէ զիս՝ ստիպելով որ յանդիմանեմ զձեզ, թէ այս անգութ պառակտումն է պատճառ իմ կործանմանս եւ Քրիստոսի թշնամիներուն անարգել յաղթական զէնքերուն։ Իշխեցի ես ալ, եւ ահա այս մեծ թագաւորս՝ տարաբաղդ աքսորական մը դարձած կ՚ապրիմ՝ հեծելով ճակատագրին անգութ հարուածներուն տակ, ճակատագրին՝ որ պսակը զարդ մը կը համարի իմ յուղարկաւորութեան հանդէսին, եւ թագն՝ իբրեւ պատանք մը մահուան դատապարտուած յանցաւորներուն։»

Այսպէս վերջացաւ Կիլիկիոյ Հայոց տիրապետութիւնը։ Այսպիսի ցաւալի վերջաւորութիւն ունեցաւ Ռուբինեաց ցեղի տիրապետութիւնը՝ թէ՛ իշխանական եւ թէ՛ թագաւորական շրջաններուն մէջ։ Այդ բոլորը, սակայն, անօգուտ անցած չեն։ Հոն՝ Միջերկրականի եզերքներուն վրայ թառած Հայութիւնը, կրցած է հոն մտցնել քաղաքակրթութիւն մը, զարգացնել առեւտուրն ու վաճառականութիւնը, հաստատել բազմաթիւ դպրոցներ եւ բարեգործական հիմնարկութիւններ, ունենալ իր կառավարութիւնն ու բանակը, ցոյց տալ իր գործնական օժանդակութիւնը Խաչակիրներուն, կռուիլ մահմետական փոհմակներու եւ արշաւող հորդաներուն դէմ եւ այդպիսով հաստատել հոն հայրենիք մը՝ իբրեւ Մայր Հայաստանի մէկ մասը։

Եւ այդ է գլխաւոր պատճառներէն մին որ այժմ, համաշխարհային պատերազմէն վերջ, մենք՝ յենուած

պատմական մեր իրաւունքներու, ներկայ իրական անհրաժեշտութեան եւ ապագայ Ամբողջական Հայաստանի կազմութեան վրայ՝ կը պահանջենք որ Կիլիկիան չ'դրւի որ եւ է պետութեան հովանաւորութեան տակ, այլ կցւի Հայաստանին, որի անկապտելի իրաւունքն է՝ ունենալ Կիլիկիան։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ԱՐԴԻ ԿԻԼԻԿԻԱՆ

Կիլիկիան անհրաժեշտ վայր մ'է, որ պիտի կցուի Ազատ եւ Անկախ Հայաստանին: Այդ լոկ երազ եւ կամ փափաք մը չէ, այլ նաեւ կենսական խնդիր՝ թէ քաղաքական, թէ տնտեսական եւ թէ ռազմական տեսակէտներէ: Կիլիկիան իր բնական եւ աշխարհագրական դիրքով, ինչպէս նաեւ իր հարստութիւններով, շատերու ուշադրութիւնը իրեն դարձնող երկիր մ'է: Աւելի լաւ տեղեկութիւն կազմելու եւ գործնականապէս համոզուելու համար այդ ճշմարտութիւններուն մենք մանրամանօրէն ուշադրութիւն կը դարձնենք անոր բնական դիրքի եւ տնտեսական կեանքի վրայ:

Բնական Դիրք.— *Կիլիկիան ընկած է Միջերկրական Ծովի հիւսիսային ափերուն վրայ եւ շրջապատուած է արեւելեան կողմէն* Ամանոսի *լեռներով, հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն Տաւրոսի բարձրաբերձ*

լեռներով։ Իր հետ ունի Ալէքսանդրէտայի (հին դարերի Իսսոսի) եւ Տարսոնի ծոցերը։ Ատկէ բացի անոր հետ կապուած են նաեւ Թաշաջա եւ Այասի խորշերը։ Իր մէջ կը պարփակէ քանի մը կարեւոր հըրւանդաններ. Ռասէլխանզիր, Մեքարսոս, Սարպիդոն, Զեփիւրիոն եւ Պոսիդոն անուններով։ Անոր անբաժանելի մասերը կը կազմեն նաեւ քանի մը հարեւան կղզիներ. Արադոս, Կոռիկոս, Դանա, Կաւալիէռի եւ Պապադուլլա։

Այդ տարածութեան մէջ մենք կը հանդիպինք շատ մը լեռներու, որոնցմէ նշանաւոր են. Տաւրոսի շղթան՝ Անդիտաւրոս եւ Ամանոսի բազուկներով։ Անոր գլխաւոր մասը կը կոչւի Բուլղարդաղ, որի գագաթը 11,408 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, Աքդաղը, Հաջին-դաղը, Ալա-դաղը, որոնք Ամանոսի մասերն են եւ 7000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունին։ Տաւրոսը եւ իր հարեւան լեռնաշղթաներն անկարող էին առանց գետերի մնալ եւ իրենց ձիւնապատ գագաթներէն դէպի վար կը հոսին Տիոամոս, Սարոս, Կալիկադնոս եւ Կիւդնոս գետերը։ Ատոնցմէ առաջինը, որ հին ատենները Ջիհան կը կոչւէր, ամենամեծ գետն է եւ բաղկացած է երեք գլխաւոր վտակներէ։

Ընդհանուր այս նկարագրութիւնն ալ ցոյց կուտայ Կիլիկիայի բնական ամրութիւնները, անոր դաշտերու համար ոռոգման ջրերու անհրաժեշտ ներկայութիւնը եւ հանքերու առատութիւն։ Այդ երկրամասն իրապէս կը բաժնէ երկու գլխաւոր տարածութիւններու՝ դաշտային եւ լեռնային։ Կեանքն այդ երկու բաժանմունքներու մէջ բաւականաչափ

տարբեր է, ինչպէս նաեւ կլիման՝ զանազան: Առաջինի մէջ կան բազմաթիւ ճահճուտ տեղեր: Գետերու ջուրը կը ծնուի հողէն եւ առաջ կը բերէ վնասակար գոլորշիներ, իսկ ամառներն ալ շատ հեղձուցիչ օդ ունի: Ձմեռ շատ չի պատահիր եւ ձիւնն ալ սակաւ է: Ասոր վրայ աւելցրէք նաեւ հարաւ-արեւելքէն փչող չոր քամին եւ ափրիկեան խորշակը, որ Միջերկրականի կողմէն կը փչէ եւ բաւականաչափ ալ հիւանդութիւն առաջ կը բերէ: Երկրորդ լեռնային մասը, մանաւանդ անոր ստորոտներն ու իր մէջը պարունակող բլրադագաթները բոլորովին տարբեր են եւ զովարար օդի ու կանաչազարդ մարգագետիններու շնորհիւ հաճելի ամառանոցներու բուն կը հանդիսանան:

Կիլիկիան իր մէջ կը պարունակէ Ադանայի ներկայ Վիլայէթը· *Ադանայի, Իչ-իլի, Քոզանի եւ Ջեբելի-բերեքեթի գաւառներով եւ որոնց ընդհանուր տարածութիւնն է* 718 *քառակուսի մղոն: Գոնիայի, Սեբաստիայի, Անկարիայի եւ Հալէպի վիլայէթներու մէկ մասերը (Մարաշ, Զէյթուն, Այնթապ, Հըռոմկլայ, Պէյլան, եւ այլն:)*

Երկրի մը բնական դիրքի հետ կապուած են նաեւ իր հարստութիւնները, որոնցմով միայն տեղի ժողովուրդն հնարաւորութիւն կ'ունենայ ապրելու եւ հարստանալու:

Կիլիկիայի հանքերէն կարելի է յիշատակել՝ կրաքար, երկաթ, կապար, արծաթ, բորակ, աղ, ծծումբ, սեւ ձիւթ եւ ուրիշներ, որոնց մասին դեռ վերջնական հնարաւորութիւն չը կայ բան մը ըսելու, որովհետեւ վերջին հարիւրաւոր տարիներու ընթաց-

քին, երբ Եւրոպայի մէջ ճարտարարուեստը զարգացած է, մեզ մօտ հիւրընկալութիւն գտած չէ եւ մեր երկիրն ալ մնացած է կոյս:

Հսկայական այդ լեռնաշղթաները եւ մանաւանդ անոր կրային կազմութեան պատճառով անկարելի է որ ջերմուկներ (հանքային ջրեր) չըլլան: Ատոնցմէ յայտնի են Իլիջէ, Ս. Կարապետ Վանքի եւ այլ ջերմուկները:

Դաշտային Կիլիկիան իր արգաւանդ հողով շատ նշանաւոր է եւ առատօրէն իր ծոցին մէջ կը բուսցնէ ցորեն, խաղող, գարի, կորեկ, բամբակ, բրինձ, շաքարեղէգ, եւ այլն: Կենդանիներու մէջ կրնանք հաշուել ընտանի կենդանիներու ամէն տեսակը. իսկ վայրենիներէն՝ վիթ, եղնիկ եւ եղջերուներու զանազան տեսակներ: Իր բնական դիրքն ու հարստութիւնները ցոյց կուտան այդ երկրամասի կարեւորութիւնը՝ արտահանութեան, վաճառականութեան, քաղաքական եւ ռազմական տեսակէտներէ:

Տնտեսական կեանք.— *Երկրի մը տնտեսական կեանքի զարգացումը մեծագոյն չափով կապ ունի իր կառավարութենէն եւ ընդհանուր առմամբ քաղաքական կեանքի աստիճանէն: Կիլիկիայի բնական հարստութիւնները. հանքերը, անտառները, բարեբեր դաշտերն ու կենդանիները ոչ մի նշանակութիւն չեն ունենար, եթէ երբ եւ իցէ կառավարութիւնն յատուկ ուշադրութիւն չդարձնէ եւ մշակման միջոցներու մասին չմտածէ: Տաճկաստանի պէս յետամնաց եւ անկիրթ երկիր մը, անոր պետութեան պէս ոճրագործ եւ վայրի բնազդներով օժտուած ղեկավարներու ներ-*

կայութիւնը բաւականաչափ հիմունքներ են մտածելու որ Կիլիկիան անկարող էր բարգաւաճիլ եւ իր բոլոր հարստութիւններով՝ համաշխարհային շուկայի մէջ տեղ բռնել։ Զկան մշակման համար նորագոյն մեքենաներ, գործիքներ, աշխատանքը եւ գիտութիւնը համապատասխան կերպով կազմակերպուած չեն, կանոնաւոր հաղորդակցութեան միջոցներ կը պակսին, Միջերկրականի մերձաւորութիւնը նպատակայարմար կերպով չի օգտագործուիր եւ որ ամենագըլխաւորն է՝ ապահովութիւն գոյութիւն չունի։

Եթէ այդպիսի դրութեան մէջ գտնուած երկիր մը կրցեր է որոշ բաներ արտադրել եւ զբաղուել ներածութեամբ ու արտածութեամբ, այդ ալ բաւականաչափ ապացոյց է թէ՝ լաւ կառավարութեան ձեռքի տակ այդ հողամասը կրնայ պարծանք ըլլալ եւ պատիւ բերել որ եւ է պետութեան։

Եւրոպական պետութիւններն ալ իրենց որոշ հետաքրքրութիւնը ցոյց կուտան եւ շահագրգռուած են այդ շրջանի թէ՛ բերքերով եւ թէ՛ արտադրութեամբ։ Այսօր ալ, Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ, Մեծ պետութիւններն ալ նոյն հետաքրքրութիւնը ցոյց կուտան եւ այդ պատճառով ալ կարեւոր է աւելի երկար կանգն առնել տնտեսական կեանքի զանազան ձեւերու եւ արտադրական ապրանքներու քանակներուն վրայ։ Ցոյց տալու համար թէ մեծ պետութիւններէն Անգլիան եւ Ֆրանսիան որքան հետաքըրքըրուած են, բաւական է յիշել որ 1883 թուի Մերսինայէն Ադանա երկաթուղային գծի շինութեան հա-

մար հանուած 8250 բաժիններէն 3500 հատը գնած են Անգլիացի դրամատէրներ, իսկ Ֆրանսիացիները՝ 2500 հատ։

Կիլիկիան հանդիսացել է նաեւ իբրեւ շուկայ՝ արտածութեան եւ ներածութեան համար։ Դեռ 1890 թուին այդ շրջաններէն ապրանքներ տարուել են ուրիշ վայրեր 4½ միլիոն դոլարի, որմէ 3 միլիոնը միայն Մերսինի նաւահանգիստէն դուրս ուղարկուած է։ Ապրանքներ ներմուծուել են մօտ 3½ միլիոնի, որոնց մեծ մասը եկած է Ֆրանսիայէն եւ Անգլիայէն՝ գլխաւորապէս երկաթէ եւ պղինձէ պատրաստուած մանըր ապրանքներ, ինչպէս նաեւ ճոթեղէն։

Ցոյց տալու համար Եւրոպական երկու մեծ պետութիւններու տնտեսական կապակցութիւնը Կիլիկիայի հետ, մենք առաջ կը բերենք քանի մը կարեւոր եւ դիտելի թուեր։

Ֆրանսա.— 1890-ին Մերսինից դէպի զանազան երկիրներ ուղարկուեցին 25 տեսակ ապրանքներ եւ Ֆրանսիա հետեւեալ բաժինն ստացաւ։

Գարի.— 107 հազար դոլարի, որմէ 101 հազարի չափ ուղարկուեց Ֆրանսիա։

Ցորեն.— 494 հազար դոլարի, որմէ 368 հազար միայն Ֆրանսիայի համար։

Վարսակ.— 107–400 հազար դոլարի արտահանուեց, որմէ 101,200 դոլարի Ֆրանսիա։

Բամբակ.— 900,000 դոլարի (14,000 հակի քանակութեամբ), որմէ մեծագոյն մասը դարձեալ Ֆրանսա ստացաւ՝ 360,000 դոլարի։

Մեղրամոմ.— 44,000 *դօլարի դուրս տարւե-ցաւ եւ 20,000 դօլարի արժողութեամբ միայն Ֆը-րանսիա ուղարկւեցաւ։*

Կանեփ.— 5,600 *դօլարի միայն օտար երկիր-ներ ուղարկւեցաւ, որմէ Ֆրանսիային բաժին ընկաւ* 4,000 *դօլարի։*

Քնջութ.— 270,000 *դօլարի, որմէ* 176,000*ը Ֆրանսիա տարւեցաւ։*

Խաշխաշ եւ Ծիրանի Կորիզ.— 8,000 *դօլարի, որմէ* 3 *հազարինը՝ Ֆրանսիա։*

Գազի խեժ.— 38,600 *դօլարի արտահանւեցաւ, եւ մեծ մասը՝* 20,000*ի՝ Ֆրանսիա։*

Բուրդ.— 230,000 *դօլարի եւ ամենաչատը նո-րէն Ֆրանսիա մտաւ՝* 160,000 *դօլարի։*

Մորթի.— 94,000 *դօլարի, որմէ* 50,000*ը Ֆրան-սիա տարւեցաւ։*

Ձամիչ.— 68,000 *դօլարի արտահանւեցաւ եւ Ֆրանսիա բաժին ունեցաւ* 30,000*ի։*

Մետաքսի Բոժոժ.— 8,000 *դօլարի միայն տար ւեցաւ դուրս, եւ Ֆրանսիա ուղարկւեցաւ* 6,000 *դօ-լարի։*

Այս փոքրիկ ցուցակն ալ ցոյց կուտայ որ Ֆրան-սիան բաւականաչափ շահագրգռւած է Կիլիկիայով, եւ իր շահերու պաշտպանութեան համար նա կը ջա-նայ ամեն միջոցի դիմել։ Ընդհանուր արտահանու-թեան գումարէն՝ մօտ 3 *միլիոն դօլարի, որմէ Ֆրան-*

սիան մօտ 1½ *միլիոն դօլարի*, 1½–*ի չափ կը ներածէ եւ իր տեղական կարիքներուն բաւարարութիւն կուտայ։ Այս միայն արտահանութիւնն է։ Կայ եւ ուրիշ երկիրներէն ներածութիւնը, որ* 1890 *թւին, նոյն նաւահանգստի հաշիւներու վրայ յենւած, ունեցել է մօտ* 1,700,000 *դօլարի եւ որմէ Ֆրանսիայէն եկած է* 274,800 *դօլարի, որ ըսել է* ⅛ *մասը ամբողջ ներածութեան։*

Ֆրանսիայէն բերւած ապրանքներն են.

Խմիչքներ.— 3,000 *դօլարի* (*ընդհանուրը՝* 8,000։)

Սուրճ.— 40,000 *դօլարի*, 53,400–*էն*։

Համեմունքներ.— 13,600–էն՝ 5000 դօլարի *բերւած է Ֆրանսիայէն*։

Կապար, Անագ, Պողպատ եւ Պղինձ.— 14,000 *դօլարի՝ ընդհանուր* 25,000–*էն*։

Պատրաստւած Կաշի.— 40,000, *ընդհանուր ներածւած* 74,000 *դօլարէն*։

Այծի Մազ.— 31,000 *դօլարի ներածւեց, որմէ* 14,000–*ը Ֆրանսիայէն*։

Այսպիսով Ֆրանսիան բաւականաչափ հետաքըրքըրւած է Կիլիկիայի խնդիրով եւ եթէ անիկա հին եւ բռնակալ կառավարութեան օրով կրցել է տարեկան 1½ *միլիոնի ապրանք ստանալ եւ* ¼ *միլիոնի ալ ապրանք ծախել, կը ծրագրէ եւ կը մտածէ, իր տիրապետութեան եւ ազդեցութեան տակ առնել՝ աւելի լաւ հիմունքներու վը–*

րայ ղնել առեւտուրը, արդիւնաբերութիւնը եւ տըն-տեսութիւնը։ Այդ թուականին՝ 89-90՝ 310 *շոգենաւ-ներ մտած են Մերսինի նաւահանգիստը, որոնցմէ* 96 Անգլիական *եւ* 68 Ֆրանսական *էին։*

Դեռ Ֆրանսիայի շահերը չվերջացան ասով։ Այդ միայն մէկ նաւահանգիստն էր։ Այժմ անցնենք Իս-կէնտէրունի կամ Ալէքսանտրէտա Նաւահանգիստին, որ կարեւոր եւ խոշոր նշանակութիւն ունեցող կեդ-րոն է։ Նոյն թուականին այդ նաւահանգիստը մտած են 274 *շոգենաւեր, որոնցմէ* 69*ը անգլիական եւ* 65*ը Ֆրանսիական ընկերութիւններու պատկանող։*

1890 *թուին այս նաւահանգիստէն արտահանուեր է* 4½ *միլիոն դօլարի ապրանք, որմէ դէպի Ֆրանսիա ուղարկւած է* 868,489 *դօլարի եւ այդ հետեւեալ ապ-րանքներ են.*

Բուրդ՝ 435,786 *դօլարի*, Արմտիք՝ 110,960 *դօ-լարի*, Գխտոր եւ Գարի՝ 83,146 *դօլարի*, Պիստակ, Նուշ *եւ* Զամիչ՝ 52,538 *դօլարի*, Մետաքս՝ 35,461 *դօլարի*, Բամբակ՝ 21,456 *դօլարի*, Քնջութ՝ 4,186 *դօլարի*, Մեղրամոմ՝ 8,240 *դօլարի*, *եւայլն ապ-րանքներ։*

Նոյն թուականին Իսկէնտէրուն ներմուծւեց 8½ *միլիոն տօլարի ապրանք, որմէ* 1½ *միլիոն տօլարի արժողութեամբ Ֆրանսիայէն եկած է, գլխաւորա-պէս ձեռագործ եւ բամբակեղէն, դեղօրայի, մետաք-սեղէն, մորթ եւ կաշի, շաքար, սուրճ, գինի, թըղ-թեղէն, ապակեղէն, պղպեղ եւ այլ գործածական ապրանքներ։*

Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ այդ երկրամասի վինակով բաւականաչափ հետաքրքրուած է Ֆրանսիան եւ գլխաւորապէս իր վաճառականութիւնը։ 28 տարի առաջ ունեցած Թեւերու հիման վրայ եւ միայն այդ երկու նաւահանգիստներու միջոցաւ Ֆրանսիան Կիլիկիայէն ապրանք ստացել է՝ 2½ միլիոնի արժողութեամբ եւս ներմուծել է՝ մօտ 2 միլիոն արժողութեամբ։ Այդ մօտ 30 տարի աւելի առաջ։ Ապահովաբար կրնանք ըսել որ այդ ժամանակամիջոցի մէջ ամբողջ առեւտուրը տասնապատիկ աւելցած կ՚ըլլայ եւ ապագային, աւելի լաւ պայմաններու շնորհիւ, յոյս կայ որ բազմապատկւի։ Ֆրանսիայի վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձրինք, որովհետեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովի նախօրեակին Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Ստեփան Պիշօնը բացարձակապէս յայտարարեց իր կառավարութեան նպատակը՝ իր Թեւարկութեան տակ առնել Սուրիան եւ Կիլիկիան։

Ասոր հետ մրցակցող Անգլիական վաճառականութիւնը կայ, որի պաշտպանութեան համար ալ Անգլիա իր տիրապետութեան տակ առած է Կիպրոս կղզին, որ պահապանի պէս կը հսկէ այդտեղի ջրերն ու ծուովքերը։ Այդ վերոյիշեալ Թւականին, 1890ին, Մերսինի նաւահանգիստէն արտահանւել է դէպի Անգլիա՝ 184,600 դօլարի ապրանք եւ ներմուծւել է՝ մօտ ½ միլիոնի արժողութեամբ ապրանքներ։

Արտահանւած նիւթերէ գլխաւորներն են չինաքայր, բամբակ, բամբակի հատ, խաշխաշ եւ ծիրանի

կորիզ, գազի խէժ, բուրդ, ափիոն, անասուններ եւ չոր մրգեր։

Ներածուած ապրանքներ են.— Երկաթի բանուածք- ներ, զգեստներ եւ չթեղէն, մեքենաներ եւ գործիք- ներ։ Իսկանտերունի նաւահանգստէն արտահանուել են դէպի Անգլիա 412065 դոլ. ի ապրանքներ, որոնցմէ աչքի զարնողներն են բուրդ, ձեռագործ, արջառ եւ ոչխար (Եգիպտոսի համար), ուտեստ, գխտոր, պը- ղինձ, բամբակ, այծի մազ, մեղրամոմ եւ այլ կարե- ւոր հում եւ պատրաստուած նիւթեր։ Նոյն թւակա- նին, նոյն նաւահանգստով, Կիլիկիա ներմուծուեց մօտ 8½ միլիոն դոլարի ապրանք, որմէ 4½ միլիոնը միայն՝ Անգլիայէն։ Այս կէտն յատուկ ուշադրու- թեան արժանի է։

Ներմուծուած գլխաւոր ապրանքներն են.

Ձեռագործ եւ Բամբակեղէն.— 5,084,202 *դոլա- րի, որմէ Անգլիայէն ստացուել է մեծագոյն մասը՝* 3,706,310 *դոլարի։*

Ասուեղէն (*չուխա*).— 356,328 *դոլարի, որմէ* 87,828 *դոլարի Անգլիայէն։*

Լեղակ.— 285,920 *դոլարի, եւ ամբողջն ալ Անգ- լիայէն։*

Մորթ եւ կաշի.— *Անգլիայէն եւ Եգիպտոսէն միասին մօտ* 50,000 *դոլարի։*

Բանուած Պղինձ.— 131,136 *դոլարի, որմէ մեծ մասը՝* 126,712-*ը Անգլիայէն։*

Երկաթի Բանուածքներ.— 165,898 *դոլարի, որի*

խոշորագոյն մասը՝ 91,564 *դօլարի բերուած է Անգլիայէն։ Միւս նիւթերէն կարեւորներն են կապար, բրինձ (Եգիպտոսէն), կաժուած մետաքս, պղպեղ եւ համեմունք։*

Վերոյիշեալ երկու պետութիւններու ստացած եւ ծախած ապրանքներու թւական յարաբերութիւնները ցոյց կ'ուտան որ Ֆրանսիան աւելի շատ ապրանք կ'առնէ, *իսկ Անգլիան՝* կը բերէ։

Այս երկու պետութիւններու շահագրգռութենէն դուրս կայ եւ գոյութիւն ունի հայ ժողովրդի հետաքրքրութիւնը եւ առեւտրական-տնտեսական շահը։ Այդ երկուսի մրցակցութեան կողքին կ'ապրի եւ հայերու իրաւունքի խնդիրը եւ մենք անտես առնել չենք կարող այդ եւ հետեւեալ պատճառաբանութիւններով։

Քաղաքականը.— *Պատմականօրէն այդ շրջանը կը պատկանի մեզի։ Մօտ* չորս հարիւր տարւայ *ընթացքին,* 11*-րդ դարէն սկսեալ, այդ շրջանը կը պատկանէր հայերուն եւ կը կառավարուէր հայ իշխաններու եւ թագաւորներու միջոցաւ։ Մենք ունեցել ենք մեր պետութիւնը՝ իր օրէնքներով եւ դատարաններով, իր բանակով եւ կռիւներով, իր եկեղեցիներով եւ դպրոցներով, իր դրականութեամբ եւ պատմութեամբ։ Այդ ժամանակաշրջանին հայերը թափած են իրենց արիւնը, կռուած ու դիմադրած են բազմաթիւ թշնամիներու, մեծապէս օժանդակած են Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններու պատերազմներուն՝ Թիւրքերու դէմ եւ անբաժանելի մասնիկը*

եղած են Խաչակրաց արշաւանքներուն եւ այդպիսով կատարած են խոշոր քաղաքակրթական դեր: Մտըր-կութեան շրջանին, երբ Եւրոպական պետութիւններու դաւերուն շնորհիւ Հայաստանը թողնուած էր միայնակ եւ անպաշտպան, երբ Թրքական կառավարութեան հալածանքներուն ենթարկուած էր մեր ժողովուրդը եւ Կիլիկիան ալ ծանր հարկերու տակ էր, Հայութիւնն իր որդիներու արիւնով ներկած էր այդ շրջանները՝ Ազատութիւն ձեռք բերելու եւ բռնակալութիւնը տապալելու նպատակաւ: Երկար տարիներու ընթացքին եւ շատ հին ժամանակներէն սկսած, Հայութիւնը այդ շրջանի մէջ մեծամասնութիւն կազմած է եւ իր ամենէն ողբալի դրութեան ատեն միշտ ալ թւով բարձր եղած է:

90-*ական թւականներուն Ադանայի շրջանի մէջ կ'ապրէր* 403,440 *մարդ, որմէ* 168,990-*ը քրիստոնեաներ էին, որ ըսել է թէ ազգաբնակութեան մեծ մասը: Քրիստոնեաներու մեծ տոկոսն ալ հայերն են.* 97,450 (*լուսաւորչական՝* 69,300, *հայ կաթոլիկ՝* 11,550 *եւ հայ-բողոքական՝* 16,600):

Այդ բոլորէն դուրս մենք իրաւունք ունինք Կիլիկիայի վրայ, որովհետեւ կը կամենանք կազմել քաղաքական ամբողջութիւն *եւ միաժամանակ յարմարութիւն ունենալ՝ վտանգաւոր պայմաններու մէջ գտնուած ատեն չուտափոյթ օգնութիւն ստանալ Եւրոպայի մէջ համակիր եւ բարեկամ պետութիւններէն: Այդ կարիքը շատ վաղուց կը զգացէր, բայց յատկապէս երեւան եկաւ Համաշխարհային Պատե-*

րազմի առեն, երբ Ասիայի մէջ գտնուած բուռ մը քրիստոնեայ հայութիւնը կը կոտորուէր եւ երբ ուրիշի նաւերն անկարող էին Տաւրոսն ի վեր մագլցել: Մենք շրջապատուած պիտի ըլլանք, դժբախտաբար, մահմետական տարրերով եւ իբր հարեւան պիտի ունենանք մեր նախկին տէրերը. Թիւրքիա, Պարսկաստան, Քիւրդեր եւ Կովկասի Թաթարներ, որոնք ամեն րոպէ կրնան «սրբազան զինակցութեամբ» մը մեզի բնաջնջելու ծրագիրը ձեռք առնել: Մենք կրնանք միայնակ մնալ: Եւ Կիլիկիան է այն յարմարագոյն ափունքներէն մին, որ կրնայ մեր բարեկամ պետութիւններու համար անվտանգ խարիսխ հանդիսանալ՝ իրենց զօրքերը ցամաք հանելու առեն եւ այդ դէպքում ոչ մի չքմեղանք կրնայ ազատել անոնց:

Այս եւ վերոյիշեալ պատճառները անխախտելի հիմունքներ են՝ պահանջելու Կիլիկիան եւ դարձնելու զայն իբրեւ ամբողջական Հայաստանի անբաժանելի մասը:

Վաճառականական.— Կիլիկիան Հայաստանի մէկ կարեւոր դուռն է, որի վրայ արժէ լրջօրէն խորհիլ: Մեր երկիրը հարուստ եւ կոյս է եւ պէտք է ջանալ զայն օգտագործել՝ մեր ժողովրդի յառաջադիմութեան եւ զարգացման համար: Մեր բոլոր արտադրութիւնները, հանքերը եւ երկրագործութիւնն այնքան ալ բնականոն վիճակի մէջ չեն կարող գտնուիլ, եթէ հնարաւորութիւն չունենանք դրսէն ապրանքներ եւ գործիքներ բերելու, իսկ ներսէն՝ դրսի աշխարհն ուղարկելու, որոնք երկրի մը տնտեսական

կեանքի բարգաւաճման անհրաժեշտ պայմաններն են ։ Դեռ նախնական շրջաններուն մէջ, երբ մեր երկիրն աւերակ է եւ քանդուած, պէտք ունինք արտաքին աշխարհի մեծագոյն օժանդակութեան ։ Մենք կարիքը պիտի զգանք բազմաթիւ մեքենաներու եւ գործիքներու՝ երկրագործութեան եւ արդիւնաբերութեան մէջ եւ այդ բոլորը որքան աժան եւ արագ բերւի, այնքան աւելի օգտակարութիւն ունի ։ Մենք պէտք է օգտուինք Եւրոպական եւ Ամերիկեան արդի տնտեսական զարգացումէն եւ հնութիւնը թողած, նորին պիտի փարինք՝ կեանքէն ետ չմնալու նպատակաւ ։ Մեր երկրի հարստութիւններն ու բերքերն ալ դուրս տանելու պէտքը պիտի ունենանք եւ այդպիսով կարող պիտի ըլլանք աւելի լաւ պայմաններու մէջ ապրիլ եւ հարստանալ ։ Հայաստանի հարաւային եւ հարաւ-արեւմտեան շրջանը՝ Տիգրանակերտ, Մարտին, Մալաթիա, Խարբերդ, Մարաշ, Հաճըն, Զէյթուն, Ատանա, Սիս եւ այլ շրջաններ, իրենց աշխարհագրական դիրքով աւելի մօտ ընկած են Միջերկրականին եւ Ալեքսանդրետա ու Մերսին նաւահանգիստները մեր վաճառականութեան գլխաւոր խարիսխները պիտի կազմեն ։ Որ եւ է օտար պետութիւն, որքան ալ բարեկամ եւ ազատամիտ ըլլայ, եթէ տիրէ այդ շրջաններուն եւ իր հսկողութեան տակ առնէ Կիլիկիան, մեր վաճառականութիւնը կը հանդիպի բազմաթիւ խոչընդոտներու եւ օտար օրէնքներու արգելառիթ դժուարութիւններուն ։ Մեր ստանալիք եւ ուղարկելիք ապրանքները, նոյնիսկ դիտմամբ

կարող են շաբաթներով «քնանալ» այդ երկու կարեւոր հիւրանոցներուն մէջ եւ այդ ուշացումով մեր վաճառականութեան վարկը կը կոտրի ու մենք ըստիպուած կ'ըլլանք միջազգային ծանրակշիռ յարաբերութեանց առջեւ գտնուիլ ։ Հայկական կառավարութեան տիրապետութեան ատեն, երբ ամեն բանի հըսկողութիւնը հայ օրէնքներով եւ հայ պաշտօնեաներով կ'ըլլայ, մենք մեծ յոյս կ'ունենանք որ դժուարութիւններ չենք ունենար եւ կամ սակաւ նեղութիւնները դիւրութեամբ կը վերացնենք, որովհետեւ տիրող իշխանութիւնը մերն է ։ Օտարը միշտ պիտի մտածէ իր մասին եւ շատ անգամ, օգտուելով մեր առօրեայ կարիքներէն, իր ամենավատ եւ ամենասուղ ապրանքները պիտի քշէ առաջ եւ մենք ստիպուած պիտի ըլլանք առնելու՝ ուրիշ աղբիւրներէ զրկուած ըլլալու պատճառաւ ։ Արդէն տեսանք որ Ֆրանսիան եւ Անգլիան մեր շատ ապրանքներու կարիքն ունին ։ Ատոնց հետ մէկտեղ մենք ապրանքներ ուղարկած ենք նաեւ Եգիպտոս, Իտալիա, Յունաստան, Աւստրիա, Գերմանիա, Ամերիկա եւ այլուր եւ ապա ուրեմն այդ կարեւոր շուկաներու հետ մեր արագ յարաբերութիւնները պահպանելու միջոցներու մասին պիտի մտածենք ։ Այդ ճանապարհով մենք Եւրոպայի հետ աւելի դիւրին հաղորդակցութեան մէջ կրնանք ըլլալ եւ մեր հասարակական-տնտեսական կեանքն ալ կըրնայ աւելի ազդուիլ այդ մեծ ժողովուրդներու կուլտուրայէն ։ Բոլոր խնդիրներուն ալ նայելու ենք մեծագոյն եւ անհրաժեշտութեան եւ օգտակարութեան

տեսակէտէն։ Մեզի համար Կիլիկիան իր մէջ կը պարունակէ այդ երկու խոշոր առաւելութիւններն ալ եւ այդ պատճառով է որ զայն միացուցած ենք, գոնէ մեր պահանջներուն մէջ, Ազատ եւ Անկախ Հայաստանին։

Տնտեսական.— Երկրի մը բնական հարստութիւններու օգտագործումը պիտի մնայ այդ շրջանի կառավարութեան։ Հայ ժողովուրդի տնտեսական դրութիւնը բաւականաչափ քայքայուած է։ Պատերազմի չորս տարին մեր ազգի գլխին կատարեալ փոր ձանք եղաւ։ Ցաճախակի սպանութիւններն ու տեղահանութիւնները, անլուր գազանութիւններն ու անպատիժ թալանները մեզի հասցուցած են չքաւորութեան։ Մեր բոլոր հարստութիւնները եւ ունեցուածքը գրաւած են, մեր տները, դպրոցներն ու եկեղեցիները քանդուած են։ Մենք կարիք ունինք վերածրնութեան եւ վերաշինութեան։ Մեր տնտեսական կեանքը բնականոն վիճակի մէջ դնելու համար պէտք պիտի զգանք ո՛չ միայն մեր ներքին աշխատանքին, մեր ընդունակութիւններու կեդրոնացման եւ գործադրութեան, այլ եւ օտար պետութիւններու դրամական օժանդակութեան։

Այդպիսի աննախանձելի վիճակի մը մէջ մենք պարտաւոր ենք մեր երկրի բոլոր հարստութիւնները մեր ձեռքը պահել եւ օգտագործել նպատակայարմար կերպով եւ ոչ թէ զայն թողնել ուրիշ պետութեան մը։ Եթէ մեր երկրի երեսին գտնուած բոլոր գանձերը տարել են եւ զրկել մեզ արդէն ձեռք բերած բա–

րիքներէն, գոնէ յուսով ենք որ մեր լեռներու եւ հողերու տակ գտնուած հարստութիւնը մեզի պիտի մընայ, եւ մենք կարող պիտի ըլլանք ատոնցմով ապրիլ եւ ապրեցնել ապագայ մեր սերունդը:

Պէտք չէ որ մեր երկիրը ուրիշին յանձնուի, երբ մենք անոր այդքան պէտք ունինք: Կիլիկիան մեզի համար հարստութիւն մ'է եւ արդիւնաբերութեան ամեն յարմարութիւն ունեցող վայր: Մենք հաճոյքի եւ կամ զւարճութեան համար չէ որ զայն կը պահանջենք, այլ իրական կարիքին եւ պահանջներուն գոհացում տալու դիտումով: Արդէն մենք քանի մը կարեւոր թւումներ ըրինք, որոնք պարզապէս ապացոյցներ են որ՝ այդ շրջանի լաւ եւ կատարելագործւած մշակումով մենք կարող կ'ըլլանք աւելի ապահով եւ բարեկեցիկ վիճակի մէջ ապրիլ:

Մենք հնարաւորութիւն պիտի ունենանք մշակելու աղը, որ կը գտնուի Սարոսի եւ Ջահանի գետաբերաններու մօտ: Հսկայական տարածութեան վրայ ընկած են Աքչէ-Դէնիզ, Հասան-Դէդէ եւ Բէբէլի լըճերը, որոնցմէ կը պատրաստեն աղը: Ամեն ինչ առաջ կը տարւի նահապետական ձեւով: Լաւ գործիքներով եւ նորագոյն միջոցներով եթէ մշակւի եւ կամ աւելի ճիշտ պատրաստւի, կարող կըլլանք ո՛չ միայն բաւարարել շրջանի կարիքները, այլ եւ արտահանել: Միջին թւով, տաճկական կառավարութեան մեթօդներով մշակած ատեն, տարեկան 150000 փութ (մօտ 2 միլիոն Փաունտ) աղ ստացւած է: Լաւ մըշակութեամբ մենք կարող կ'ըլլանք վերոյիշեալ թիւը հնգապատկել եւ տասնապատկել:

Այդ շրջանի արտադրութեան մէջ առաջնակարգ տեղ պիտի բռնեն հացահատիկները, հանքերը, բամբակը, կենդանիները, եւ այլն։ Հացահատիկներու համար ցորեն, գարի, վարսակ, քնջութ կարող կ'ըլլան մեծ ապարէզ ունենալ, եթէ հողերը լաւ մշակուին եւ զարգացեալ ձեւով ալ առաջ տարուի աշխատանքը։ Հանքերու մասին արդէն յիշողութիւն ըրած ենք եւ ատոնց մէջ երկաթը, արծաթը, կապարը եւ ոսկին գլխաւոր տեղը կը բռնեն։ Հին կառավարութիւնն այդ բոլորին ձեռք չի տուեր, վախցեր է գետնի խորը գնալ, գործարաններ բաց անել, բանուորութիւն առաջ բերել՝ կարծելով թէ այդպիսով զարկ տուած կ'ըլլայ հայերու ինքնագիտակցութեան եւ պատճառ հանդիսացած՝ քաղաքական յեղափոխութեան։

Վերոյիշեալներու վրայ մենք աւելացնելու ենք բուրդը, զանազան արմտիք, ձիթապտուղ, կենդանիներ, նուշ, չամիչ, մորթի եւ կաշի, մետաքսի բոժոժ, խէժ, շինութիւններու համար լաւ եւ դիմացկուն քար, ծխախոտ, մեղրամոմ, այծի մազ, օճառ եւ այլ զանազան նիւթեր։

Այդ բոլորը մշակման եւ զարգացման պէտքը ունին եւ կրնան հանդիսանալ իբրեւ աղբիւրներ՝ մեր երկրի հարստութեան համար։ Իբրեւ օրինակ կըրնանք յառաջ բերել Մարաշի 1890 թուականի բերքը եւ տեսակները (*).—

(*) Այս եւ վերոյիշեալ թուերն ու տեղեկութիւնները բացառապէս քաղած ենք «Արաքս» մատենադարանի Կիլիկիա գրքէն, հրատարակուած Պետերբուրգ, 1894 թւին։

Ցորեն	728,000	*քիլէ*
Գարի	408,000	»
Մարացորեն	4,000	»
Հաճար	28,000	»
Վիգահունտ (պուրչագ)	7,000	»
Կորեկ	43,000	»
Քնջութ	3,000	»
Բրինձ	37,000	»
Բակլայ	3,500	»
Լուբիա	3,350	»
Սիսեռ	6,800	»
Ոսպ	5,400	»
Գետնախնձոր	5,500	*քաշ*
Բամբակ	176,000	*օխա*
Ծխախոտ	15,000	»
Գահրի	4,000	»
Սակամոնի	13,000	»
Գխտոր (noix de galle)	1,250	»
Խողկաղինի ուռ	14,500	»
Թուզ	2,800	»
Ընկոյզ	11,000	»
Նուշ	600	»
Պիստակ	10,000	»
Կաղին	2,750	»
Նուռ	16,000	»
Սեխ եւ ձմերուկ	410,000	»
Խնձոր, տանձ, ծիրան	42,000	»
Սոխ	197,000	»
Սխտոր	15,000	»

Չիթապաուղ	200	»
Չամիչ	1,600,000	»
Գետնապիստակ (Հապի լէպիզ)	13,500	»
Աղտոր (սումագ)	73,000	»
Չաման (քիմիոն)	8,000	»

Ասոր վրայ մենք պարտաւոր ենք յիշել նաեւ կենդանիներ, անասուններ, որոնք կ'արածին գեղեցիկ դաշտավայրերի մէջ.

Ոչխար	105,800	գլուխ
Այծ	284,700	»
Անկուրիոյ այծ	1,050	»
Եզ	24,600	»
Գոմէշ	2,400	»
Ցուլ	1,800	»
Կով	23,700	»
Հորթ եւ երինջ	20,000	»
Ձի, զամբիկ, յովատակ	6,700	»
Ջորի	1,900	»
Էշ	17,250	»
Ուղտ	1,250	»
Հաւ	153,000	»
Հնդկահաւ եւ բադ	5,700	»
Մեղուի փեթակ	12,500	»

Այս թիւերն ալ բաւական են եզրակացնելու որ հոտ, լաւ ձեռքերու եւ ազատ ու հարազատ կառավարութեան հսկողութեան տակ, մենք կարող կ'ըլլանք մշակել մեր երկրի տնտեսութիւնը եւ ունենալ լաւ արդիւնք։

Այսպիսով, ուրեմն, Կիլիկիան մեզի համար քա–

ղաքական, վաճառականական եւ տնտեսական անհրաժեշտութիւն է եւ մենք անկարող ենք դիւրաւ զրկուել այդ շրջանէն։

Եւ մենք, դարերու տանջանքներու բովէն անցած, Հայ Ժողովրդի բեկորներս, որ կրցանք ամուր մընալ այս մեծ պատերազմի ատեն, դիմագրաւել Թըշնամու բոլոր յարձակումներն ու հալածանքները, որ տուած ենք բազմաթիւ զոհեր եւ 300,000 հայ կտրիճ երիտասարդներով ալ օգնած Դաշնակից պետութիւններուն, իրաւունք ունինք Խաղաղութեան Վեհաժողովէն Արդարութիւն *պահանջելու։*

Բոլոր ստրուկ եւ ճնշուած ազգութիւններն իրենց պատմական հայրենիքին տէր դառնալ կ'ուզեն եւ բոլոր բաժնուած մասերը միացնելու կը ջանան։ Մենք Հայերս, որ բաժնուած ենք եղել Ռուսաստանի, Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ եւ որ այդ պատճառով ալ մեծամեծ հալածանքներու ենթակայ ենք եղել, կը կամենանք ունենալ մեր հայրենիքը՝ Միացեալ Հայաստանը։ Ե՛ւ իրաւունքը, ե՛ւ արդարութիւնը, ե՛ւ կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս նաեւ մարդկային պարզ գիտակցութիւնը կը թելադրեն որ մենք, երկար ստրկութենէ եւ հալածանքներէ վերջ, ունենանք Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանը՝ Տրապիզոնով եւ Կիլիկիայով միասին։

Այդ տրամաբանական վախճանին պիտի հասցընէին մեր պատմութեան մէջ տեղի ունեցած յեղափոխական կռիւներն ու ընդվզումները, ինչպէս նաեւ անոնց յարակից Քաղաքական դէպքերը։

ԱՅԴ ՅՈՅՍՈՎ Է ՈՐ ԱՇԽԱՏԱԾ ԵՆՔ ԵՒ ԱՅԴ ՆՊԱՏԱԿԻՆ Է ՈՐ ՊԻՏԻ ՀԱՍՆԵՆՔ։

ՎԵՐՋ Ա· ՀԱՏՈՐԻ

ՎՐԻՊԱԿ

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
2	24	երկիրնրու ,	երկիրներու
23	3	որի	որի
36	27	Շահայն Տոքաց տէր	Շահայն Ծոփաց Տէր
39	6	Տուքաց Տէր	Ծոփաց Տէր
39	20	Տարոց	Տայոց
46	3	Արշակունի	Արշարունի
48	3	Տարուբերան	Տուրուբերան
51	26	աւատապետական	աւատական
53	24	ցեղային–տոհմական	ցեղային–տոհմութիւն
59	28	աշխարհատեաք	աշխարհատեարք
60	9	անարգւեցաւ	անարգւեցան
64	16	սեփհական	սեփական
70	10	օտար պետութիւնները	օտար պետութիւններէ
90	18	պետութւին	պետութիւն
91	16	իրենց	իր
92	9	Տիւրոս	Տիւրոս ,
105	20	իպատիւ	ի պատիւ
105	24	իպատիւ	ի պատիւ
107	6	ժումները	շարժումները
110	20	երկիրները	երկիրները :
115	10		Գւ·
115	12	բազմութ	բազմութիւն
118	5	եւ	մինչեւ

118	6	ամ	ի ժամ
122	11	գիրեն	գիրին
123	27	կեանքի	կեանքէ
124	16	ո ինչ	ոչինչ
125	24	մարդիկ մարդիկ աշխարհին	մարդիկ աշխարհին
143	7	գի ծառայ	գի ես ծառայ
149	26	գտրուչանան	գատրուչանան
153	10	Տոփաց Անգեղ Տան	Ծոփաց Անգեղ Տան
160	1	Հայոց Պատմութեան մէջ	Քաղաքական Դէպքեր
160	28	Դպրութիւն Զ. գլ. Ա.»ի	«Դպրութիւն Զ. գլ. Ա.»ի
161	1	Քաղաքական Դէպքեր	Հայոց Պատմութեան Մէջ
161	8	կացացուք	կացուցաք
167	11	քրիստոնէական	Քրիստոնեայ
170	8	թեղցեն	թողցեն
204	11	երկրի, առանց	երկրի, Աշոտ առանց
215	8	Փ. Ասիոյ	Փոքր Ասիոյ
219	7	պատերզամներն	պատերազմներն
230	2	Օտար Օրեր	Օտար Տէրեր
241	10	ազգ.	ազգային
244	16	քաղաքի	քաղաքք
245	30	էնտուլիազմը	էնթուզիազմը
250	1	350	250
251	4	ինքնապաշտէանութեան	ինքնապաշտպանութեան
261	2	մեծացնել	միացնել

262	10	առանցնապէս	առանձնապէս
269	4	կառաւարողներ	կառավարողներ
271	23	Քուչթիմար	Քուչթիմուր
274	23	կ'ուղայ	կուղայ
275	28	իրեն	իրենց
276	20	խորանի	աւետարանի
277	14	չեչեռած	չեչռած
279	30	երկարմաեայ	երկարամեայ
281	29	գինուած	գտնուած
287	15	Ալա–Դաղը, որոնք	Ալա–Դաղը՝ Ափրիշ գագաթով, Սեւ լեռները, Գըզըլ–Դաղը, որոնք
287	19	Տիռամոռ	Պիռամոս
288	3	կը ծնուի	կը ծծուի
296	6	դօլ·ի	դօլարի

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ամերիկահայ գրող մը, եւ այն ալ պատմութիւն ուսումնասիրողը, բաւական դժուարին կացութեան առջեւ կը գտնուի աղբիւրներու պակասութեան պատճառաւ։

Քանի մը հոգի միայն բաւական ճոխ գրադարան ունին եւ անոնք ալ իրարմէ շատ հեռու կը բնակին եւ անկարելի է մէկի պակասը միւսով լեցնել։

Ամերիկեան գրադարաններն ալ իրենց մէջ քիչ հայերէն գրքեր կը պարունակեն։

Այդ գլխաւոր պատճառներէն մինն է, որ ինչպէս չեչտած եմ, աշխատասիրութիւնս այնքան ալ լրացըրւած եւ ամբողջական բնոյթ չունի։

Հետեւեալ գիրքերէն, որոնցմէ շնորհակալութեամբ օգտուած եմ, մաս մը կը գտնուի Բոստոնի Հասարակաց Գրադարանին մէջ, մաս մը «Հայրենիք» օրաթերթի գրադարանին մէջ ու մաս մ'ալ անհատներու գրադարաններու մէջ։

1.— Եղիշէ, Վենետիկ, 1859․

2.— Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1891․

3.— Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882․

4.— Փաւստոս Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914․

5.— Moise de Khorène, Histoire d'Armenie,

(Հայերէն բնագրով) Venise, 1841.

6.— Receulle des Historiens des Croisades. Documents Armeniens.

(Հայերէն տպագրութեամբ ալ) Paris.

7.— Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ.

8.— Ա. Մ. Գարագաշեան, Քննական Հայոց Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1895.

9.— Ն. Ադոնց, Հայերը Յուստինիանոսի ժամանակ — (Քաղաքական Դրութիւնը Նախարարական Կազմի Հիման Վրայ). (ռուսերէն), Ս. Պետերսբուրգ, 1908.

10.— Ն. Դօլէնս եւ Ա. Խաչ, Պատմութիւն Հին Հայերի, Թիֆլիս, 1901.

11.— Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեան, Քննական Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914.

12.— Հ. Կ. Տէր Սահակեան, Հայ Կայսերք Բիւզանդիոնի, Վենետիկ, 1905.

13.— Իվանով, Հին Աշխարհի Պատմութիւն, (Ռուսերէն), 1914, Ս. Պետերբուրգ.

14.— Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան, Համառօտ Պատմութիւն Հին Ազգաց, Վենետիկ, 1849.

15.— Յ. Յ. Չագմագճեան, Պատմութիւն Հայոց, Բոստոն, 1917.

16.— Գէորգ Մեսրոպ, Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1913.

17.— Կիլիկիա, Հրատարակութիւն «Արաքս»-ի, Ս. Պետերբուրգ։

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1.— ԴՐԽԱԳՆԵՐ Հ. Յ. Դ. ԳՈՐԾՈՒ-
ՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ, Ա. Հատոր $2.00

2.— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Ա. Հատոր $2.00

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՆ

1.— ԴՐԽԱԳՆԵՐ Հ. Յ. Դ. ԳՈՐԾՈՒ-
ՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ, Բ. եւ Գ. Հատորներ

2.— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Բ. Հատոր

3.— ՍԱՍՈՒՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

49
50